

СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ

Василь Чепурний

●

ЩОДЕННИК ПОМАРАНЧЕВОГО РЕВОЛЮЦІОНЕРА

Спочатку я хотів правити свій щоденник так, щоб тільки лишилася виборча тематика - тим паче, що я у минулій президентській кампанії був керівником прес-служби обласного штабу Віктора Ющенка і, зрозуміло, маю немалий фактаж. А все інше, що переймало мене тоді - як-то російсько-українські взаємини в історичній ретроспективі, церковні проблеми, дача, - думав викреслити. Але зрозумів, що коли вже мова йде про щоденник, то має бути вся гама тодішніх моїх інтелектуальних інтересів. Зрештою, воно все має дотичність до політики, якщо дивитись на неї, як на прояв життя, а не набір заяв, інтриг, проблем тощо. Щоправда, все ж таки щоденник я піддав скороченню - за полем друку залишилися деякі моменти, які не час розголошувати, щоб не нашкодити деяким людям, залишилися сімейні моменти та й тема «Україна-Росія» мною вивчається набагато детальніше, ніж це зараз зможе прочитати читач, але я не хочу його втомлювати.

8 вересня, 8.00. У неділю був Ющенко - все пройшло гарно, але він засмиканий і замучений. Тому, коли я в щілині часу між записом на обласне радіо і Бі-Бі-Сі запитав про його пасіку під Городищем на Бахмачині, він аж відкинувся і тон його голосу змінився: «Там був прекрасний взяток із синюхи!». Цього ж року 10 його вуликів також кочують на Чернігівщині, а решта - в Нових Безрадицах.

9 вересня, 8.00. Зразу похолоднішало - сьогодні лиш 10 градусів. Дощить. Оце б гарно працювалося на дачі - легенько протопити, чути шум вітру і грання дощу по даху шемкітливому і у вікно бачити сад.

Росія і Кавказ. «...Война в Чечне - это свидетельство абсолютной неподготовленности новой элиты к руководству Россией как многонациональной страной». Александр* Ципко, доктор філософських наук. «Чечня на переломе эпох», «Литературная газета» № 32-33, 11- 17 серпня 2004 р., стор. 3.

«Вообще сегодняшний российский режим, сегодняшняя Россия способны к политике содержания, к политике ценностей, к политике идей? Либо они могут продуцировать лишь совершенно бессодержательное, не оправданное никакой внутренней логикой принуждение, помноженное на пиар-технологии?». Александр Дугін, лідер Міжнародного «Євразійського руху». Там же.

11 вересня, Головосіка.

«Духовный провал идеи Москвы как третьего Рима, был именно в том, что третий Рим представлялся как проявление царского могущества, мощи государства, сложился как Московское царство, потом как Империя и, наконец, как Третий Интернационал». «Идеология Москвы, как Третьего Рима, способствовала укреплению и могуществу московского государства, царского самодержавия, а не процветанию церкви, не возрастанию духовной жизни. Христианское призвание русского народа было искажено...» Ніколай Бердяєв. «Русская идея» в збірнику «О России и русской философской культуре». М., 1990, стор. 50.

15 вересня, 21.30. Вчора був у Ладані, Журавці та Варві -зустрічі з Пинзенником і розбір заяви голови профкому «Пожмашина» Пацука (за резолюцією Ющенка). Приїхав додому о 12-й ночі.

23 вересня, 13.40. Співає Олександр Малінін «Червону калину» і підтверджує мою теорію

про цивілізаторську місію українців щодо Росії. І ця місія ще далеко не закінчена. Місія ця може зватися і християнською з повним правом.

Юшенка намагалися отруїти! 18 вересня у Ніжині під час трансляції з Києва на площу на нього тяжко було дивитися! Жінки плакали: «Що вони зробили з Юшенком?!» Недаром Кучма говорив про повстання - ні з того, ні з сього...А вони просто знали і проговорювали - що буде після отруєння? Повстання! От Кучма з недалекого п'яного ума і проговорився...

Атрошенко понав у ДТП, збив 69-річного чоловіка, п'яного (швидше всього). Мені вдалося нейтралізувати деякі можливі негативні наслідки (зв'язок з Юшенком).

25 вересня, 7 год. Виявляється, Пришвін, як і Мережковський, Гіппіус, Розанов, мучився питаннями статі. Ніякої цільності! І весь той «цвіт Серебряного века» був збоченим: «Все эти импотенты, педерасты, онанисты, мне враждебные люди, хотя и были бы гениальными: я не признаю. Моя жена с огромными бедрами, и мне было с ней отлично». М. Пришвін по книзі Алексея Варламова «Пришвин», М., «Молодая гвардия», 2003, стор. 126.

«Жизнь писателей того времени в отношении размножения была до крайности болезненная:

1) Белый - импотент, 2) Блок - попытки духовного брака (через неможливість фізичного - **В.Ч.**) 3) Гиппиус - вагизм 4) Философов - педераст 5) Ремизовы - как семьянины - жертвы 6) Розанов - философ пола 7) Карташев - монах 8) Кузмин - педераст 9) Сологуб...такой очаг творчества». Із щоденника Пришвіна 1928 р. Тут же автор книги каже, що і Клюев - гомік. Певно, є закономірність і у тому, що в Розанова всі діти, крім однієї дочки, рано померли - Бог забрав. Не випадково Бунін не входив до цього гидкого кола і висміював його за штучність, яку він помітив навіть у Чехова (не було в Росії вишневих садів! Не було!) А були в Україні, яку любив Бунін...

25 вересня, 7.30. Про моє село.

Ченці Рихлівського монастиря по річці Вербич (зараз і сліду нема) прибували до Авдіївки для торгівлі. Щотижня - базар і 5 разів на рік - ярмарок. Торгові ряди - від козацької Чепурнівки, де і я жив, до понорницьких земель. Торжок, Шкрамадиха - звідси (крам). Вербич став зватися Чернеюю, урочище Чернещина. По ній ще в кінці XIX століття сплавлили ліс і плавали невеликі судна. В урочищі Скриня - переправа (затонула весільна скриня молодої). Миска - улоговина, Мосьпанка - урочища - від прізвища.

Панський ставок, викопаний кріпаками на поч. XX століття, - біля нього маєток Скоропадських. 1674 р. Авдіївка пожалувана як рангова земля полковнику Василю Дуніну-Борковському, з 1702 р. - в користуванні, а з 1710 - у власності Данила Апостола, але фактично - його зятя Михайла (дочка Параска у Д. Апостола), сина В. Дуніна-Борковського. 1731 р. Після смерті Михайла Параска виходить заміж за генерального підскарбія Михайла Васильовича Скоропадського - племінника гетьмана Івана Скоропадського. До 1917 р. - Авдіївкою володіють Скоропадські.

Панський ставок, у якому і я раз рибу ловив. Надточіївка - від панської садиби до Казанської церкви. Назва від Надточія, що закохався у панночку і був засланий у солдати. Єгерівка - жили панські слуги (в т.ч. єгері). Значить, було де полювати. Забігайлівка - від козака, прозваного Забігаєм. Перші поселенці Авдіївки - Волошко і Авраменко.

Три ставки - моя дідизна - викопані 1847 року для цукрового заводу. Від імені поміщиці - хутір Наталіївський.

За Анатолієм Лазаренком у газеті «Вісті Сосниччини» за 1 серпня 2001 року.

Росія. «Есть два типа в народе. В одном преобладает Русь, а в другом - Чудь и Меря (...) Народ сам сказал про себя: «Из нас, как из дерева, - и дубина, и икона», - в зависимости от обстоятельств, от того, кто это дерево обрабатывает: Сергей Радонежский или Емелька Пугачев». Іван Бунін. «Окаянные дни», М., 1991, стор. 108 - 109.

28 вересня, 22 год.

Ще про Розанова - його дочка Тетяна, виявляється, не просто вижила, а була в духовній опії якогось скитського старця і, за словами сектанта Пришвіна, «запустилась до умора». Тому й вижила, щоб замолювати батькове христоробство.

30 вересня, з 7 год.

Після перемоги Юшенка на виборах треба буде створювати широке громадське об'єднання на підтримку його реформ. Бо партії всього не зроблять. Все повторюється, як у де Голля - Ющенко навіть зовнішньо на нього схожий.

2 жовтня, 8.00, цілу ніч йшов дощ, за вікном жовтіють дерева, просвічуючи П'ятиницьку церкву.

Виявляється, 5 вересня ввечері Ющенко повівся негарно щодо Атрошенка: без нього поїхав до Шура і з Б. Потім пив на Десні десь. Невипадково Кучмине оточення починає натякати, що хворобу Ю. спровокувала їжа ...І Б. знову пре у владу, аж живіт тріщить! Неже «Просвіті» знову бути в опозиції?

3 жовтня, день святих мучеників - великого князя Михайла Чернігівського і боярина його

Федора, 8.30.

Червоне козацтво.

«Но то не было казачество, обратившееся к красному сознанию, а бандитское (переодевались для обмана и в форму белых), образованное из всех наций, до румын и китайцев, с целым латышским кавалерийским полком, с русским командиром Виталием Примаковым, а политотдел корпуса возглавлял И.И. Минц (во 2-й дивизии Исаак Гринберг), начальником штаба - С.Туровский, оперативную часть штаба - А.Шильман, редактор дивизионной газеты - С.Давидзон, адм. отдел штаба - Я.Рубинов». Александр Солженицин. «Двести лет вместе», 2 том. М. «Русский путь», 2002, стор. 125-126.

9 жовтня, 13.20, на дачі дощить і не дало зривати яблука.

З Атрошенком і Соломахою підготували координаційну раду партій. Ухвала, лист до Зінченка, координаційної ради коаліції «Сила народу» - не допустити Бутка до публічної участі в підтримці Ющенка, оскільки це шкодить самому успіху Ющенка.

Про українське месіанство.

«Смотрел на Владимир с низкого берега Клязьмы и вдруг увидел -да это же Киев и днепровские откосы и золотые главы соборов в зелени садов! Князь, пришелец из Киева, пытался воссоздать здесь, на севере, свою южную столицу. И вишня владимирская, которая сейчас вся в цвету, привезена сюда из Киева в память родных мест Андреем Боголюбским». Владімір Лакшин. «Дневник 1970 года». Журнал «Дружба народов», № 9\2004, стор. 110.

23 год. Молился за Ющенка - акафіст Ісусу Христу. У нього 36 годин був нестихаючий біль, не допомогла доза = 20 дозам морфію. Отруїли. Господи, допоможи рабу Божому Віктору! Збережи його здоровим для України! Зглянься на нас, Господи!

12 жовтня.

Вчора - прес-конференція Атрошенка з приводу отруєння Ющенка, експертиз по ДТП. І по Бутку. Класно Атрошенко «посадив» Савенка - коли Магула задав питання по Бутку, Атрошенко зреагував: «Так це ж питання Савенка!» Чернігівські журналісти розсміялися...Увечері редколегія «Сіверщини» розглядала потребу публікації мого матеріалу та інтерв'ю з Хоменком-Фоменком...

20 жовтня, 8.50.

На дачі (дід Іван не любить так казати, по його - «в саду») вчора надавив 7 літрів виноградного соку. Треба ще, бо багато винограду висить і осипається. Коли? В суботу - в Київ! А на дачі до обіду сонечко все визолотило, запахує повітря стояло, навіть собаки і ті були делікатними.

...Ще по газетах - зразу після виборів почнеться партійна гонка до виборів 2006 року. І якщо ми сліпо йдемо у фарватері однієї партії - УНП - тираж неухильно буде падати. Ми просто зобов'язані робити зміни - інакше пропадемо ні за цапову душу.

21 жовтня, 8.50.

Заарештовані студенти Олександр Коваленко і Олександр Ломако сидять третю добу - підкинули вибуховий пристрій і фальшиві гроші. Все пов'язують з Ющенком. Влада бандитів!

В Інтернеті поширено лист невідомого про сценарій зриву виборів - вибухи на дільницях тощо. Самого Ющенка вчора не посадили літак у Маріуполі, і він від Донецька добирався машиною, явно запізнившись на зустріч.

24 жовтня, 9.25.

...Вчора не помолвився (мінімум 50 Ісусових молитов), і наш автобус затримала міліція за мостом. Затримав заступник начальника міського УМВС Попсуй - затримав, бо впізнав мене. От гидота! А ми їхали хоч і до Ющенка насправді, але маскувалися під паломництво в Лавру. Моя ідея і я своїм несподіваним виходом з автобуса їй і завадив...

Акція в Києві «Сила народу проти брехні» пройшла успішно - за найскромнішими підрахунками, було 100 тисяч людей, за максимальними - 250 тисяч. Такого Київ ще не бачив за 10 років. Виступав Ющенко - хоч і хворий, але говорив 30 хв. Провокатори кидали у вікна ЦВК димові шашки. Їх затримала охорона «Нашої України», якою керує пастор Олександр Турчинов. З Чернігівщини було близько 1,5 тисячі людей. У Лемешах, Кіптях стояли три КАМАЗи з піском - для перекриття траси. Бояться...

Користуючись нежданою нагодою (що не пропустили нас проїхати), я рвонув на дачу дозбирувати виноград. Слава Богу, вдалося завершити. «Допомогли» сойки і сороки. Вони вже приступили і до яблука.

25 жовтня, 8.00.

Дивно, але Арсен дорослішати не хоче - мовляв, тепер у нього є мама, а в дорослих не завжди! Каже, що усвідомлює, який він зараз щасливий, і старшати не хоче.

В «Літературному Чернігові» - моя стаття-рецензія на книгу С.Павленка «Оточення гетьмана Мазепи». В ній кілька моїх концептуальних думок про українсько-російські взаємини.

Розпад Росії.

Під час перепису 2002 року «140 тисяч русских записались казаками, 7 тисяч поморами». Міхаїл Назаров. «Вопрос к Президенту: Россия для нерусских?». Журнал «Наш современник», № 9/2004, стор. 198.

Не хочуть бути росіянами!

28 жовтня.

Сергій Ілліч Богдан пропонує в газеті поставити рядок «Шалійте, шалійте, скажені кати!». Симптоматично.

Російська експансія.

«Впрочем, в истории развития русской культуры (треба читати -російської. - В.Ч.) отразилась та же самая загадочная закономерность, что и в истории самой страны. Ведь вместо того, чтобы по-настоящему освоить пространство между Волгой и Днепром, нас поволокло сначала на Урал, потом - в Сибирь - и так до самой до Камчатки. И даже пролив не остановил это наше движение в новые пространства - мы таки прихватили земли на Американском континенте». Валерій Фомін, доктор мистецтвознавства. «Пора домой». Журнал «Москва» № 9/2004, стор. 219.

29 жовтня, 7.30, туман вчора і сьогодні.

Полаявся з тещею - от Ющенко з бандитами, бо били міліцію під ЦВК, і нічого слухать не хоче - «міліція - це святе! Як у мене щось - дзвоню в міліцію!» Отак легко отакими управлять. І буде голосувать за Януковича. І навіть тещь, що слухає «голоси з-за бугра», теж туди: не можна міліцію чіпати. А що перевдягнена міліція була і різала людей - не чують!

Проте Ющенко став уже об'єднувачем української нації - все, що здорове, навколо нього. Як у Франції свого часу навколо де Голля. І, як де Голлю, треба буде створювати зразу після перемоги широкий фронт підтримки реформ. І тут наші газети край потрібні.

Позавчора я провів прес-конференцію під міліцією Атрошенка і студентських активістів Тетяни Пекур, Андрія Глухенького та Олександра Ясенчука. Прямо під будинком обласного УМВС, що їх налякало - бачив це по очах. Хоча в декого - байдужість. Але вигнали всіх ментів на вулицю - стояли купами в тумані, і підполковник С. каже, що навіть з 4-х співробітників відділу по боротьбі з наркотиками вигнали трьох нас пасти. Двері замкнули - бояться.

А вчора суд (Мурашко-молодший) ухвалив рішення про недоцільність утримання під вартою студента Олександра Ломака. Слідчий заїкався, що той буде знову виготовляти фальшиві гроші. Мають випустити сьогодні до вечора! Останній політв'язень режиму Кучми!

30 жовтня.

Завтра - вибори Президента. Напруження досягло піку. Вчора по ТБ весь вечір крутили гадості про Ющенка. А газета СДПУ(о) порівняла Ющенка з Гітлером.

Російський народ.

«А.Зиновьев на вопрос «Осталось ли в русском народе что-то сугубо национальное?» ответил утвердительно и привел много примеров: «Веками отработанная способность унижаться и унижать других, способность приспособляться к мнению других, способность угождать и требовать того же от других». Ігор Шафаревич. «Феномен эмиграции» в книзі «Русский рубеж. По страницам «Литературной России», М., «Художественная литература», 1991, стор. 55.

31 жовтня, 7.00.

Читав учора акафіст до Ісуса Христа. Господи, злочачинаючих спини!

На Закарпатті вже тисяча донецьких, через Полтаву прослідували 10 спецешелонів у Київ і на захід. Якщо це тільки для голосувань по відкріпних талонах - півбіді, а якщо для зриву виборів? Кучма може піти на це, щоб залишитися «гарантом» порядку. Тоді народ виїде на вулиці. Власне, ці вибори є перевіркою - чи вже у нас народ чи досі населення?

У Недригайлові на Сумщині, коли влада не пускала транспорт у Суми на зустріч з Ющенком, сім тисяч громадян перекрили рух транспорту. У Сумах на зустріч з Ющенком прийшли близько 100 тисяч людей (наші дають цифру навіть 120 тисяч). Невже українці згадують своє козакування?

...Атрошенко постійно тепер з двома охоронцями - Сергій Кордик з моєї легкої руки став другим.

У Атрошенка - супутниковий телефон. Паралельний підрахунок голосів, кажуть, буде надійним. Дай Бог! До початку виборів -34 хвилини...

3 листопада, 7 година ранку.

Ющенко - 39,22%, Янук -39,88% - за офіційними даними. За даними паралельного підрахунку голосів нашого - Ющенко має 50, 32 %. У європейській країні він став би переможцем, у нас - другий тур.

Дивна пасивність Ющенка і Центрального штабу, які не закликали на вулиці, не заявили про абсолютну фальсифікацію в 10%. Чому? Йдуть переговори?

Чернігівщина: за Ющенка - 45%, за Януковича - 26%. Тільки в трьох районах Бандюкович має перевагу - в Коропському (що дивно), у Новгород-Сіверському та Семенівському. Моя

Авдіївка - за Ющенка.

...У ніч виборів я прийшов до штабу опів на четверту - біля ТВК стояли загородки, міліція, «охорона порядку». Ждали штурму?

Атрошенко був на підрахунку голосів у Михайло-Коцюбинському. Там більше 700 голосів за Ющенка, вдвічі менше за Януковича.

...Вчора - шоста річниця по матері. Відніс панахиду в церкву Михайла і Федора, служив отець Ілля Бідняк. Всі питають про вибори.

5 листопада, 8 год.

Мав задоволення, читаючи вірші Леоніда Талалая в «Літ.Україні». Оце після сорока стало цікавити життя не як дія, не як сюжет мало не бою, а життя, як споглядання Вічності. Навіть через минуцність. У Талалая чудово виходить не тільки вловити «вітер з пензлем комиша, а навіть намальоване тим вітром, що вже притих». А раніше мене більше цікавив інший вітер - тичининський - «Сміється вітер з України, Вітер з України». Сміється, бо в Бенгалії Рабіндранат споглядає людину з глини...

Росія і Україна.

«Завжди дивувався і досі не можу збагнути, чого вабить частину українців до Росії? Чому в них така улягливість перед північним варваром, адже все тут таке супротивне українській ментальності? Якесь запаморока на них знаходить чи що? Чи, може, вони зомбовані тією Росією? Очевидно, так. Зомбовані рабським комплексом і бачать єдиний вихід із рабства опинитись у пащі Дракона, не тямлячи, що тим самим вони не звільняються, а пожираються. Про це я пізніше напишу повість «У пащу Дракона», але коли доля закидала поїздку сюди (в Росію. - В.Ч.), мені, як і братові моему, людям незомбованим, тут важко дихалося - ніби пригніта лягала на плечі...» Валерій Шевчук. «На березі часу, Автобіографічна оповідь - есе». Журнал «Березіль» № 10/2004, стор. 65.

А яке рабство гнало в московські болота київських князів? І не тільки рабство жене сьогодні, і не тільки через рабство душі люблять сьогодні українці російську культуру - там і наше, і наші. Нема російської культури без українських впливів. Ми - цивілізація для Московії.

Сьогодні Атрошенко виступав у Верховній Раді із законопроектом про створення єдиного реєстру дітей-сиріт та усиновлених. В першому читанні прийняли дружно.

Вичитав у «Літ.Україні»: «Вночі Вкраїна тиха-тиха, та сало краще заховать».

8 листопада, 7.30.

Яблуна, яку я врятував садовим варом та своєю майкою, не тільки дала плоди (зірвав надзелень - перший урожай), але й пустила два пагони з прикоріння. Значить, не загине.

...І у Пришвіна в «Жень-шені», і у Багряного в «Тигроловах» білу людину звать аборигени «капітаном». Різниця та, що в Багряного - це не просто білий, а росіянин, бо українців, які там живуть, так не звать. Головна ж відмінність та, що у Багряного це антикомуністичний і антиросійський роман, а в Пришвіна - підсоветський. У Багряного вільна людина - система-природа, у Пришвіна: людина блукаюча - природа. До речі, замилування природою у Багряного - поетичне, у Пришвіна якесь прагматично-фенологічне.

10 листопада, день св. вмч. Параскеви-П'ятниці.

До виборів - 10 днів, а влада тягне з оголошенням результатів першого туру - психологічна війна. Вчора я взяв інтерв'ю у вихудлого студента Сашка Ломаки, що відсидів 10 днів у міліцейській хурдизі проти Кучми-Януковича. Схуд. Найбільше скучив за сонцем вдень і темрявою вночі - в камері постійно горить лампочка. Хлопець спокійний і впевнений у собі. Я запропонував йому подумати щодо реальної журналістики - досвід життєвий плюс його інтерес до літературних процесів 60-х - 70-х років цьому сприяє. Адже біда нового покоління журналістики, що воно нічого не знає - в кращому разі Пелевіна-Єрофєєва, але краще б цю гидь вони і не знали. Метод роботи зводиться до озвучування почутого на прес-конференціях. Думати - важко для їх голівок, «сразу так нагужають»: бояться, бідаки, щоб їх мізки нічим не загрузили...

11 листопада, 7.30.

За прикметами, в середині грудня мають бути доволі великі морози - на Параскеву небо було захмарене.

Ющенка визнали на першому місці з відривом у 0,5 % - і це без трьох округів, де переміг Ющенко.

12 листопада, 6.45.

Їду на прес-конференцію Ющенка і, може, загляну хоч в одне видавництво за книгами. І - хочу на дачу. Може, завтра вдасться, бо в неділю - мітинг на підтримку Ю.

12 листопада, 7.50.

Ющенко зблизька страшний: обличчя землісто-буро-зеленового кольору. Щоправда, руки та лоб (ближче до волосся) наче не уражені. Говорив розумно і спокійно. Ходив по залу Євген Альфредович Червоненко і дуже уважно слухав слова Ю. про синагогу і євреїв. Юлія

Тимошенко - бадьора і тендітна. Нагадала євангельську історію про вибори між Христом і Вараввою. Аналогія до наших виборів неправильна, бо Христос для євреїв був чужим, пришельцем, галілеянином, а Варавва - своїм. Варавва був не просто розбійником, як Янукович, а борцем за свободу ізраїльського народу. Зрештою, Ющенко не обіцяє Царства Небесного...
14 листопада, 21.40.

Мітинг на підтримку Ющенко зібрав людей небагато - холодно та й всі вже втомились від виборів. Виступали Владислав Атрошенко, Лесь Танюк, секретар обкому СПУ М.Коропатник тощо.

Вчора Атрошенко розповів, як у Вихвостіві зустрівся з монахом -прозорливцем. 72 роки, вага 48 кг, їсть тричі на тиждень, малює храми і копає колодязі. Живе у Вересочі. Каже, що Ющенко буде Президентом. Дай то, Боже!

16 листопада, 1,5 градуса.

Теледебати Януковича з Ющенко - 1:1. Вигляд Ю. може відбити в деякого із дурних баб охоту голосувати. А мо', в кого викличе і жалість?

18 листопада, 8.00.

Випав і ще йде перший сніг.

20 листопада, 22.00.

Михайло в'їжджає на білому коні - сніг вибілює дороги, дерева і - наші надії на перемогу Ющенко на виборах. Фальсифікацій - море, ось і в Чернігові виявлено більше 4,5 тисячі двійників: однакові прізвища, імена, по батькові, інколи навіть адреси і дільниці, де голосують, різні - роки народження. На терміновому засіданні ТВК трохи відбили. Прізвища захисників фальсифікаторів - Купріяненко, Хатімірська, Пашенник, Дідовець.

Подзвонив тещі в Крим - сказав, якщо проголосує на Януковича, я до неї ні ногою. Порадив голосувати проти всіх - і то чесніше буде. Наче погодилась.

На дачі був з 8 до 10.30. Під хатою сучка привела цуценят: двоє здохли, а четверо жалібно скавчали. Поліз по-пластунськи, з ліхтариком, затагнув їм тепле пальто - затихли. Ще сліпі. Дебеленькі, чорняві. Чи виживуть? Поклав для їх мамки хліб і рибу, але за 2 години вона так і не прийшла. Не хотілося загадувати: якщо цуценята виживуть - переможе Ющенко, але так і подумав.

22 листопада, 9.30.

Бандитська влада Кучми - Медведчука - Януковича сфальсифікувала вибори - у Донецькій і Луганській областях довели явку до 96%, а в деяких містах - до 100%. І тупо повкидали бюлетені. Наші дії? Суди, мітинги - чи цього достатньо? За офіційними даними ЦВК (75% бюлетенів), Янук. випереджає Ющенко на 0,9%

26 листопада, 8.30.

Коли вдарив мороз - 15 градусів, стало жалко не померзлі яблука на дачі, трохи - цуценят, але більше - втраченої революції, бо я думав, що люди на Майдані Незалежності розійдуться. Аж чуо: всі там! І вчора виступав Ющенко, приїхав Лех Валенса, пізно ввечері Верховний Суд заборонив публікувати остаточні підсумки результатів виборів.

Вчора Жогалко приїхав з Києва - забрали його до таких багатих, що одягли в теплі куртку і шкарпетки. Найшли бідного!

Я домігся прямого ефіру Атрошенка. Правда, Тютюнник привів і Пасталицю, вийшов невеликий конфлікт - я виявився крайнім, але Бог з ними! Ефір відбувся, і ніхто його не зупинив!

Мітинг учора пішов до радіо зі скандуванням: «Правди!». Прийнято вітати, і ефір є. Про «Деснянську правду» я сказав - бреше, що на двох мітингах - за Ющенко і за Януковича була однакова кількість людей по 2 тис. Тоді як на нашому було близько 7-8 тисяч, а за Я. до тисячі, і то вони швидко розбіглися.

21.30. Сьогодні мітинг біля міськради. Керував ним, на жаль, Рудьковський, який професійно працює на багато кого...І ось відкрито готує до штурму: «Так, чоловіки на цю сторону, жінки - відійдіть! Готуємося...» - психологічно тисне на міліцію. І після його слів «Ну, рушили!» міліція стала кидати димові шашки після холостого пострілу. Я був біля самої міліції - вони ще й ховали свої обличчя від мого фотоапарата. Керував міліцією перший заступник начальника обласного управління УМВС Іван Кочубей. Як сказав В.Ступак, «Кочубей не продаються - Кочубей зраджують!»

Люди трохи відхлинули назад. Я ходив, і поруч мене пухкали шашки. Зустрів Назаренка: «Сволочи!». Він, як справжній колекціонер, бігом збирав рештки шашок.

Міський голова Соколов - не афганець, а засранець: коли пролунали вибухи, він мав вийти і все зупинити. Він же, за словами С.Шумила, сидів непорушно. Він все знав, з ним все було погоджено! Комсомолец!

Інна отруїлася газом - боліло серце, а тепер не може відкашлятися. Подзвонив у «швидку» - радять робити виклик і лягати в лікарню: «Может быть отёк лёгких!» Звернулись уже більше 30 осіб. Зі струсом мозку і переломами двох ребер в лікарні Валентина Татарчук. Найкумедніше

- постраждав начальник міської міліції Шевчук: кинута міліцією шашка була кимось перехоплена і кинута назад, у міліцію. І - Бог шельму мітить - попала в начальника міської міліції. І він, товстий і дебелий, трусив собою у міськраді: «Я подам у суд на Ющенка і на вас!»

Сесія об'їзду визнала Ющенка Президентом! У це важко повірити із нашими депутатами! Міська рада тільки висловила недовіру рішенню ЦВК.

І все ж багато обивателів не розуміють подій. Але щастя дається сміливим, долю вирішують перші.

«Газету виборчу» привіз у Київ (30 тисяч) президент Польщі Квасневський - вона вийшла українською мовою. На знак солідарності.

Росія ж повністю вкакалась: Путін то вітав Януковича, то виправдовувався, то знову вітав. Росіяни лізли зі своїми гетьманами, павловськими і прочою гидотою та «письмами із Росії». Навіть Коля Басков вляпався.

Сіла в калюжу і московська церква. Проте після мого виступу і виступу монахині Єфросинії з якоїсь незрозумілої церкви священник храму святого Феодосія о. Сергій Іваненко-Календа виступив на мітингу і в «Сіверщині» проти «архиєрів и фарисеев», де закликав гроші, отримані за Януковича, «повернути к архиєрейским стопам». Дуже хвилювався. І благословив людей на добрі діла.

Сьогодні ж отці Олег Сіренко та Ілля Бідняк були миротворцями - стояли між шеренгою міліції і людьми. Між щитами і народом. Блаженні миротворці, бо вони синами Божими назвуться...

Обніматися кинувся ксьондз Генріх Камінський.

Сьогодні на площі транслюється «5 канал» і ночують студенти. Думаю, останнє - зайве. А мо', я старію?

Завершую писати під скандування молоді на площі «Ю-щен-ко!». Це - 22 година 30 хвилин. 27.XI, 22.00

Якщо говорити про враження, то - перед другим туром я з острахом заходив у під'їзд: можна було чекати всякого. Інна побоялася повісити на балконі плакат за Ющенка, повісив я тільки в час «помаранчевої революції». Віри в перемогу було мало. Віри у свій народ також...

Розкажує В.Приходько: «Дзвоню директору в Київ, а він стоїть на Майдані Незалежності і каже - виробничий план на 2005 рік обговоримо після перемоги. Купив якісь унти і мільйонер стоїть на Майдані!»

Але є і ті, що не тямлять - чому таке протистояння, чому такі емоції...

Сепаратизм не пройде. Його ніхто реально не хоче. Ультиматуми - папірці. Зрештою, сьогодні і вчора за Ющенка мітингують у Луганську більше тисяч робітників заводу імені Пархоменка, в Сімферополі, в Харкові більше 40 тисяч, в Дніпропетровську більше 40 тисяч - там ще 250 комерційних структур висловилися за Ющенка. Кушнарьов - хасид і його треба судити за посягання на територіальну цілісність держави. Донецькі вважають, що вони годують Україну - яка тупість! Вони навіть не розуміють, що у відповідь на їх погрози багато навіть у Чернігові кажуть: «Швидше б відділялися!». Вони живуть у депресивних регіонах, а думають, що пуп України!

Автор цієї кризи - Кучма, який нічого не робив для єдності держави, який нав'язав зека Януковича в уряд і в кандидати.

Ічнянська міська рада визнала Ющенка Президентом.

28.XI. 8.00.

Чому Кучма не застосував силу? Рудий тарган ніколи не був сміливим (але завжди був підлим); київський «Беркут» і ужгородська міліція та київська прокуратура тощо відкрито перейшли на бік народу; силу можна застосувати проти 50 тисяч, а на площах - мільйони; Київміськрада, а за нею Тернопільська, Івано-Франківська, Львівська, Волинська обласні, Хмельницька, Вінницька, Житомирська ті інші міські ради чітко висловили недовіру результатам голосування і визнали Президентом Ющенка.

Коментар з 2005 року.

Добре пам'ятаю, як після оголошення Януковича переможцем, у штабі запанувала розгубленість: вся робота уже зроблена, керівник штабу в Києві, стали вже напівжартувано-напівсерйозно обговорювати, куди виїжджати з такої бандитської країни. Я підміювався: «Ви, як хочете, а я Брянськими лісами - та в Литву!». Слава Богу, обійшлося!

І ось перелом наступив, коли Київська міська рада не визнала результати ЦВК. Трапилося так, що я в штабі був практично один, коли з Києва цю звістку повідомив Владислав Атрошенко. Він наче теж зрадив, що саме на мене натрапив - бо ж я як журналіст міг швидко цю новину поширити. Що я й зробив. Саме після рішення Київради стало набагато легше - з'явилась підстава для законності наших протестів і перспектива для відновлення справедливості.

Чому не лякає погроза відокремлення Донбасу? Бо відокремлення куди? До Росії? Вже приїхав Лужков-кепка. Це пряме втручання у внутрішні справи України. Але не через це не лякає, хоча і Янукович на з'їзді в Севеодонєцьку. До речі, Янукович - зрадник України,

виходить. І як за нього може голосувати тепер виборець у Чернігові чи в Херсоні? Тому-то Богатирьова вже й заявила: якщо буде переголосування - наші виборці підуть на референдум. Знають бо, що програють вчисту при відносно чесному голосуванні.

Не лякає (хоча трохи й холодить), бо будь-яка українська влада, будь-який український обиватель є і буде проти цього. І ніколи не підтримає ні Харківщина, ні Миколаїв, ні Запоріжжя ніякої автономії; хіба що сфальсифікувати вже зараз, але ж хто визнає такі результати?

«Автономізація» - погроза Ющенку.

А Росія знову вляпалася і, думаю, приїзд Лужкова настроює проти Росії багатьох російськомовних і росієсимпатизуючих обивателів. А на Хрещатику новий лозунг: «Донбас, ходи до нас!». Якраз цього Кушнарьов, Медведчук і т.д. й бояться, бо донецькі розагітовуються і їдуть з Києва українцями. Думаю, що ці надії не тільки пробудили, але й консолідували українську націю.

...У Чернігові хтось привіз приватною машиною для пікетуючих студентів кілька ящиків яблук - їх передали в дитячий притулок. Зібрано 590 гривень - частину Атрошенко відвіз жінці, що постраждала біля міськради.

...Це ж треба: в умовах революції я зумів поремонтувати зуб і з Інною сходити в сауно!

А можливо, ця гра в автономізацію прокладає Кучмі шлях до проголошення надзвичайного стану? Тьху, проти ночі такого гидкого згадуючи...

29. XI. 8.25.

Облрадіо, хоч і після буряків та бичків, але сказало про вчорашній мітинг. Про виступ Атрошенка теж.

Теща дзвонила вже трохи налякана: «Що ж то воно буде далі?»

21 год.15 хв.

Зустрів був мене єпископ Феодосій на площі - він кризь мітингуючих йшов до П'ятницької церкви. Оскільки він був у підрыснику і клобуку, то я взяв благословення.

В Куликівському районі розпочато збір підписів за відставку редактора «Поліської правди» Катерини Буй.

Подав у відставку Тігіпко з поста голови правління Нацбанку - Ющенко назвав його шкочливим котом, але не Леопольдом. Тігіпко вже критикує Януковича. Янукович критикує Кучму - почався у них розбрат. А Кучма пропонує повторні вибори - в унісон з комуністами.

Вже два робочі дні Кабмін не працює - в облозі, яка пропускає тільки технічних працівників. Янукович скаржився, що його машину намагалися зупинити, його самого, можливо, вивезти... Отакий гевал і так боїться! Україна без уряду і без Президента - і нічого!

У Києві за тиждень помаранчевої революції не виросла, а зменшилася кількість правопорушень!

У Всіхсвятській церкві Ніжина отець Сергій Чечин молиться за повалення безбожної влади по «Требнику» Петра Могили.

30. XI. 21.00.

Ситуація знов напружена: ВР майже відмінила суботню постанову і відмовилася голосувати за відставку уряду Януковича. Люди штурмували ВР, а Янукович став пропонувати Ющенку або до нього прем'єром - розгрібати все те, що Янукович, Тігіпко і прочая наколотили, або в разі повторних виборів не висуватися обом. Ющенко цілком логічно відмовився - треба вирішити питання про фальсифікації виборів.

Штурм ВР свідчить: радикалізм наростає, і люди скоро перестануть слухати і Ющенка, а просто внесуть його і посадять у крісло Президента. Вулиця втомлюється говорити, вулиця прагне діяти.

Наші вийшли з переговорного процесу, раз не приймаються наші вимоги ні про відставку уряду, ні про генпрокурора, ні про сепаратизм харківсько-донецьких. Знову заблоковано Кабмін, у який сьогодні пускали працівників.

Верховний Суд засідає другий день - повідомляються документально завірені дані про брехливе збільшення кількості голосуючих, про видачу в одні руки 13-16 відкріпних посвідчень.

Наші з «Сіверщини» шестеро їздили в Київ - набратися вражень.

Мітинг в Чернігові вимагав відставки Соколова, Тканка, Куліди, Шевчука, Януковича, Білокона, Васильєва.

1 грудня, 7.40, десятий день революції.

Кучма хотів ввести надзвичайний стан у неділю, про що попереджував Ющенко. Намети в Чернігові оточили технікою - снігозатримувальною, очисною тощо, а в театрі чекав наказу спецназ.

2 грудня, 21.00.

Революція спадає: я вже сходив у бібліотеку. Правда, перед тим розніс резолюції мітингу в «Деснянську правду» (Борисенко налякався), в «Гарт», на обласне ТБ.

Діма (мій армійський російський друг. - В.Ч.) дивується і заздрить рішенню Верховного

Суду про призупинення публікації постанови ЦВК щодо визнання переможцем Януковича - мовляв, у них, у Росії, це неможливо. А справа в тому, що вивільнення суддів з-під страху у нас підготовлене муштрою Медведчука, яка спротивила, справами Гонгадзе і Александрова, зрештою, акцією «Україна без Кучми!». Ну, і традиційною для українців повагою до права - саме до права, а не до закону як інструмента права.

Кучма полетів у Москву до Путіна, щоб той штани піддержав. І той каратіст-кагебіст не приховував: ми протів повторнаво галасаванія, ми за павторніс вибори. Щоб Кучму ще потримать. Росія знову сама наструоє проти себе. Нема в Росії більшого ворога, ніж вона сама.

3 грудня, 21.00, відлига.

Верховний Суд визнав вибори сфальсифікованими і зобов'язав ЦВК призначити повторне голосування не пізніше 26 грудня. Перемога! Як то буде крутитися рудий тарган, що досі не виконує рішення Верховної Ради і не відправляє уряд у відставку? І дуже не хотів переголосування, щоб ловити рибку у мутній воді.

Сьогодні засідав наш КНП - нічого серйозного. Тандура, Яценко, Іванов, Ткаченко та ін. Завтра - автопробіг і мітинг.

...Діма, хоч ще й сперечається про націю, але якось поважливіше став до України ставитися.

5 грудня, 8.00.

Говорив учора з Петербургом (там живе мій друг. - В.Ч.). Нагадав хрещенику про різдвяний піст. Сашко: «Рождественский - что?» Діму дуже цікавить Помаранчева революція, і він задоволений, що в нас падає рейтинг Путіна. З характерною для нього дотошністю Діма вивчає статті про Ющенка на сайті delo.ua. Офіційна їх пропаганда бреше про зв'язки Ющенка з УНА-УНСО, і він дуже здивувався: «А у вас что - недолюблюваот разве галичан?» Бо досі він чув тільки про зв'язки Ющенка з галичанами.

А головне: кажу Дімі, що давай, емігруй у Київ. А він: «О, Алла уже рассказала?» Виявляється, днів 4-5 тому (в розпал Помаранчевої революції) Діма сказав Аллі: «Знаєш, куда нам надо эмигрировать? В Киев!».

Мітинг - близько півтори тисячі, але поруч у комуністів близько 150 осіб. Виступали Обушний, Іванов, Коропатник, Глухенький...Мій виступ - зараз іде різдвяний піст, і я як православний християнин не можу кричати «ганьба!». А хочу висловити співчуття комуністам - сіли в калюжу і провітрюють нафталін з прапорів:

- сірим людям із сірого будинку - серед них багато фальсифікаторів виборів;
- Соколову із того будинку, під яким нас труїли газом. Люди стали скандувати: «Засранець!»;
- Рудому таргану, який чіпляється влади, як вош кожуха. Дождеться оголошення всенародної акції «Піймай Президента!». Той, хто піймає його першим, матиме право плюнути в морду, бо обличчя він уже втратив;
- ієрархам УПЦ Московського патріархату, бо пішли проти народу і совісті. Амвросій звільнив за штат отця Сергія Іваненка.

І завершив словами Бориса Олійника: «Народ не візьмеш на макуху, Він зоддала розрізнить чин - І хто є син його по духу, І хто по духу - сучий син».

Україною керуватимуть сини України.

Потім говорив з археологом Володимиром Коваленком - виступ, мовляв, на грані фолу, бо Президента все ж не можна обзивати мордою.

7 грудня.

Ситуація в Україні захрясла - Кучма і Янукович при підтримці Путіна не виконують рішення Верховної Ради і Верховного Суду. Кучма хоче гарантії не порушення кримінальної справи по вбивству Гонгадзе (отже, причетний!) і збереження нахапаного за безцінь його дочкою та залишення за ним державної дачі і дорогошої яхти.

Пишу під акомпанемент сесії Верховної Ради і зараз піду з Арсеном у «Просвіту» писати інтерв'ю Атрошенка для «Деснянської правди».

11 грудня.

17 днів тривала Помаранчева революція. І є зміни до виборчого закону, і протягнута Литвином політреформа. Народ не її добивався, і це ще раз показує спосіб шулерства політиків. Але Бог не без милості, козак не без щастя - в самому обмеженні повноважень Президента нема для України нічого поганого, адже ми не авторитарна Росія.

Те, що Росія сіла в калюжу, підтверджує політолог Александр Ципко: «Выборы показали, уже произошла консолидация Центральной и Западной Украины», «Та часть населения Украины, - а это в любом случае его половина, - которая голосует за Ющенко, уже морально, духовно и политически отделилась и от России, и от её президента».

«...За последние четырнадцать лет сформировалась новая украинская политическая нация, объединённая украинским языком, крестьянской патриархальной культурой и явным отторжением и от России, и от российской политической элиты».

«А мы живём прошлым, воспоминаниями о победах Екатерины и Потемкина» - щодо України зловісні ці «победи»! Александр Ципко. «Украинская правда», «ЛГ», № 46-47, 24-30 листопада 2004, стор. 2.

15 грудня, без снігу.

Україна спростувала міф про особливу і незаміниму здатність євреїв до фінансової сфери - у нас успішними банкірами були і є українці Гетьман, Ющенко, Матвієнко, Стельмах, зрештою -Тігіпко, у Чернігові - Савченко, Тарасовець...

Історична подія: Атрошенко з'явився у «Деснянській правді», ще більш історична - поява мого прізвища там, де досі сприймалося мало не як матюк. Прес-конференція Атрошенка висвітлена непогано по обласному радію.

16 грудня, 8.20, морозчик відучора, снігу нема.

На ранковій Бі-бі-сі довге інтерв'ю з В.Базівим - заступником голови Кучминої адміністрації: він вірить у перемогу Ющенка і в те, що Ющенко за рік поведе Україну в НАТО. О, галичанин - його допомога тільки на шкоду. Зате захищає Кучму! Воїстину - захисти мене від друзів, Господи, а з ворогами я справлюся сам!

Арсен ще вірить у святого Миколая - вчора каже, що як же батьки могли підсунути книжку від Миколая під подушку, якщо він на ній спав і все чув...Щасливе дитинство! В моєму дитинстві, на жаль, святого Миколая не було...

19 грудня, 7.30, святого Миколая Мирлікійського, дощ.

Збираюся йти до церкви святих Михайла і Федора, можливо, піду до сповіді.

Кучма звільнив Базіва - отже, хтось в адміністрації ще слухає Бі-бі-сі. Нарешті вже і теща повірила в отруєння Ющенка.

20 грудня, 22.00.

Теледебати - Янукович справді міняється: «Нам з вами» і т.д. Ющенко був більш доказовим. Хоча уже всі визначилися...Зустрів Д.Т. - ой, з дуба впала! В першому турі голосувала за Вітренчиху, в другому - проти обох, бо «Ющенко - фашист». Я порадив їй читати ще якусь газету, крім «Деснянської правди», в якій вона працює.

Уночі обмальовано магазини, офіси словами «Так!», «Геть жидів!» і «Вставайте на революцію!». Організував заяву прес-служби, інтерв'ю Атрошенка по обласному телебаченню, міському, Приходька по обласному радію, сам записався для Українського радію, дав матеріал прес-служби Центральному штабу, «Високому Валу»...Взяв участь у «круглому столі» інтелігенції в обласній раді, підготував лист Атрошенка Куліді і Колесникову. (Написи були явно провокаційні, і про це йшлося у згаданих заявах та виступах. - В.Ч.)

Як я посварив двох російських філософів.

Український націоналіст - це я, журналіст, голова обласного товариства «Просвіта», родом, до речі, із північної Чернігівщини (не з Галичини!). А друг у мене - росіянин, петербуржець, за освітою - філософ, родом з півночі Ленінградської області (Ленінграда нема, а Ленінградська область є - воїстину, «умом Россию не понять»). Подружилися ми в совєтській армії, з того часу постійно підтримуємо контакти - листуванням і гостюванням сім'ями то в Україні, то в Росії. Він не любить слова «москаль», твердячи, що москалі - це москвичі і що їх також не люблять у Росії. Природно, що називати мене «сохлою» він теж не ризикує.

Проте дискусії у нас ідуть постійні, особливо на тему українсько-російських взаємин. І мій друг, освічена людина, має все ж немало шовіністичних забобонів, від яких, мені здається, потроху звільняється. Але його нападки на мої націоналістичні переконання є постійними, як «апчхи! - будь здоров!». Я, до речі, завдяки моєму другові також, здається, звільняюся від деякого радикалізму в ставленні до Росії.

І ось наша Помаранчева революція викликала в мого друга-філософа відверту заздрість! Він сидів, пасся на українських сайтах набагато більше, ніж я. Переживав так щиро і явно, що я був приємно здивований. Він навіть визнав таке поняття, як «нація», чого не визнавав роками. А тим паче - нація українська.

І ось у розпал нашої революції його однокурсник, що вже добрався до кандидатства, пише йому - у Ющенка проказа! І посилається на якогось німецького лікаря. Мій друг - до мене, мовляв, ти хоч не цілуйся з Ющенком... Я пояснюю, та й мені здається, що тема вичерпана. Але, виявляється, що тим часом між двома російськими філософами виникла «нешутейная» перепалка. Мій філософ, із характерною для його професії і для нього особисто занудністю, «розкладає по полицях» брехню щодо прокази - і анонімно твердження, і вже б люди навколо Ющенка розійшлися б і, головне, як останній аргумент, «мне друг сказал, с которым я вместе пуд соли съел, и он ЗНАЕТ». Приємно, коли про тебе так...

Філософ окандаційний не знає, бідака, що той друг - український націоналіст, тому твердить примітивні дурниці - мовляв, діагноз жінка-лікарка поставила (по фотографіях!). Мій же друг відповідає - отруїла Ющенка путінська ФСБ. І пробує це довести. У відповідь немотивована агресія: «Украина - это несерьезно. У нее нет ни своей политики, ни истории, ни

економики, ни культуры. Вся разница Украины с Россией состоит в том, что труба начинается в сопредельном государстве». *І це говорить не мужик в'ятський, неосвічений та грубий, а кандидат філософських наук! Бідна Росія з такими мудрецами! І говорить, підкреслюю, без усякого зв'язку з темою дискусії - просто плонув, як «зрасте».*

Відповідь мій друг йому з гідністю: «Украина, по крайней мере, имеет свое достоинство, которое сейчас отстаивает и, между прочим, с риском для жизни многих своих граждан. Ничего этого нет в России». Дискусія двох російських філософів припинилася, так всерйоз і не розпочавшись.

Я жартома пообіцяв моєму другу звання «народного посла» за відстоювання в Петербурзі інтересів України, а сам подумав - це ж як важко бути росіянином, якщо вийти з чаду імперських клікуш і тверезо глянути на свою Росію! Мої співчуття!

Газета «Біла хата» за 18 березня 2005 року.

22 грудня, день зимового сонцестояння.

Печу газети, як млинці - «Біла хата» накладом 53 тисячі, «Добрые вести» - 50 тисяч, спецвипуск «Білої хати» - 50 тисяч, випуск ще «Білої хати» - 53 тисячі має бути.

Росія про Україну після виборів.

«Глобальное незнание сегодняшних украинских реалий. ...шанса привести к власти действительно пророссийского и одновременно приемлемого для всей Украины политика для России и на этих выборах не было. Потому что таких политиков сегодня на Украине попросту нет». Игор Серков. «Вызов брошен», «ЛГ», № 49, 8-14 грудня 2004 р.

Росіяни про Росію.

«Російське суспільство за своєю психологією залишається традиційним, степовим. Величезні території відіграли далеко не ліпшу роль. Ще Чаадаєв писав, що ми живемо в містах, як кочівники («Первое философическое письмо»). Петро перший перетворив православ'є в релігію для села. Саме сільських жителів почали називати «християнами», тобто селянами. Бороди в духівництва і хустки в жінок надовго стали майже обов'язковими в православ'ї». Ігумен Веніамін (Новік). РПЦ і проблема модернізації суспільства. Альманах «І», № 31/2004, стор. 196.

Росія і провінція.

«В абсолютном большинстве регионов России наблюдалась стагнация производства. Страна все более и более превращается в нефтяное Эльдorado типа Венесуэлы и Нигерии, где за пределами столиц и нефтяных регионов господствуют деградация производства и нищета». Александр Потьомкин, доктор економічних наук, провідний науковий співробітник Інституту міжнародних економічних і політичних досліджень РАН. «Российская экономика в тисках ошибок». Журнал «Форум», № XXX- XXXI, стор. 17.

«Узбек, азербайджанец, грузин для нас значительно ближе, чем «славянские братья» из Болгарии, Словакии, Польши». Там же, стор. 23.

31 грудня, 15.20, без снігу, з хворим горлом.

Підсумки року. Головне - перемога Ющенко і всіх нас. Звичайно, автоматично нічого не станеться, і новий Президент - не чарівник. Але майже зламану карк кумівській антиукраїнській системі - Кірка застрелився, Бакай утік, Кушнар'єв, Близнюк і Боделан допитуються у Генпрокуратурі. Ющенко заявив, що замінить усіх голів обласних адміністрацій.

А потім була урочиста інавгурація Президента Ющенко, де вся країна побачила перекошене обличчя Л.Кучми. Від урочистостей навертали сльози... Ми їздили в палац «Україна» - концерт «Величальна увертюра». Перший концерт державного рівня, який справді можна назвати українським. Діти Ющенко сиділи в окремій ложі, з якої весь час тікали в зал. Скромно прозвучало оголошення: «В залі - Президент України Віктор Ющенко з дружиною». На фуршеті були Тимошенко, Патріарх Філарет, Асадчев, Мовчан, Іваничук, з яким я обнімався, Святослав Вакарчук, Атрошенко з дружиною, Пинзеник з дружиною... Починалася історія нової України.

* Автор наполягає на транскрипційному написанні російських імен та прізвищ.

У ГЛИБ ВІКІВ

ЛИСТ ГЕТЬМАНА І.МАЗЕПИ ДО ЦІСАРЯ ЙОСИФА І

Ясновельможніший, всемогутніший і неперевершений Римський імператор, а також король Угорщини і Чехії тощо.

Всемиловичий пане.

Ваша Імператорська Величність зберігає у всемиловичій пам'яті те, що також стало досить відомим усього християнству, що особливим Божим Провидінням обраний і достойним чином благословенний найвищим генералом і командувачем понад 40.000 бойового війська запорозьких козаків і належних їм провінцій, я мав лише єдину і найголовнішу турботу і справу протистояти не тільки невірним татарам та іншим ворогам християнства, захищав й оберігав від них християнські кордони, а також у самому християнстві протистояв ворогам Його Царської Величності, мого Всемиловичого пана і усіх його друзів, сусідніх можновладців, і у цьому протистоянні тим ворогам повсякчас піддавав небезпеці добро і життя своєї власної особи і підданих мені козаків і сподіваюсь на те, що усе християнство оцінить мою невтомну вірність і постійну відданість; оскільки як по відношенню до Його Царської Величності, мого Всемиловичого пана, так і особливо по відношенню до Вашої Імператорської Величності і до вищого глави християнства постійно всіма справами виказував неупереджені свідчення прихильності, то Ваша Імператорська Величність, надасть мені Високою Імператорською Милістю те, про що я так багато бажав, оскільки Ваша Імператорська Величність, надає таку християнську батьківську турботу і милість не тільки у Священній Римській Імперії, а й у приналежних християнам територіях, свіжим і ясним свідченням якого є московський князь Меншиков, який милістю Вашої Імператорської Величності став князем Священної Римської Імперії.

Цей славний та інші подібні приклади в Росії привертають і знаходять справжню підтримку всіх істинних добродійників у християнстві Вашій Імператорській Величності і тим самим служити добром і життям вищому ерцгерцозькому дому, щоб певною мірою покладатися на частку вищої Імператорської милості.

Хоча мої нація і рід не мають щастя перебувати безпосередньо під настановами і наказами Вашої Імператорської Величності, я все ж таки тішуся тим, що я, як ніхто у світі, перебуваю у відданості й постійному щирому служінні Вашої Імператорської Величності, що я завжди засвідчував при всіляких okazіях, моя совість може бути чистою.

Відповідно до усього зазначеного і, оскільки Милість Вашої Імператорської Величності завжди безмежна і охоплює увесь світ, я дозволив собі Вашу Імператорську Величність покійно просити милостиво надати мені Високе достоїнство Князя Священної Римської Імперії і по сьому дозволити виготовити відповідний Імператорський диплом, а оскільки я не маю спадкоємця, то моєму племіннику, дійсно підпорядкованому мені генералу у Польщі Войнаровському Мазепі, надати також князівське достоїнство і розповсюдити його на продовжувачів його роду.

Я живу втішними сподіваннями і надією на те, що Ваша Імператорська Величність прийме близько до серця вищевикладені мотиви і те, що я разом із своїми козаками хочемо у всіх випадках виступати і в майбутньому діяти як форпост усього християнства, це моє покійне прохання приймете милостиво і Вашою Імператорською Величністю мені відповідним чином задовольните, а я поряд із покійним проханням засвідчую постійну вірність і відданість та покійну повагу.

Вашій Імператорській Величності

Покійний Іван Мазепа

Його Царської Величності таємний радник і генерал, Рицар Московського ордена Св. Андрія, гетьман і вождь запорозьких козаків

Мазепа - Князівська регалія, зареєстровано 1 вересня 1707 р.

Одержано і занесено в книгу

Дата: 1 вересня 1707.

Шьонборн.

Князівський статус тільки для його особи.

Відень, 1 вересня 1707.

Князь Мазепа Іван - російський таємний радник, генерал, князь і вождь козаків¹.

- Римської Величності, а також
Угорщини і Чехії королівської Величності
покірно надаю мос, Івана Мазепи, прохання
про надання достоїнства імперського князя.

Переклав з німецької Володимир Дятлов.

1. Текст-оригінал вміщено у додатках книги Т.Мацьківа «Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709» (Київ-Полтава, 1995. - С. 241-242).

о. Юрій Мицик

ТРИ СЮЖЕТИ ПРО ГЕТЬМАНА МАЗЕПУ

I.

3 незнаних листів І. Мазепи.

Під час підготовки до друку 20-томного зібрання творів відомого українського історика Д. І. Яворницького науковцями Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України (вже побачили світло два перших томи) почалася також звірка текстів джерел, опублікованих вченим. Насамперед це стосується матеріалів фонду 124 («Малороссийские дела») Російського державного архіву давніх актів у Москві, якими Яворницький активно користувався. При цьому були виявлені незнані раніше документи і самого Мазепи (збереглися, як правило, в перекладах московських дяків), і ті, що стосуються його діяльності, наприклад, листи В. Кочубея, Л.Полуботка та ін. У них йдеться головним чином про підготовку до Другого Кримського походу 1689 р. та про зведення фортець у гирлі р. Самари. Три з таких листів (з додатками), адресовані фавориту царівни Софії князю Василю Голіцину та його брату Олексію, пропонуються нижче. Лист під № 1 (від 29.08.1688 р., з додатками 1-3, 8) друкувався свого часу Д.І.Яворницьким⁽¹⁾, але з певними скороченнями і тому наводимо текст повністю). Відзначимо, що додаткові листи під №№ 4 (про дискусію щодо часу преосуществлення Святих Дарів), 5 (про Другий Кримський похід), 6 (про залишення Мазепою військ для оборони на Орлі та Ворсклі), 7 (про заготовку сіна над Ворсклою), 9 (про вдову переяславського полковника Думитрашка Райчі) були опубліковані раніше В. Станіславським⁽²⁾. Інші два листи (№№ 2-3) є дуже стислими і містять тільки привітання адресатам, але й вони потрібні для надання належної повноти публікації всієї документальної спадщини Івана Мазепи. Відзначимо тільки, що публікація текстів здійснена на підставі загальноприйнятих правил, про які ми неодноразово писали на сторінках «Сіверянського літопису», нами розкривалися титла, а пропущені літери були взяті у круглі дужки, літера «ять» передається як «і». Незначні фрагменти тексту, які не вдалося прочитати, позначені знаком: (...)»*.

* * *

№ 1

1688, вересня 8-9 (серпня 29-30). - Під Царичанкою. - Листи І. Мазепи до князя В.В.Голіцина і лист генеральній старшині до того ж.

«Божию м(и)л(о)стию...(далі йде звичайний титул царів Івана, Петра та царівни Софії - Ю. М.) ближньому боярину и дворовому воеводе, ясневелможному кн(я)зю Василью Васильевичю Голицыну, ц(а)рственныя большыя печати и государственных великих и посолских діл оберегателю и намістнику новгородцкому, моему зіло м(и)л(о)стивому г(о)с(по)д(и)ну, приятелю и м(и)л(о)стивому бл(а)годетелю, желателное мое и помысленных благ приятственное посылаю поздравление и смиренно челом бью.

Премного и всеусердно о сем радуясь, что на возвышение славы и чести пресветлїйших

Примітки:

1) Эварницкий Д.И. Источники по истории запорожского казачества. - Владимир, 1888.

2) Листи Івана Мазепи. - К. - Львів, 2002. - Т. 1. - С. 219-220.

монархов н(а)ших их ц(а)рского пресвітлого величества и на разширение их ж(е) превеликой г(о)с(у)д(а)рской державы в постройкі совершенной на рекі Самарі б(о)гоугодного городского діла малая моя служба есть, м(и)л(о)стиво у их ц(а)рского пресвітлого величества принята, за которую понеже н(ы)не от их великих г(о)с(у)д(а)рей и великой г(о)с(у)д(а)р(ы)ни бл(а)говірной ц(а)ревны чрез столника и полковника Бориса Васильевича Головина и не токмо о здравии моем вопрошен и прем(и)л(о)стивым словом монаршеским похвален, но по премилосердому их г(о)с(у)д(а)рском жалованью многоценным кафтаном золотным я, гетман, и старшина, и полковники атласами, и камками*, и соболми обдарены училилися есмы, того ради за ту неизреченную м(и)л(о)сть г(о)с(у)д(а)рскую всепокорственню им, великим г(о)с(у)д(а)рем и великой г(о)с(у)д(а)р(ы)ни, чрез того вышепомянутого столника и полковника чиню мое достодолжное бл(а)годарение и всепокорнійшее приношу челобитье так до конца живота моего им, великим г(о)с(у)д(а)рем н(а)шим, должен есмь, не щадя здоровья моего вірно служить и всякого добра всеусердно хотіти по моему обещанию. А что в(а)ша кн(я)жая велможность по премногій своей бл(а)годітельной м(и)л(о)сти и любве изволил меня чрез того ж столника и полковника писмом листовым посітить и бл(а)гополучного совершения н(ы)нешней службы и возвращения в дом благопривітствовать мні изволяеш, и за такую в(а)шей кн(я)жой велможности м(и)л(о)сть и за премошное в(а)шей кн(я)жой велможности предстательство, который всегда взыскуетца и н(ы)не взыскался ко мні неісповідимая м(и)л(о)сть монаршеская, покорно бл(а)годарственню и на должное возбл(а)годарение истинно желателно поволностию моею в(а)шей кн(я)жой велможности, бл(а)годетелю моему, обзуюся быти, а по указу монаршеском в(а)шей кн(я)жой велможности охотному товарищем ближним околничим и воеводою и наместником карачевским Леонтьем Романовичем Неплюевым в б(о)гохранимой державі г(о)с(у)д(а)рской город построенный, именованный Новоб(о)гороцкий, при них, ц(а)рского пресвітлого величества думном дворянину и воеводе и наместнику волоколамском Григорью Ивановичу вручил, и людей снадобе ратных оставив, також и на иных мѣстех, гдѣ надобе указывало, полки охотничіе розставив, пошли есми назад по домам, а что належати будет в настоящих случаях и поведения, буду чинити мое радніе к цілости здішнего краю належашее и к их ц(а)рскому пресвітлому величеству доносити, так же и в(а)шей кн(я)жой велможности писать потшуся. При сем niskий мой поклон в(а)шей кн(я)жой велможности, бл(а)годітелю моему, препосылая и всяких благ при доброздравии усердно желая, покорне прошу изволь ваша кн(я)жая велможность в своей многомошной бл(а)годітельной меня блюсти м(и)л(о)сти, которой всегда себя предаю.

Дан в табурі из-под Цариченки, августа в 29 де(нь) 1688.

В(а)шой кн(я)жой велможности желателный всего добра приятель и нижайший слуга Иван Мазепа, гетман Войска их ц(а)рского пресвітлого величества Запорожского.

В том листу особе писма, а в них пишет:

в 1.

Ясневелможный м(и)л(о)стивый бл(а)годітелю.

Бл(а)гопривітствую в(а)шей кн(я)жой велможности, что праведными м(о)л(и)твами и счастием великих г(о)с(у)д(а)рей и великой г(о)с(у)д(а)р(ы)ни с вірною и радітелноу в(а)шей кн(я)жой велможности службою, то діло, которое прошлого году, будучи на службе великих г(о)с(у)д(а)рей в Крымском походе в диких полях на тіх бусурманских жилищах реки Самары в ширину и в долину своим умным змірив оком, в памяти толко и на сердце своем написав нам на статейных выписках, в(а)ша кн(я)жая велможность изволил подать н(ы)нешняго літа в первых числах августа совершенное восприяло бытие, которое то б(о)гоугодное діло, се есть на Самари новопостроенная крѣпость гн токмо есть и будет к расширению г(о)с(у)д(а)ревой державы, к помножению их монаршеской и всего мира славы на страх и утеснения бусурманом, на защищение и на оборону християноросійскому народу, а на крѣпкой выузданной своеволи людей непостоянным муштук.

Бл(а)гопривітствую паки себѣ того ж счастья, что по вірной и радітелной в(а)шей кн(я)жой велможности службе сподобился я такой неизреченной г(о)с(у)д(а)рской м(и)л(о)сти в присылке драгоценного кафтана чрез столника, за что должен есть покамест д(у)х мой в тіле, им, великим г(о)с(у)д(а)рем и великой г(о)с(у)д(а)р(ы)не, служить вірно, а в(а)шей кн(я)жой велможности за предстательство и моими поволными службами возблагодаряти пока жив обещаюся.

в 2.

Предложил мні ближней околничей и воевода и намістник карачевской велможный его м(и)л(о)сть Леонтий Романович Неплюев и показал писмо от в(а)шей кн(я)жой велможности, ко мні писанное, чтоб мні писат к пресвітлїйшим и державнїйшим великим г(о)с(у)д(а)рем и великой г(о)с(у)д(а)р(ы)не бл(а)говірной ц(а)ревне, их ц(а)рскому пресвітлому величеству, принося наше подданское челобитье; о м(и)л(о)стивом их монаршеском позволеніи приіхать мні в ц(а)рствующий великий град Москву видіти их ц(а)рского пресвітлого величества монаршескіе пресвітлые очи. И как коегождо доброго хр(и)стіянина есть желание видіти лице Б(о)жие, гдѣ вси св(я)тые превышнюю моду (?) приемлют, так я вірный их ц(а)рского пресвітлого величества

подданный и нижайший слуга, желая видѣти пресвѣтлое трисятелное лице их ц(а)рского пресвѣтлого величества пишу покорно и подданской лист мой к превысочайшему их монаршескому престолу посылаю, прося покорственно о сем м(и)л(о)стиваго их монаршескаго указу и н(ы)не в(а)шей кн(я)жой велможности, м(и)л(о)стивому бл(а)годѣтелю моему, ниско челом бью, естли их ц(а)рского пресвѣтлого величества прем(и)л(о)стивѣйших и прем(и)л(о)с(е)рднейших монархов н(а)ших будет м(и)л(о)стивое изволение учинити мнѣ указ, изволь ваша кн(я)жая м(и)л(о)сть по бл(а)годѣтельской своей м(и)л(о)сти представелствовати, дабы з Батурина приял путь с первых чисел октября, когда не чають для осенних ненаст(е)в неприятелского бусурманского под городаы их ц(а)рского пресвѣтлого величества приходу и чтоб мнѣ заіхать к ц(а)рствующему великому граду Москвѣ осенним временем, прокамѣст реки лдами не покроютца, а возвратитис из ц(а)рствующаго великого града Москвы в Батурина в начале зимы, да по сем покорно прошу милостивого бл(а)годѣтельного ваша кн(я)жой велможности наставления, колко мнѣ из старшины генералной и из полковников и из знатного войскового товариства с собою к ц(а)рствующему великому граду взять. В чем как прем(и)л(о)с(е)рдое вашей кн(я)жой велможности, благодѣтеля моего милостивого, научит наставление, так я поступат должен буду, а на прем(и)л(о)с(е)рдую монаршую их ц(а)рского пресвѣтлого величества м(и)л(о)сть в том дѣле всецелую имѣю надежду.

в 3.

На Самарѣ приличное мѣсто на устье реки Быка построить крѣпость и в ней посадит людей, и то естли полюбитца в(а)шей ц(а)рской велможности воле, хороше ж то дѣло привести в совершенство, потому что то мѣсто к шляхам, которыми бусурманѣ татары под городаы х ц(а)рского пресвѣтлого величества проходят так смежно, что неприятели не могли б своим походом от сторожи, с той крѣпости бывающе, никогда утаитися, о чем я вкратце в(а)шей кн(я)жой велможности доношу, а ближней околничей пространно о том к в(а)шей велможности пишет.

[...]

в 8.

Прощения у в(а)шей кн(я)жой велможности прошу о том, что по совѣту н(а)шему общему с околничим с его м(и)л(о)стью Константина Малиева в городе Новоб(о)городицком не оставили есмы для того, что он ч(е)л(о)в(е)к ест в слове зело тих и чрез него безпрестанно в дѣлах боярских и войсковых околничей его м(и)л(о)сть со мною имѣет пересылки.

в 9. [...]

В листу ж ко ближнему боярину и оберегателю и дворовому воеводе ко кн(я)зю Василью Васильевичу генералной старшинѣ написано:

Ясневелможный боярине, м(и)л(о)стивый н(а)ш и прем(и)л(о)стивый благодѣтелю.

Прем(и)л(о)с(е)рдой и неизреченной пресвѣтлѣйших и державнѣйших великих г(о)с(у)д(а)рей и великой г(о)с(у)д(а)р(ы)ни их ц(а)рского пресветлого величества м(и)л(о)сти в н(ы)нешний самарской службы в пребытии их монаршеского посланного столника и полковника Бориса Васильевича Головина с пораби (...) * при ясном велможном его м(и)л(о)сти г(о)с(по)д(и)не гетмане, бл(а)годѣтеле, и в(а)шем восприяти при м(и)л(о)стивом их монаршеском слове и прим(и)л(о)стивом вопрошении нас о здоровии м(и)л(о)стивое их ц(а)рского пресвѣтлого величества и жалованье материи и соболи, как из сего всецело сердцами и д(у)шами н(а)шими радуемся и премногие и превеликие м(и)л(о)стивые щедроты их монаршеские бл(а)годарственно выхваляем, тако видая то, что по утишение нас тѣм монаршеским дарованием премного пособствовало премного могущее вашей кн(я)жой велможности непостыдного н(а)ш(е)го заступника предло (...) * послушание и покаміст животво н(а)ших станет, потоль при его м(и)л(о)сти г(о)с(по)д(и)на гетмана региментарской чести Б(о)г тому ест свидѣтель истинно стояти и с ним до излияния кровей н(а)ших за превысокое монаршеское достоинство застанавлятися будем и всеусердно обещаюся, а кто забыв (?) д(у)шу свою, сему одномыслию н(а)шему явитца быти противен, на того наведет Г(о)с(по)дь Б(о)г страшную и неухоронимую казнь, о каком и мы толко услышали есмы, таити не будем. Прем(и)л(о)стивой по сем бл(а)годѣтельной вашей кн(я)жой ясне велможности предаемся м(и)л(о)сти.

Ис табору над Орелю августа 30-г(о) 1688-г(о).

В(а)шей кн(я)жой велможности желателные и нижайшие слуги их ц(а)рского пресвѣтлого величества Войска Запорожского генералная старшина

Василей Борковский, обозной,

Михайло Вуїхѣвич, судя

Василей Кочубей, писарь

Андрій Гамалія, ясаул»

(РДАДА. - Ф. 124. - 1688 р. - № - Арк. 25-34. Тексту листа передует заголовок, зроблений московським перекладачем: «Список с листа белоруского писма, каков писал к ближнему и

*) На маргінесах приписано: «объярами и байбиреками»

оберегателю и дворовому воеводе ко князю Василью Васильевичу Голицыну Войска Запорожского обеих сторон Днепра гетман Иван Степанович Мазепа столником и полковником з Борисом Головниным в н(ы)нешнем во 197 -м году сентября в 6 де(нь)». Додатки № 4-5,7 до цього листа були раніше видрукувані В. Станіславським у книзі: «Листи Івана Мазепи».-Т.І. - К., 2002.-С. 219-220.)

№ 2

1688, вересня 25 (15). - Лист гетьмана І. Мазепи до князя О.Голиціна.

«Божиею м(и)л(о)стиею... (далі йде звичайний титул царів Івана, Петра та царівни Софії - Ю. М.) ближньому боярину и наместнику великопермскому велможному кн(я)зю Алексею Васильевичу Голицыну, моему м(и)л(о)стивому г(о)с(по)д(и)ну, приятелю и бл(а)годетелю, приятное мое и всяких благ желателное препосылаю поздравление.

В(а)шей кн(я)жой велможности желателный приятель и нижайший слуга

Иван Мазепа, гетман Войска их ц(а)рского пресветлого величества Запорожского».

(РДАДА. - Ф. 124. - 1688 р. - № - Арк. 40. «Список с листа белорусского письма, каков писал к великому боярину князю Алексею Васильевичу Голицыну Войска Запорожского обеих сторон Днепра гетман Иван Степанович Мазепа в н(ы)нешнем во 197 -м году сентября в 15 де(нь) с стряпчим с Романом Коновницыным».)

№ 3

1688, вересня 27 (17). - Лист гетьмана І. Мазепи до князя В.Голиціна.

«Божиею м(и)л(о)стиею... (далі йде звичайний титул царів Івана, Петра та царівни Софії - Ю. М.) ближнему боярину и дворовому воеводе ясневелможному кн(я)зю Василью Васильевичу Голицыну, ц(а)рственные большие печати и г(о)с(у)д(а)рственных великих и посолских дел оберегателю и наместнику новгородскому, моему зело м(и)л(о)стивому г(о)с(по)д(и)ну приятелю и м(и)л(о)стивому бл(а)годетелю желателное мое всяких бл(а)г приятное препосылаю поздравление.

А при сем отзывается с моим приятным в(а)шей кн(я)жой велможности желательством, навещаю сим моим листом в(а)шей кн(я)жой желможности доброе здравие, которого усердно желаю во многие лета при всяком бл(а)гополучии употреблять оному, так зело прошу, дабы в(а)ша кн(я)жая велможность в любовной своей бл(а)говолил меня соблюдать м(и)л(о)сти, которой н(ы)не и всегда прилежно предаюсь, пребываю.

В(а)шей кн(я)жой велможности желателный приятель и слуга

Иван Мазепа, гетман Войска их ц(а)рского пресветлого величества Запорожского.»

(РДАДА. - Ф. 124. - 1688 р. - № - Арк. 41. Переклад тогочасною російською мовою, зроблений у Польському приказі. Текст листа передує заголовком, зроблений перекладачем: «Список с листа белорусского письма, каков писал ц(а)рственный большие печати и государственных великих и посолских дел ко оберегателю к ближнему боярину и наместнику новгородскому ко кн(я)зю Василью Васильевичу Голицыну Войска Запорожского обеих сторон Днепра гетман Иван Степанович Мазепа в н(ы)нешнем во 197 -м году сентября в 17 де(нь) через почту».)

II.

3 малознаних листів І. Мазепи.

Під час зарубіжних наукових стажувань я мав можливість познайомитися з літературою, яка видавалася українськими науковцями-емігрантами і яка нерідко недоступна в материковій Україні й досі. До рук потрапив зокрема том 157 (CLVII) «Записок Наукового Товариства ім. Т.Шевченка», виданий у Мюнхені у 1948 р. Тут була вміщена стаття відомого українсько-білоруського історика Льва Окиншевича «Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII - XVIII ст.» У додатках до неї, на стор. 189-201, було вміщено 18 документів, виявлених Окиншевичем у «Чернігівському краєвому історичному архіві» (Ф. «Чернігівський департамент дворянського зібрання») та «Чернігівському державному музеї» (справа № 177), «Полтавському красовому архіві» (Ф. «Департамент дворянського зібрання»), Київському Центральному архіві давніх актів (Ф. «Генеральна Військова канцелярія»), рукопис № 5800 та Харківському центральному історичному архіві (Ф. «Полтавське відділення архіву Малоросійської колегії»). Це переважно універсали гетьманів та полковників Лівобічної Гетьманщини, в т.ч. й три листи гетьмана Мазепи. Дана публікація майже повністю забута і навіть при підготовці до друку І. Бутичем мазепинського тому «Українського Дипломатарію» (Універсали Івана Мазепи 1687-1709. - К.-Львів, 2002) не була врахована. Тому вважаємо необхідним передрукувати з даної публікації тексти трьох згаданих листів Мазепи, щоб зробити їх доступними для дослідників з материкової України. Ці тексти подаються з незначним коригуванням, насамперед літера «ять» передається як «і», твердий знак наприкінці слів пропускається, слова «Царского» тощо подаються не з великої, а малої літери. Додамо, що згадувані у документах ніжинський та чернігівський полковники, глухівський та сєднівський сотники це відповідно Іван Обидовський

(ніжинський полковник у 1695-701 рр.), Яким Лизогуб (чернігівський полковник у 1699-1705 рр.), Олексій Туранський (глухівський сотник у 1699-1709 рр.), очевидно Федір Домонтович (седнівський сотник у 1705 р.). Сава Прокопович був генеральним суддею у 1687-1700 рр.

№ 1

1697, лютого 24 (14).- Табір над Булюбашем. - Універсал І.Мазепи про прийняття під бунчук польського шляхтича Петра Кролевецького.

«Его царского пресвітлого величества Войск Запорожских обоих сторон Дніпра гетман Иван Мазепа.

Ознаймуем сим нашим писанем всім, кому о том відати надлежит, иж пан Петро Кролевецкий, зацний полский шляхтич, пожелавши прославлять святую християнскую віру и служити в Войску Запорожском, вышшол из Полщи доброволно в сей край и просил нашего гетманского позволения тут мешкати. Теды мы, гетман, склонившись на его прошения, а особливо на то, що он остерег нас от нападения проклятого полского Курабы, позволяем ему, пану Кролевецкому, поселится, гді он пожелает, и примем под знак наш войсковый гетманский. А про сю нашу, гетманскую, волю відаючи, всяк абы не важился ему чинити жадной перешкоды и кривды; варуем и строкго приказуем.

Дан в обозі над Булюбашем, року 1697 февруария 14 дня.

Подлинное подписал:

Звышменованный гетман рукою власною.

Місто печати.»

(Окиниевич Л. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII - XVIII ст.». // ЗНТШ. - Т. 157.- № IV. - Копія з фальсифікату (?). Публікація здійснена Л. Окиниевичем з рукопису, що зберігався в Чернігівському крайовому історичному архіві. - Ф. «Чернігівський департамент дворянського зібрання». - № 2380 - Арк. 19).

№ 2

1699, вересня 8 (серпня 29). - Батурин. - Універсал І. Мазепи про прийняття під бунчук Данила Герасимовича.

«Пресвітлішого и державнійшого великого государя нашего его царского величества Войска Запорожскаго гетман Иван Мазепа.

Ознаймуем сим нашим универсалом всей старшині и черні Войска его царского пресвітлого величества Запорожского, а особливо пану полковникові ніжинскому, старшині полковой, пану сотникові глуховскому зо всім тамошним урядом и каждому, кому бы колвек о том відати надлежит, иж мы, гетман, з ласки Божой и монаршее его царского пресвітлого величества в Малой России (маючи владу ?) всякии порядки устроевати и утверждати, и в Войску Запорожском заслужонных особ, да и до услуг войскових способных людей ласкою нашею окривати, - якою кого доведется, - так и пана Данила Герасимовича, выдючи быти способного а згодного до тих же войсковых услуг, до которых и сам он мысль свою охоче забирает, - прилучаем в компут войскових, увольняючи его цале от всіх посполитых повинностей и от судов полкового и міского глуховского. Що чиним, міючи взгляд на значние и працовитие пана Сави Прокоповича, судии войскового генерального mezi Войском его царского пресвітлого величества Запорожским на (у)рядех енералних, перше ж за бывшего антесесора нашего писарском, потом за нашего уже гетманства - судейском, - второго отца его, пана Данила, заслуги и для зичливой бывшой его ж родича небожчика Герасима Тимофіевича ку нам прислуги. Відаючи прото о таковой виразной нашей волі, абы як сам пан полковник ніжинский, так и ниhto инший, а барзій пан сотник глуховский з тамошним урядом не важился жадными способами его, пана Данила, обгяжати и до судов своих потягать - пилно міти хочем и приказуем. А хто бы в яких колвек случаях міл до оного претенции, то повинен не где инде толко до нас, гетмана, и до суду нашего войскового енералного, - перед котрим всякому укривденному з винных неотволочная чинится справедливость, - удаватися прекладаем, ишучи в том управы.

Теды мы, гетман, склонившись на его прошения, а особливо на то, що он и примем под знак наш войсковый гетманский. А про сю нашу, гетманскую, волю відаючи, всяк абы не важился ему чинити жадной перешкоды и кривды; варуем и строкго приказуем.

Дан в Батурині августа 29 року 1699-го.

На подлинном универсалі подписался:

Звышменованный гетман рукою власною.

С подлинным читал канцелярист Михайло Калинин.

Місто печати.»

(Окиниевич Л. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII - XVIII ст.». // ЗНТШ. - Т. 157.- № V. - Копія. Публікація здійснена Л. Окиниевичем з рукопису, що зберігався в Чернігівському крайовому історичному архіві. - Ф. «Чернігівський департамент дворянського зібрання». - № 5084 - Арк. 70).

№ 3

1705, квітня 5 (березня 25). - Батурич. - Універсал І. Мазепи про звільнення від військової служби значного військового товариша Чернігівського полку Леонтія Римші з тим, щоб він надсилав зі своєї мастності на війну козака.

«Его царского пресвітлого величества Войска Запорожскаго гетман и кавалер Иван Мазепа.

Пану полковникови черниговскому зо всею старшиною полковою, а особливо пану сотнику седневскому, атаманови городовому з товариством и каждому, кому колвек о том відати належит, сим універсалним писанием нашим ознаймуем, иж подавал нам, гетманови, свою супліку пан Леонтий Римша, значный товариш полку Чернігівського, прекладаючи тоє, что син его, которий завше бывало отбувает вмiсто его военние службы, тепер судбами Божиими преставился от сего жития, а он, при старости літ своих будучи, не может уже сам отбувати услуг войсковых, - в чем просил у нас такового респекту, абысмо уволили его от всяких повинностей и дорог войсковых. Мы теди, гетман, на его слушное склонившися прошение, а до того респектуючи на давние з молодых літ при полку Чернігівском праии и услуги, визволяем его от всяких повинностей и военных услуг, тилко под такою кондицією, же мiет он, когда колвек военний позовет случай, доброго и совсім справного от себе виправовати козака. За чим відаючи о таковой волі нашой, пан полковник черниговский и старшина полковая, а найбарзі пан сотник седневский, атаман з товариством, абы не сміли и не важились его, пана Римшу, до жадних повинностей и услуг войсковых потягати и наиеншого утежеления ему чинити, опроч того, что он повинен от себе козака в дороги военния виправовати, пилно, пилно сим універсалом нашим приказуем.

Дан в Батуричi, марта 25-го, року 1705.

На подлинном подпис таков:

Звышь менованный гетман рукою власною.»

(Окиниевич Л. Значие військово товариство в Україні-Гетьманщині XVII - XVIII ст. // ЗНТШ. - Т. 157.- № VI. - Копія. Публікація здійснена Л. Окиниевичем з рукопису, що зберігався в Чернігівському крайовому історичному архіві. - Ф. «Чернігівський департамент дворянського зібрання». - № 792 - Арк. 3).

III.

Мазепа чи Сапіга?

У «Сіверянському літописі» за 2006 р. (№ 1) була вміщена стаття О. Ковалевської «До питання атрибуції портретів І. Мазепи», у котрій ґрунтовно розглядалось питання про атрибуцію портрета зі шведського замку Гріпсхольм, на якому, як вважають деякі дослідники, зображений Мазепа. Ми поділяємо думку авторки статті, що насправді тут зображено магната Речі Посполитої Казимира Яна Павла Сапіги (бл. 1642-1720). І ось чому.

По-перше, це саме зображення маємо на іншому варіанті портрета, на гравюрі Яна Фрідріха Міліуса, яка зберігалась у приватній колекції Е. Сапіги, що проживала у повоєнний час у Найробі (Кенія). Нині є дані, що ця колекція недавно була передана до Національного музею у Варшаві і, отже, стала доступнішою українським дослідникам. Напис на портреті ясно свідчить, що на ньому зображений саме Сапіга.

По-друге, в історичному музеї у Москві зберігається кінний портрет К.Я.П. Сапіги, писаний олією у першій половині XVIII ст. Порівнюючи між собою цей і згаданий вище портрети, доходимо висновку, що на них, поза сумнівом, зображена одна й та ж особа, тобто Сапіга. Пропонуємо нижче публікацію цих двох портретів, які були наведені раніше у книзі «Dom Sapiezynski»(орґ. Eustachy Sapieha). -

Warszawa, 1995.

Варто, на наш погляд, навести стислу довідку про людину, яку плутали з Мазепою. Отже, Ян Казимир Ян Павел (його часом називали Ян Казимир) Сапіга народився бл. 1642 р., походив із старовинного українського роду з Підляшшя, який у XVII ст. окатоличився й сполонізувався. Він був старшим сином Яна Павла та Анни Барбари з Копцьов, братом Бенедикта Павла, Франциска Стефана і Леона Базиля. Його хресним батьком був надвірний маршалок, майбутній підканцлер Казимир Леон Сапіга. З юності бере активну участь у політичному житті Речі Посполитої, зокрема вже в 1648 р. брав участь у сеймику Вітебського воєводства, який висловився за обрання королем Яна Казимира Вази. Разом з братом Бенедиктом вчився з 1657 р. у Грацу (Австрія), потім у Лувені (Бельгія), жив у Парижі. У 1659 р. став чашником литовським, а у 1661 р. - підстолієм литовським, у 1664 р. - надвірним підскарбієм литовським, у 1670 р. - полоцьким воєводою, у 1682-1703, 1705-1730 рр. - віленським воєводою. Брав участь у Хотинській битві 11 листопада 1673 р., у якій армія Речі Посполитої розбила турецько-татарське військо. Пізніше, восени 1674 р., брав участь у поході королівської армії на Україну проти гетьмана Петра Дорошенка, був з королем Яном II Собеським у таборі в Брацлаві, брав участь у аналогічному поході восени 1675 р. З волинським воєводою Михайлом Чарторийським очолив посольство Речі Посполитої до Москви у лютому 1678 р., добивався укладення антитурецького союзу і польського протекторату над Києвом. Кульмінацією політичної кар'єри Сапіги був період його гетьманування у Великому князівстві литовському: гетьман польний литовський (1681 р.) і гетьман великий литовський (1682-1708). Без сумніву, Сапіга й Мазепа не раз зустрічалися, були майже однолітками, можливо, були подібні між собою, що й стало причиною поплутання їх портретів.

В'ячеслав Станіславський

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗОВНІШНІСТЬ ІВАНА МАЗЕПИ

Тим, хто цікавиться життям та діяльністю українського гетьмана Івана Мазеви, добре відомі описи його зовнішності, залишені сучасниками-іноземцями. Прочитуємо кілька особливо цікавих свідчень. Отже, французький посол до Москви Жан де Балюз, який у 1704 р. приїздив до Батурина, залишив нам такі враження: «Принц Мазепа вже поважного віку... Вигляд у нього суворий, очі блискучі, руки тонкі й білі, як у жінки¹, хоч тіло його міцніше, ніж тіло німецького рейтара, вершник з нього знаменитий». Невідомий шведський вояк - свідок зустрічі гетьмана з Карлом XII, писав: «Мазепа був вельми негарний на обличчі і виглядав приблизно так, як малюють у римській історії великого Манлія. Але наші очі полонили його білі руки, тонкі, повні грації, та його горда голова з білими бруклями, довгі обвислі вуса, а понад усім цим величність, почуття гідності й суворість, яку злагіднювала елеганція». А шведський історик-очевидець Густав Адлерфельт зазначив: «... Мазепа ... середнього зросту і дуже стрункий, із суворим поглядом, носить вуса на польську моду, приємної вдачі й дуже захоплює своїми жестами»².

У записках німця - духівника та секретаря вюртемберзького принца Максиміліана Емануеля Йогана Венделя Барділі, офіційного шведського історика Георга А. Нордберга, шведського полковника Карла Густавсона Клінгспора, словацького теолога Даніела Крмана також зафіксовано описи зовнішності Мазеви в часи його союзу зі шведським королем³. Узагальнивши всі ці дані, можемо говорити про те, що гетьман був середнього зросту, стрункий, худорлявий, але дуже міцний, мав величну та гордовиту поставу, мужнє обличчя з суворим поглядом, живі та рухливі очі. Був вправним у верховій їзді. В зв'язку з цим не помилилося,

стверджуючи, що Мазепа добре володів зброєю. Цього вимагало козацьке середовище, в якому не могла бути шанованою людина без належної військової підготовки.

Між тим, існують факти, які розширюють наші знання про зовнішній вигляд Мазепа, а до того ж пов'язують зміни його зовнішності з перетвореннями в Російській державі, які проводилися Петром I. Ці дані були знайдені авторитетним дослідником діяльності російського царя М. Богословським. Зауважимо, що донині вони залишалися поза увагою українських вчених. Йдеться про новину з Львова, про зміст якої російський резидент у Варшаві Любим Судейкін повідомив Москву. Згідно з цим повідомленням, яке датується 15 квітня 1700 р. за «польським календарем», Мазепа з полковниками повернувся з російської столиці, де він був у французькому одязі і нібито за царським указом велів поголити собі бороду⁴. Ще М. Костомаров писав про те, що при від'їзді з Москви гетьману було подаровано «угорський» каптан. А М. Богословський додав, що цей каптан було виготовлено за указом Петра I спеціально для гетьмана та опублікував його опис. Саме такого типу каптани за розпорядженням царя запроваджувалися в Росії⁵. Нагадаємо, що на другий день після повернення з відомої поїздки за кордон - 26 серпня 1698 р. Петро I власноручно взявся за надання «європейського» вигляду своїм підданним, обрізуючи бороди боярам, а в лютому наступного року обрізав рукава наближеним особам, розпочавши діяльність по запровадженню нового одягу⁶.

Оскільки достеменно відомо, що Мазепа був у Москві від 22 січня до 24 лютого 1700 р.⁷, то можна стверджувати, що до цього часу він носив бороду. Перевіривши у вказаному М. Богословським архіві це повідомлення резидента, ми мали нагоду уточнити сторінки, на які посилався вчений, а також звірити наведену ним цитату. Отже, пропонуємо її читачам у дещо розширеному варіанті: «Изо Львова апреля 15-го числа по календарю польскому, будто из-за Днепра пришла ведомость к пану краковскому такая, что гетман Иван Степанович Мазепа, и полковники приехали назад из сталицы московской ...

И то сказывают, что он Мазепа был во французском уборе; и будто по указу царского величества велел бороду себе оголить, чтоб лутче бояр до сего обычаю и убору мог привесть, и будто приказано что в 2-х месяцах все бояря бороды оголя, одни во французских, другие в венгерских уборах ходили, так как сам его царское величество изволит ходить.»⁸

Як бачимо, повідомлення містить ще й важливу вказівку на те, що цар наказав Мазепі поголити бороду, щоб з його допомогою схилити до цього власних бояр. Цій же меті мало служити гетьманське вбрання.

З фактологічної точки зору, такі новини вважаються не надто вірогідним джерелом. Вони могли містити як достовірну інформацію, так і включати в себе чутки, які видавалися за дійсність. Тому важливо, якщо це можливо, узгоджувати їх дані зі свідченнями інших джерел. У зв'язку з цим пропонуємо читачам ще одну згадку про те, що гетьман мав бороду, якої позбувся під час своєї поїздки до Російської держави. В статейному списку російського посла в Османській імперії Петра Толстого за 1704 р. нам вдалося виявити лист до нього від єрусалимського патріарха від 5-го лютого цього ж року. В листі йдеться, зокрема, про поїздки до Москви турецького посла, який відвідав гетьманську столицю: «Посол которой отсюду поехал ко святому величеству на Богоявление день был в Батурине и готовился ехать внутрь, Мазепа ездил внутрь и выехал вон радостен, однако ж без бороды»⁹. На відміну від повідомлення Судейкіна, цитований документ не дає можливості говорити про те, коли саме і за яких обставин відбулася зміна зовнішності гетьмана. Однак він не залишає сумніву, що така зміна справді мала місце. Непрямим підтвердженням того, що в часи українсько-шведського союзу гетьман бороди не мав, є те, що в цитованих описах шведського вояка Адлерфельта, а також в описі Нордберга, де згадано про вуса, нічого не сказано про бороду. Зауважимо, що, за даними джерел, перед приїздом турецького посла до Батурина відвідини Мазепою Москви планувалися в жовтні 1703 р., а відбулися наступного місяця, де він мав ще одну зустріч з царем¹⁰.

Джерела та література, примітки:

1. На нашу думку, в даному випадку йдеться про кисті рук.
2. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709. - Мюнхен, 1988. - С. 56, 57, 105.
3. Там само. - С. 56, 57, 65, 150-151; Крман Д. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708-1709). - Київ, 1999. - С. 35.
4. Богословский М. М. Петр I. Материалы для биографии. - Ленинград, 1948. - Т. 4. - С. 343-344.
5. Костомаров Н. Мазепа и Мазепинцы. - Санкт-Петербург, 1885. - С. 178; Богословский М. М. Петр I. Материалы для биографии. - Т. 4. - С. 343.
6. Богословский М. М. Петр I. Материалы для биографии. - Ленинград, 1946. - Т. 3. - С. 6-9; Т. 4. - С. 310-316.
7. Там само. - Т. 4. - С. 320, 342.
8. Російський державний архів давніх актів. - Ф. 79, оп. 1, 1700, спр. 5, арк. 176-176 зв.
9. Там само. - Ф. 89, оп. 1, спр. 3, арк. 38.
10. Письма и бумаги императора Петра Великого. - Санкт-Петербург, 1887. - Т. 1. (1688-1701). - С. 547-550; Мацьків Т. Вказ. праця. - С. 85.

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Ігор Ситий

●

МАТЕРІАЛИ ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО МІСТА ТА СЕЛА: реєстр Воронежської сотні 1723 р. та ревізія м.Іваниця з околицями 1750 р.

Основним джерелом вивчення історії українського міста та села є ревізії, які стали характерною ознакою XVIII ст. Саме на них, в першу чергу, ґрунтується тритомник О.Лазаревського “Описание Старой Малороссии”¹. Проте слід зазначити, що ревізійні книги, як загалом українські архіви, спіткала сумна доля - більшість з них втрачена, через що утворились лакуни у відтворенні історичного процесу в Україні². Тому виявлення та оприлюднення уцілілих ревізій має неабияке значення³. Це добре ілюструється пропонуваними документами.

Як відомо, загинули всі ревізійні книги 1723 р. Ніжинського полку, проте збереглося “Ведение” того ж полку 1724 р. /неповне/⁴. Зіставлення даних по Воронежській сотні виявляє суттєві відмінності. У нашому документі ураховано 520 козаків, у “Ведении” - 415. Подібні розбіжності В.Дядиченко пояснює різними методами обрахування.

Реєстр 1723 р. склав бунчуковий товариш Іван Забіла на вимогу Малоросійської колегії, яка в цей час проводила обрахування української людності з метою мобілізації українських ресурсів на загальноімперські потреби⁵. Документ добре ілюструє зростання такої найобтяжливішої повинності для українського господаря, як постій російських військових. Він дає важливу інформацію про становий склад населення, співвідношення козацьких та селянських дворів у населених пунктах, характер повинностей, які вони відбували, про наростаючий процес зубожіння та покріпачення населення /велика кількість “бабилей” та сусідів/.

Не менш цікава ревізія 1750 р. м.Іваниця. Вона детальніша і тому дає можливість простежити ті зміни, які сталися в українському суспільстві протягом 27 років від ревізії 1723 р. Це - перше, а друге, вужче, проте не менш важливе - порівняти зміни, що відбулися в Іваниці з 1740 р., бо Лазаревський описав це містечко у своїй відомій праці за матеріалами ревізії 1740 р.⁶

Містечко, яке з 1743 р. фактично стало володінням Андрія Горленка, у 1750 р. було вже “розподілене” між трьома володарями: Горленком, сотником Ф.Свирським та російським дворянином, вихідцем з Осташківського повіту Тверської губернії Петром Івковим.

Засилля можновладців призвело до занепаду міського самоврядування, заміни його козацьким самоврядуванням та управителями вищезазначеної старшини, що добре видно з таблиці:

Уряд за відомістю 1740 р.	Уряд за відомістю 1750 р.		
	підпорядкований А.Горленку	підпорядкований П.Івкову	сотенний
Війт Комісар Городничий Бурмістер Сербський комісар Писар Цехмистри - 2 Десятник “Заведовці” Ктитор Паламар	Війт Комісар Десятники - 3 Прикажчик Писар	Війт Десятник	Сотник Отаман Писар Осавул Хорунжий Служителі сотен. канцелярії: “писець” сторож городничий “осавульці”- 4 сотен. “зборщик” його “ходак” сотен.комісар його “ходак”

З іншого боку, до позитивних тенденцій можна віднести посилення товарного характеру виробництва, зокрема, в мастностях тих же можновладців. Особливо це видно на прикладі їх хуторів, які фактично були потужними господарствами з виробництва збіжжя, продукції скотарства та обслуговувались найманими робітниками. З точки зору сьогодення, ці хутори були аналогами сучасних фермерських господарств західного зразка. Таким чином, історичний досвід свідчить, що хутірське /фермерське/ господарство - це притаманна нашому народу форма господарвання, і вона найефективніша в умовах України. Наприкінці XVIII ст. хутори становили 90% всіх поселень Гадяцького повіту, 84% - Роменського, 67% - Прилуцького. У Прилуцькому полку їх кількість збільшилася з 1740 по 1780 рр. у 40 разів!⁷ Недарма давні римляни казали: “Історія - учителька життя”. Будемо шанувати наше минуле, вивчати його, зберігати наші пам’ятки - уникнемо багатьох помилок у майбутньому.

При поданні документів збережено всі мовні та стилістичні ознаки оригіналів*, їхня структура, додані необхідні коментарі.

Примітки:

1. Клименко П. Компуті та ревізії XVIII століття // Український археографічний збірник.- К.,1930.-Т.3.-С.67.

2. Там само. - С.152.

3. Професор П. Клименко писав: “...її /тобто, ревізію 1723 р.-І.С./ Лазаревський вважає за перший докладний перепис усієї людності - поспільства й козацтва”. Йому вторить В.Дядиченко: “При обмеженості відомостей про соціальний склад населення міст Лівобережної України ... дуже цінним є матеріали ревізії 1723 р.”

4. Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII - початку XVIII ст.- К.,1959. - С.419-420.

5. Горобець В. Присмерк Гетьманщини.- К.,1998.-С.243-245.

6. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Том 3. Прилуцкий полк // Киевская старина. - К.,1901. - Т.LXXIV, июль-август. - С.304 /приложение/.

7. Гавриленко Н. Міри земельних площ Лівобережної України /друга половина XVII-XVIII ст./.- К.,1998.- С.28.

* *Характерними є численні помилки у підрахунках, які залишені без змін. Їх можна пояснити неуважністю канцеляристів, що складали реєстр та ревізію, низьким рівнем знання математики або бажанням господарів приховати від оподаткування певну частину своїх володінь, давши хабар канцеляристу, щоб той свідомо помилився. Це була досить поширена практика у ті часи.*

№ 1
1723 году генвара первого,
Реєстр сотнѣ Воронѣжа¹ посполитых

1. В мѣстѣ самомъ 96, на подворках 322
всѣхъ дворов²—422; волныхъ дворов 40
салдат—51; на салдата пол 10 квар; придано знатныхъ особъ сусѣдовъ³—50
п[а]на Василя и п: Стефана Судевичов село 26 дворов, тривсѣхъ квартир* 508: подемянихъ коней 10:
офѣцкерскихъ дано 6.
2. В селѣ Кѣшлишпокъ⁴ дворовъ грунтовыхъ⁵ 203
бабилскихъ⁶ дворов 135
всѣхъ дворов 338
першѣ стояло салдат 32 року з 1721: марта 28
теперь опредѣлено 52 року 1722 септѣ: 2
подемянихъ коней 3 офѣцкерскихъ 3.
3. В селѣ Челшѣвоцѣ⁷ грунтовыхъ 94: бабилскихъ 56
всѣхъ дворов 150, по[д]емѣныхъ коней 2
першѣ стояло салдат 18, а теперь опредѣлено 24
всѣхъ дворов в обоѣхъ селахъ 488
салдатъ всѣхъ 76, на салдата по пол 7 квартири.
4. В селѣ Лучъникахъ⁸ дворов 84:
салдат стоѣтъ 14: на салдата по 6 дворов
подемянихъ коней 3, офѣцкерскихъ 2.
5. В селѣ Собичи⁹ дворов 62, на конѣ не дают,
салдатъ—7, на салдата по 9 квартирь.
6. В селѣ Богъдановцѣ¹⁰ дворов 18, конѣ едень, офѣ., салдатъ
два, 2, на салдата по 9 квартирь.
7. В слободѣ Крейбогъдановни дворов 20,
салдат 2, на салдата по 10: квартир, коня нѣтъ.
8. В селѣ Обѣражиевки¹¹ дворов 24: кон едень 1;
салдат чѣтири 4: на салдата по 6 квартир.
9. В селѣ Локоткахъ¹² дворов 33: конѣ 1:
салдат 6, на салдата по пол 7 двора.
10. В селѣ Маковѣ¹³ дворов 67, на коня не дают,
салдат 8, на салдата по пол. 9 двора.
11. В слободѣ Гутищи¹⁴ бабилов 296**,
салдатъ 2: по пол 13 квартир на салдата.
12. В селѣ Гамалѣвцѣ¹⁵ при манастирѣ¹⁶ 26.
Во всѣхъ селахъ посполитыхъ дворов 1330, на всѣхъ селахъ
салдатъ 170. В городѣ и селахъ подемянихъ коней 14: офѣцкерскихъ 12 всѣхъ.
Во всей сотнѣ мужиков и козаков 1830, салдат стоѣтъ всѣхъ 220, коней 40: всѣхъ.
Сусѣдов волныхъ дворов козацкихъ и пос[по]литыхъ 144:
Гамалѣвскихъ 26
Потаниныхъ¹⁷ 29
Мищанскихъ 40
Козацкихъ 30, на каналѣ з мѣста¹⁸
Сусѣдов знатныхъ особъ 30
Посполитыхъ з сѣтъ 15: 171
на коней в Маковѣи Собичи не дают

*закреслено

**помилка, треба 26.

№
1723 року генвара 1 чысла,
реестръ сотнѣ Воронежской козаков

1. В городѣ козаковъ – 202
в походѣ низовомъ^{18а} – 14 – волны
каналных – 30 – не годуют
казаковъ сколко годуют – 158
салдат стоит – 16
на салдата – по 10, – дворов
подемных коней – 2, офицерских – 2
знатных особъ сусѣдовъ – 30 – годуют
вольных сусѣдовъ – 30 – не годуют
Всѣхъ козаков и сусѣдовъ – 60: не годуют.

Дорухубымской придано:

2. Села Клишокъ козаков – 12*
на ка[на]вѣ 4: — в походѣ 1: – волень
салдат – 4: конь подемный 1
на салдат: 3 по 3: квартеры, на четвертого квар: 2:
3. Села Чеплѣвки козаков 60
на канавѣ – 22: в Царичинѣ 7¹⁹, уволены
салдат – 10, коней 3 — подемных
нашист салдат по 5 квартер, а на чтири по полб квар:
4. Села Собыча козаков 9: в походѣ 1: волень.
салдат 1: на коня не дают
на салдата по 10 квар, 3 боярскими м[о]н[ас]т[и]рскими 2: ма.
5. Села Богдановки козаков 40
в канавѣ – 10 – в походѣ 3, волны
салдат – 6, конь 1 – офицерский
на пят салдат по 6 квартер, а на шестого 7: квар.
Потапа сотника бывшего сусѣдовъ 9, не годуют.
6. Села Ображиевки козаков 103?
в канавѣ – 21 – в походѣ 9: волны
салдат 9, на пят салдат по 10: квартер, а на 4 11: квар.
коней 4: офицерский
пана Карпѣки²⁰ 3 сусѣдовъ – годуют.
7. Села Локотокъ козаков – 38?
в канавѣ 4, в походѣ 2 – волны
салдат шист, конь 1: офицерский
на салдат шести по шест квартир
Потапа бившого сотника сусѣдовъ 19:
8. Села Макова козаков 16
в канавѣ 4: в походѣ 2: волны
салдат – 2, по семи квар: коня не годуют
Потапа сотника бывшего сусѣдовъ 29: не годуют.

В селѣ Локоткахъ и Богданувцѣ, якых до рухубы положено в реестръ городовый.
Всѣхъ козаков 480: в походѣ 40
салдат на нихъ козаковъ всѣхъ 50: коней 14
подемных коней 6: офицерских 8:

* *переправлено на 14*

Феско Федоровъ син Видюкъ имѣть поля дней два, сѣнокосу на два косарѣ, лошад одну	1	1
Павло Грицковъ син Удовенко з братомъ Романомъ имѣть поля дней на шест, сѣнокосу косарей на пять, гаю на одного рубля, воловь два, лошадъ одну	1	2
Савка Гавриловъ синъ Щигелский имѣет поля дней два	1	1
Семен Яцков синъ Дикунновъ имѣет поля дней на шест, лошад одну, вола одного	1	1
Тимошъ Григориевъ синъ Совачъ имѣть поля на дванадцять день, сѣнокосу косарей на пять, лошадъ одну, вола одного	1	3
Яцко Грицковъ син Совачъ з братомъ Опанасомъ имѣют поля дней на двадцять чтири, сѣнокосу косарей на десять, леса на три рублѣ, лошадей двое, воловь два	1	3
Грицко Сидоровъ син Тарадуйненко имѣть поля дней на три, лѣса на пятьдесят копѣекъ, вола одного	1	1
Максимъ Ивановъ синъ Нѣмченко з сином Сидоромъ имѣть поля дней два, вола одного	1	1
Юско Костюковъ синъ Голованенко з братомъ Вакулою имѣть поля дней на три, сѣнокосу косарей на три, гаю на два рублѣ, вола одного	1	1
Игнатъ Демяновъ син Клишка имѣть поля пахатного дней два, вола одного	1	1
Левко Матвѣевъ синъ Мацко имѣть поля один день	1	1
Михайло Петровъ синъ Чуй з братомъ Прокопомъ имѣть поля дней два, вола одного	1	2
Федор Сидоровъ син Тарадуина з братомъ Панкомъ имѣть поля дней шесть сѣнокосу косарей на два, пчели пней два, лошад и вола	1	1
Данило Матвѣевъ синъ Мацко имѣть поля одинъ день, воловь два	1	2
Ярош Петровъ син Гергуленко имѣть поля дней два, вола одного	1	2
Иван Юсковъ синъ Юсикъ имѣть поля дней десять, сѣнокосу на два косарѣ, лошадъ одну, воловь два	1	2
Иван Тарасовъ син Тарасенко имѣть поля дней на три	1	1
Денисъ Василлов синъ Романов з братомъ Трофимомъ имѣют поля дней на три	1	2
Мартин Микитин синъ Микитенко имѣть поля дней на два	1	1
Михайло Лесков синъ Денисенко имѣет поля дней девять, сѣнокосу косарей на девять, гаю на два рублѣ, лошадъ одну, воловь два	1	1
Трэфимъ Пилиповъ син Микитенко имѣть поля дней два, лѣсок на пятьдесят копѣекъ, вола одного	1	1
Остапъ Ивановъ син Толочко з братом Грицкомъ имѣют поля одинъ день, лошад одну	1	2
Удова Параска Юскова дочь Шостачка имѣть поля на два днѣ	1	1
Денис Василловъ синъ Руденко имѣть поля дней на два, сѣнокосу косарей на два, вола одного	1	1

Остап Остаповъ синъ Копаниця имѣть поля дней на три, сѣнокосу косарей на пять, вола одного	1	1
Матвѣй Андрѣевъ син Починокъ имѣть поля дней шесть, сѣнокосу косарей на пять, пчели пнювъ два, вола одного	1	1
Клим Ивановъ син Коцюза имѣть поля на шест день, вола одного	1	1
Василь Панковъ синъ Доброносъ имѣть поля дней шест, лошадъ одну, вола одного	1	1
Стефанъ Демяновъ синъ Клишка имѣть поля на три днѣ, вола одного	1	1
Игнатъ Яковлевъ синъ Деревянка имѣть поля дней на три, лошадъ одну, вола одного	1	1
Петро Опанасовъ син Британ имѣть поля дней на два, вола одного	1	1
Герасим Максимовъ син Масенко имѣть лошадъ одну, вола одного	1	1
Грицко Грицковъ син Зѣнченко имѣет поля дней на два, сѣнокосу на одного косара	1	1
Семен Сидоровъ син Тарадуина имѣет поля дней на три, лошадъ одну, вола одного	1	1
Якимъ Андрѣевъ синъ Перепека имѣть поля три днѣ, вола одного	1	1
Омелко Кондратовъ син Талан имѣть поля один день	1	1
Феско Мартиновъ синъ Жидувченко имѣть поля три дней на три, сѣнокосу косарей на три, вола одного	1	1
Герасимъ Остаповъ син Онищенко имѣть поля на чтири днѣ	1	1
Тимош Хомин синъ Луковина з братами Артемом и Андрѣемъ имѣють поля дней девять, воловъ два	1	3
Грицко Данилов син Починокъ з братомъ Яковом имѣють поля на девять день, сѣнокосу косарей на пять, лѣса на чтири рублѣ, лошадъ одну, воловъ два	1	2
Вакула Харковъ син Коломисецъ имѣть поля дней шест, сѣнокосу косарей на чтири, лошадъ одну, воловъ два	1	1
Данило Саевъ синъ Цмѣнъ имѣть лошадъ одну, воловъ два	1	1
Иван Ивановъ син Яценковъ имѣть поля на два днѣ, сѣнокосу косарей на два, вола одного	1	1
Лазар Антоновъ син Карпенко имѣть поля на два днѣ, сенокосу косарей на два, вола одного	1	1
Семен Ивановъ син Биковецъ имѣть поля два днѣ, лошадъ одну, вола одного	1	1
итого	55	76
Нищетные безъдворные, что в еднихъ хатахъ, при огородахъ живутъ и изъ зажону и другой работизни питаются		
Федоръ Савчин синъ Люшко		1
Удова Настя Микитина дочь Пѣчкурка		1
Иванъ Грицковъ синъ Артемчиковъ		1
Петро Левковъ синъ Зазуля		1
Иван Иосифовъ синъ Могиленко		1

Дацко Савчинъ синъ Шулженко	1
Удова Мария Максимова дочь Савчиха	1
Грицко Шуть	1
Данило Герасимовъ синъ Хижняченко	1
Лаврѣнъ Антоновъ синъ Юрченко	1
Андрѣй Тарасовъ синъ Тарасенко з братаничем Омелькомъ	1
Михайло Корнѣевъ синъ Корнѣенко	1
Олекса Матвѣевъ син Микитенко	1
Кирикъ Семеновъ синъ Коваленко	1
Иван Тимошовъ син Мѣнченко	1
Демко Яковлевъ син Бенко	1
Марко Омелковъ син Нецѣга	1
Радко Ивановъ синъ Вернигоренко	1
Семень Василювъ син Криворотенко	1
Олекса Логвиновъ синъ Логвиненко	1
Тарасъ Федоровъ синъ Лихварь	1
Федор Тимошовъ син Калищенко	1
Андрѣй Царинский	1
Грицко Пилиповъ син Артемчикъ	1
Юско Аврамовъ син Сковороденко	1
Яковъ Назаровъ синъ Назаренко	1
Феско Гавриловъ синъ Легута	1
Михайло Федоровъ синъ Глобинець	1
Кондрать Гавриловъ Погребнякъ	1
Савка Отефановъ син Сковороденко	1
Кирикъ Петровъ синъ Чернець	1
Евфим Карповъ син Юхно	1
Яковъ Яковлевъ синъ Бенко	1
Леско Авраамов синъ Сковороденко	1
Прокопъ Петровъ синъ Илченко	1
Стефан Петровъ синъ Илченко	1
Опанас Петровъ синъ Илченко	1
Михайло Дмитровъ синъ Дмитренко	1
Гапон Гашенко	1
Удова Пилипова дочь Нещеретиха	1
Иванъ Ивановъ син Гой	1
Микита Петровъ син Лѣнъ	1
Михайло Омеляновъ син Вернигоренко	1
Гаврило Федоровъ синъ Келепъ	1
Стефанъ Ивановъ синъ Срѣбний	1
Ониско Мойсѣевъ син Телушенко	1
Удова Гапка Кирилова дочь Рабуха	1
Тимош Ивановъ синъ Мисаковъ	1
Иван Ивановъ синъ Дудка	1
Тишко Артемовъ синъ Пѣнчукъ	1
Трохимъ Грицковъ син Сенечко	1
Фома Антоновъ синъ Красношокъ	1
Удова Варка Мойсѣева дочь Богова	1
Наумъ Василювъ син Скрипченко	1

Фома Лихошва		1
Яковъ Яковлевъ син Бенко		1
Матвѣй Куделенко		1
Итого		58
Всего в мѣстечку посполитихъ	56	140
Подсусѣдки		
грунтовъ и никакихъ угодий не имѣющие, весьма убогие, в единихъ точию владѣльческихъ, поповскихъ и посполитскихъ в особливыхъ от дворовъ хатахъ жителствующие и с работизны питаючися		

Пѣшие

Полковника Полтавского Андрея Горленка

Дмитро Колоша		1
Поповъ Иваницкихъ		
Павла Михайлова Прочая		
Василъ Якимовъ син Кравецъ		1
Данило Василювъ синъ Кобзар		1
Романа Афанасиева		
Василъ Левада		
Кирикъ Кацера Ткачъ		
Диякона Федора Стефанова		
Остапъ Бондаровъ зять		1
Посполитого Иваницкого Максима Хоруженка		
Омелко Кравецъ		1
Итого в местечку Иваницѣ подсуседковъ		7
Волние посполитие местечка Иваницѣ владения полковника Полтавского Андрея Горленка		
войта Гаврила Юрченка	1	
комисара Семена Мовчана	1	
Десятниковъ		
Игната Грицай	1	
Андрея Борисенка		1
Артема Телушенка		1
При гуменномъ дворѣ господара с посполитихъ Василя Товстяка	1	
Конюхи наемние его ж полковника Горленка		
Логвина Орищенка конюха		1
Ивана Баштового конюха	1	
Демяна Федорова с[и]на Богова наемного сторожа при новостроящемся замку до		1
Мѣрочника Микити Чайки		1
Плотника Леска Черненка	1	
Мирскихъ чередниковъ		
Ничипора Харитонова сина Корови		1

Корнѣя Андрѣева с[и]на Грицая		1
Данила Антонова сина Гордѣнка		1
Михайла Куделянка		1
Мирскихъ овчарей		
Ивана Микитенка Стадниченка		1
Харка Иванова сина Гаращенка		1
Его жъ полковника Горленка с подданихъ посполитихъ старци		
Удова Вовдя Бочиха		1
Феска Сребна		1
Семень Коцюба		1
Гарпина Лавриха		1
Коллежского ассессора Петра Ивкова		
Войта Феска Сватого	1	
Десятника Павла Тумка	1	
Итого в мѣстечку Иваницѣ	8	16
Подсудѣдки грунтовъ и никакихъ угодий неимѣючие, весма убогие, в еднихъ точию владѣлческихъ дворахъ и в особливихъ от дворовъ хатахъ жителствующиe и з работизни питаючися		

**Пѣше
коллежского ассессора Петра Ивкова**

Улас Каринцовъ		
Иван Бѣлий		
Павло Василиевъ син Швець		
Денись Тертичникъ		
Яковъ Карпцовъ		
Пилипъ Гергуль		
Удова Тацка Рѣзучка з сином Тимошем		
Нестерь Удовенко		
Итого		9
Умершого бунчукового товариша Михайла Стороженка жени его Анни Ивановой дочери ²⁶		
Иван Калишенко		1
Савка Ракъ		1
Итого		2
Сотника Іваницкого Федора Свѣрского ²⁷		
Кондрать Гордѣенко		1
Данила Зазуля		1
Грицко Цвикъ		1
Грицко Жулженко з Иваном Пручаенком		1
Васил Приймакъ		1
Демко Шушваль		1
Андрѣй Келепъ		1
Итого		7

Сотника Стефана Стороженка²⁸

Грицко Решетникъ		
Ярошъ Шульжикъ		
Удова Варка Мотуровна		
Павель Пѣчуренко		
Удова Феска Мотуриха		
Удова Оришка Артомчиха		
Созоть Литвинъ		
Зѣнко Рыбко		
Итого		8

Значкового полку Прилуцкого товарища Сави Голювця

Федоръ Поповнинъ зять		
Микита Баран		
Грицко Дутель		
Итого		3
А всего в в мѣстечку подсу- сѣдков		29
Волниє		
старшинские владѣльческіе и другого воинского звания жиліе и приездніе двори мѣстечка Иваницѣ коллежского ассессора Петра Максимовича Ивкова, сотника Иваницкого Федора Свѣрского		
Сотенниѣ старшини		
Атамана Івана Величка	1	
Писара Ігната Панасского	1	
Асаула Прокопа Туруши	1	
Хоружого Григорія Ицѣнки	1	
Сотенной Иваницкой канцелярии служителей		
Писця Михайли Гаврилова	1	
Сторожа Івана Панасенка	1	
Городничого Івана Блоги	1	
Асаулцовъ		
Максима Щербака	1	
Івана Дегдяренка	1	
Микити Клейцаренка	1	
Иллѣ Кремека	1	
Сотенного зборщика Дмитра Лисенка	1	
Ходака его Прокопа Юшенка	1	
Сотенного комисара Мойсѣя Ковтуненка	1	
Ходака его Трохима Ковтуненка	1	
Заводной казенной кошари овчара Якова Касюка	1	
Бившой сотенной старшини		
Атамана Демяна Калѣпѣцкого [або Калѣнецкого-І.С.]	1	
Атамана Якова Мишишевского	1	
Писара Александра Сятовского	1	
Значковихъ товарищей		
Лукяна Зоца	1	

Гаврили Яковлева	1	
Сави Голювця	1	
Уласа Войтенка	1	
Абшитованного Василя Кахничя	1	
Венгерского гусарского полку отставного гусара Данили Руди	1	
Володимерского пехотного полку солдата Ониска Иванова	1	
Молдавской нацѣ абшитованного Миколи Гусарина жени его Марии Ивановой	1	
Венгерского гусарского полку гусара Андрѣя Некляя	1	
Разныхъ владѣльцовъ приездные двори		
Полковника Полтавского Андрея Горленка в немъ живеть писарь Васил Смѣлянскій	1	
Умершого бунчукового товариша Михайла Стороженка жени его Анни Ивановой дочери в немъ живеть господарь Петро Лесковъ синь Сракаченко	1	
Сотника Стефана Стороженка в немъ живеть господарь Грицко Просвара	1	
Итого	33	
Полковника Полтавского Горленка прикажчика Ивана Бѣловола	1	
Оногожь полковника Горленка двор гуменный в коемъ живеть наемной Яковъ Скотарь	1	
Тогожь полковника Горленка наемные люде в особливихъ дворахъ жиючие		
солодовникъ Ничипор Гергуль	1	
винникъ Васил Скубицкий	1	
Михайловой Стороженковой наемной мѣрочникъ Корнѣи Черкасенко		1
Значкового товариша Уласа Войтенка наемной мѣрочникъ Иванъ Бибиць	1	
Значкового товариша Лукяна Зоца при мельницѣ в собѣственныхихъ его хатахъ наемные люде мѣрочникъ Иванъ Легуша з овчаремъ Стецкомъ Авраамцемъ	1	
Коллежского ассессора Петра Ивкова дворъ гуменной в немъ живеть крепостный его служитель Якимъ Поляновъ	1	
Его жъ ассессора Ивкова наемные люде в особливихъ его ассессора собѣственныхихъ дворахъ жиючие		
Плотники		
Васил Петровъ синь Зубченко	1	
Данило Фесковъ синь Удовенко	1	
Швецъ		
Кузма Ивановъ синь Колода	1	
Воловики		
Павел Михайловъ синь Бобутко	1	
Грицко Федоровъ синь Денисенко	1	
Иванъ Васильовъ синь Карлашь	1	
Опанась Карповъ синь з синомъ Радкомъ	1	
Василь Трохимовъ синь Шапченко	1	

Пивоваръ		
Стефан Карповъ синь з племѣнникомъ Игнатомъ Мироненкомъ	1	
Солодовник		
Яковъ Журба	1	
Сотника Иваницкого Федора Свѣрскаго наемные люде при дворѣ его в особливихъ его хатахъ жиющие		
Господар Юско Василенко		1
Воловики		
Антон Литвин		1
Яковъ Калишенко		1
Плугаторѣ		
Яковъ Василченко		1
Грицко Пукаль		1
Кушнерѣ		
Рудко Цехмистренко з Иваномъ Шкибтаномъ		2
Солодовникъ		
Хома Голованенко		1
Винники		
Савка Бѣдун		1
Иван Чернецъ		1
Служителъ годовой Якимъ Мурчин		1
Конюший Иван Гергуль		1
Наемной годовой рибалка Олекса Марченко		1
Садовничий Васил Евсенко		1
Пасячникъ Юрко Сахненко		1
Бондаръ Макар Дудченко		1
Швецъ Павелъ Бѣликъ		1
Стелмахи		
Иван Юсик		1
Михайло Муть		1
Ткачѣ		
Роман Куреня		1
Яковъ Ткачъ		1
Илко Войтко		1
Коваль		
Петро Климовъ		1
Овчаръ		
Петро Бицанъ		1
Попа Иваницкого Романа Москаленка наемной солодовникъ Тимошъ Прокопенко	1	
Попа Ивана Пручая наемной при гумнѣ господар Тимошъ Пѣчкуръ	1	
Войсковой артиллерии заводовъ Холостайло с посполитихъ за волностъ дому в той должности по унѣверсалу умершаго гетмана Скоропадского ²⁹ находячися		
Юрко Семеновъ синь Ляховъ з невѣсткою Тетяною и подъсусѣдкомъ Микитою Клименкомъ	1	
Попа Романа Афанасиева	1	

Попа Павла Михайлова	1	
Попа Ивана Пручая	1	
Попа Антона Демянова	1	
Диякона Федора Стефанова	1	
Школь		2
в нихъ живутъ школьники холостис		
Шпиталь		1
в нем живут старцѣ		
Разнихъ владѣлцовъ шинки		
Сотника Иваницкого Федора Свѣрского в нем живутъ шинкаръ Микита Сердюкъ з Стефаном Провицкимъ		2
Полковника Полтавского Андрея Горленка в нем живет шинкар Максим Хоруженко		1
Коллежского ассессора Ивкова в немъ живет шинкаръ Иван Горбань		
Полковника Полтавского Горленка в немъ живет шинкаръ Стефан Резка		
К мѣстечку Иваницѣ принадлежащие фutorѣ		
Полковника Полтавского Андрѣя Горленка прозиваемий Пѣчуровский в немъ живетъ наѣмной господаръ Юско Ивановъ син Блазченко	1	
Его жъ полковника Горленка прозиваемий Починковский в немъ живетъ наемной ч[е]л[о]вѣкъ Павелъ Любиший	1	
Коллежского ассессора Петра Ивкова прозиваемий Ковтуновщина ³⁰ в немъ живутъ наемние его люде господаръ Улас Цмѣнь		
Гуменникъ Петро Роденко		1
Мѣрникъ Михайло Соляникъ		1
Мѣрочникъ Микита Саморець		1
Винникъ Игнатъ Махно		1
Свинар Евфим Калишенка з яловничим Иваном Четверикомъ		2
Пасячник Якимъ Портяненко		1
Стадник Микита Ироденко		1
Коровникъ Юско Мошко		1
Овчар Петро Шулженко		1
Лѣсовничий Андрѣй Затуливѣтра		1
К селу Рашкамъ приписной Таралковской в нем живутъ		
Господар Миронъ Коверникъ	1	
Овчар Грицко Баско		1
Скотаръ Лаврѣнь Борисенко		1
Сотника Иваницкого Федора Свѣрского прозиваемой Загон ³¹ в немъ живутъ наемние его люде		
Господар Иван Дави[с]кива	1	
Стадники		
Грицко Федоренко		1
Пилипъ Товстоногъ		1

Овчарь Марко Поспѣшенко		1
Коровникъ Иван Грицковъ		1
Мѣрочникъ Иван Иляшикъ		1
Телятникъ Иван Ляшенко		1
Яловничий Мартин Грищенко		1
Бондар Назар Шкибтанъ		1
Рикуня удова Параска Олэфѣрка		1
Свинар Яковъ Бузь		1
Баранникъ Алексей Пилипенка		1
Его жь сотника Свѣрскаго при мельницѣ Вараничевской мѣрочникъ Петро Козель		1
Итого	30	58

10-ть арк.:35х21,5 см.

Філігрань: «РФМ» в картуші, над яким хрест, літера «М».

ЧІМ, інв. № АЛ 566.

Інв. М.Т. №364 Р.

ПРИМІТКИ:

1.Вороніж - селище міського типу Сумської обл., відоме з XII ст., з 1654 р. - сотенне містечко Ніжинського полку, батьківщина відомого українського письменника П.Куліша.

2. За В.Мякотиним, двір налічував у середньому 7,8 душі, 1-2 хати, складався з подвір'я, городів, ріллі, сінокосів, садів, гаїв тощо. Був основною одиницею оподаткування у XVII-XVIII ст.

3. Сусіди, підсусідки - безземельні селяни, які мешкали у хаті заможного господаря, виконували господарські роботи на його користь, не сплачували загальнодержавних податків, фактично батраки.

4. Клишки - зараз село Шосткинського р-ну Сумської обл., відоме з XVI ст.

5-6. «Грунтове», «бабилі/огородники, нищетние бездворние/»: перші - це селяни, що мали великий наділ орної землі з угіддями, робочу худобу для їх обробітку, сплачували загальнодержавні податки; другі - малоземельні селяни, що мали невеликий наділ землі, обмаль робочої худоби; часто батракували.

7. Чапліївка - зараз село Шосткинського р-ну Сумської обл., відоме з XVIIст.

8. Лучники, Лушники - зараз село Шосткинського р-ну Сумської обл., відоме з XVII ст.

9. Собич - зараз село Шосткинського р-ну Сумської обл., відоме з XVI ст.

10. Богданівка - зараз село Шосткинського р-ну Сумської обл., відоме з XVII ст., у 50-60-х рр. XIX ст. тут жив і працював відомий педагог К.Д.Ушинський.

11. Ображіївка - зараз село Шосткинського р-ну Сумської обл., відоме з XVII ст., батьківщина відомого радянського льотчика - аса І.М.Кожедуба.

12. Локотки - колишне село Глухівського повіту, відоме з XVII ст., зараз входить до складу м.Шостка Сумської обл.

13. Макове - зараз село Шосткинського р-ну Сумської обл., відоме з XVII ст.

14. Гутищи, Гута - слобода, заснована на поч. XVIII ст. Романом Лазаревичем, ніжинським полковим суддею.

15. Гамаліївка - зараз село Шосткинського р-ну Сумської обл., відоме з початку XVIII ст.

16. Мається на увазі Гамаліївський Харлампіївський монастир /заснов.1702 р./ . Тут були поховані гетьман І.Скоропадський та його дружина Анастасія.

17. Піскуненко Потап Назарович - сотник воронезький /29.10.1708-09.1715/.

18-19. Мається на увазі примусове залучення українців до будівництва Ладозького каналу у 20-х рр. XVIII ст., згідно з царським указом від 9.02.1722 р. гетьману наказувалося вислати 10 тис. козаків на роботи по прориттю Ладозького каналу і 10 тис. до Царицина /зараз Волгоград/ для прориття каналу Волга-Дон, будівництва укріплень.

18-а. Мається на увазі участь українських козацьких полків у бойових діях та інженерних роботах на Північному Кавказі у складі російської армії в 20-х рр. XVIII ст.

20. Карпека Данило Семенович, значний товариш /1725-1729/.

21. Іваницька сотня існувала з 1649 по 1782р.

22. Іванія – зараз село Ічнянського р-ну Чернігівської обл., відоме з XVI ст., сотенне містечко Прилуцького полку 1649-1782 рр.

23. Горленко Андрій – полковник полтавський /1743-1774/.

24. День=0,5-0,75 десятини /0,54-0,81 га/.

25. Косар =0,3-0,75 десятини /0,36-0,84 га/.

26. Стороженко Михайло – бунчуковий товариш, у 1741 р. прилуцький полковий осавул, його дружина – Ганна Іванівна Бороздна.
27. Свирський Федір – сотник іваницький /24.12.1738-1764/.
28. Стороженко Стефан – сотник яблунівський /1748-1758/.
29. Скоропадський Іван – гетьман Лівобережної України /1708-1722/.
30. Зараз с.Ковтунівка, підпорядковане Іваницькій сільраді.
31. Зараз с.Загін, підпорядковане Іваницькій сільраді.

Ігор Кондратьєв

ДО ДжЕРЕЛ ФОРМУВАННЯ СЛУЖЕБНОЇ ШЛЯХТИ ЛЮБЕЦЬКОЇ ВОЛОСТІ

Із входженням у XIV ст. Любеча та його округи до складу Великого князівства Литовського розпочався новий етап у розвитку регіону. З 1471 р. Любеч отримав статус волості Київського воеводства. Навколо замку формується прошарок служебної¹ чи околичної шляхти, яка мешкала у околичних селах, виконувала військову службу на заклик князя під проводом старости та воеводи. Ця унікальна соціально-територіальна спільнота, яка локалізувалася довкола Любецького замку, протягом XIV - XVIII ст. взяла на себе обов'язок захисту північно-східних кордонів спочатку Великого князівства Литовського, потім Речі Посполитої і, наразі, Гетьманщини. З тамтешнім замком були пов'язані щонайменше десять поколінь представників дрібної шляхти, які мешкали у навколишніх селах, причому взаємини між ними характеризувалися тісними родинними та корпоративними стосунками.

З'ясування генези військовослужбової верстви Любецького замку слід розпочати з екскурсу в давньоруський період, адже Любеч посідає важливе місце на політичній карті IX-XIII ст. Це зумовлювалось його географічним розташуванням на високому лівому березі Дніпра, у місцевості, що утворює неприступну природну фортецю. Фактично Любеч замикав головну транспортну артерію Східної Європи - Дніпро, захищаючи з півночі землі Середнього Подніпров'я².

Природні умови Лівобережжя сприяли його освоєнню людиною і розвитку продуктивних сил. Слов'янські поселення у цій місцевості існували вже в перші століття нашої ери. У IX ст. тут виникає невелике місто з дерев'яними укріпленнями. У другій половині XI ст. в Любечі був побудований дерев'яний замок. На думку Б.Рибакова, це відбулося за часів князювання у Чернігові Володимира Мономаха (1078-1094)³. Розкопки, проведені у Любечі впродовж 1957-1960 рр. під орудою академіка Б.Рибакова, дозволили вірогідно реконструювати давньоруський феодальний замок. Щоправда, на думку сучасних дослідників, у цій спробі реконструкції були широко використані елементи фортифікаційних споруд більш пізнього періоду - XV-XVIII ст.⁴

Замок був розташований у центральній, найзахищенішій частині Любеча - на пагорбі (дитинці), висота крутих схилів якого сягала 40 м. Навколо розташувались села, монастирі, курганні могильники та пристань на Дніпрі. У плані Замкова гора - неправильний чотирикутник (104 x 32 метри) площею 0,33 гектара. Забудова Любецького замку була досить щільною. Знизу він відокремлювався від міста сухим ровом, через який був перекинтий підйомний міст. Вимощена колодами дорога вела до центральної брами з двома вежами і трьома заслонами. За нею вхід захищала ще одна вежа - чотириповерховий донжон, у якому, вочевидь, мешкав замковий намісник-староста. Окрім згаданих, замок мав ще від 4 до 6 чотиригранних веж. В основі земляного валу Любецького замку були дерев'яні зруби (городні), заповнені глиною, на валу стояли рублені дубові стіни із заборолами. До валу прилягали житлові зруби-кліти з плоскими покрівлями, які водночас слугували бойовими майданчиками. Головною спорудою замку був триповерховий дерев'яний палац довжиною 40 м і шириною 9-13 м. В усіх приміщеннях замку, окрім палацу, знайдено глибокі ями, в яких зберігалися запаси води та продовольства. Це дозволяло мешканцям замку, а за підрахунками Б.Рибакова їх було 200-250 чоловік, витримати річну облогу в «автономному» режимі⁵.

Водночас Любецький замок був центром великого торгово-ремісничого посаду, який розташовувався на південь та захід від дитинця. У свою чергу, посад був оточений земляним валом та ровом. Загалом розміри укріпленої частини Любеча сягали 4,5 гектара⁶.

Залюднений був і прилеглий регіон. Розвитку торгівлі та ремісництва сприяв торговельний шлях Чернігів - Любеч. У межиріччі Десни і Дніпра археологами зафіксовано близько 200

сільських поселень XI-XIV ст. Фіксуються тут і літописні міста - Листвен та Рогоща. За даними літописів, саме між Черніговом і Любечем була вотчина («все життя») чернігівських князів⁷.

У XI ст. Любеч увійшов до складу Чернігівського князівства. Внутрішній розбрат і набіги половців негативно відбилися на становищі Подніпров'я. 1097 р. у Любечі був скликаний з'їзд князів, що мав на меті врегулювати складні міжкнязівські стосунки та згуртувати сили перед лицем половецької загрози. Однак зупинити усобиці не вдалося. Під час однієї з них 1147 р. Любеч було пограбовано і спалено, а 1157 р. місто спустошили половці. Восени 1239 р. його було захоплено монголо-татарами і, вірогідно, знищено. Втім, на думку П.Клепатського, невідомо, «як відобразився на Любечі татарський погром, хто і коли потім відновив його, якщо він був зруйнований»⁸. О.Яблонівський вважав, що місто, незважаючи на татаро-монгольську навалу, залишилось неушкодженим, тому саме Любеч став головним осередком поступового відродження регіону⁹. Не згадується Любеч і у письмових джерелах серед міст, сплюндрованих ордами Батия у 1239-1240 рр., а потужний шар згарища, виявлений на дитинці, Б.Рибаків схилюний був пов'язувати з подіями 1147 р., коли смоленський князь Ростислав «Любеч пожегл и много воевал и зла Ольговичам створил». Але сучасні археологи В.Коваленко та А.Казаков таки пов'язують загибель Любецького замку з подіями осені 1239 року, коли частина Чернігівської землі була розорена військом хана Менгу¹⁰.

Безумовно, що станове оформлення місцевої служебної шляхти розпочалося лише після включення у XIV ст. Любеча та його округи до складу Великого князівства Литовського. Зауважимо, що питання про час приєднання Любеча до сьогодні залишається дискусійним. На думку сучасних дослідників, історія Любеча, як і багатьох південноруських міст, за доби литовської зверхності практично не піддається реконструкції, а фрагментарність відомостей дозволяє лише у загальних рисах вивчати політичний устрій цього періоду. Стан джерел не дозволяє повністю розв'язати питання про адміністративне підпорядкування регіону у XIV-XV ст.¹¹

П. Голубовський зазначав, що Чернігово-Сіверщина зберігала певну автономність від Орди протягом XIII-XIV ст.¹² О.Русіна вважає, що Чернігівщина опинилась у складі Великого князівства Литовського у середині XIV ст., а Любецький повіт уже з другої половини XIII - першої половини XIV ст., перебував поза політичним контролем Орди¹³.

Польський історик С.Кучинський стверджував, що приєднання Любеча до Великого князівства Литовського відбулося близько 1349 р.¹⁴ Н.Яковенко відносить перші спроби опанування литовцями Київською землею до 20-х рр. XIV ст., хоча остаточно ординці витіснили з Гомельщини, Чернігівщини та Переяславщини на зламі 50 - 60-х рр. XIV ст.¹⁵

Більшість сучасних дослідників дотримується версії П.Голубовського, на думку якого, остаточне включення Чернігово-Сіверської землі до Литви відбулося відразу після приєднання 1355 р. Брянська¹⁶. Ф.Шабульдо погоджується з В.Пашуто, що Любеч був включений до Великого князівства Литовського наприкінці 50-х рр. XIV ст. (у 1359 р. разом із Мстиславем та Брянськом; Київське князівство приєднане до 1361-1362 рр.; Чернігово-Сіверщина - до 1362 р.)¹⁷

Не виключено, що у першій половині XIV ст. Любецький замок справді тяжів до Брянська. У реєстрі любецько-чернігівського кордону 1527 р. знаходимо між с.Плехово та гирлом р.Руда цікавий топонім «Брянцеви лози», а с.Малий Листвен названий володінням «владики брянского». Ймовірно, документ відображав реальний кордон Чернігівщини та Брянщини XIV ст.¹⁸

У другій половині XV ст. Любеч тяжів до Києва, який був приєднаний Ольгердом до Великого князівства Литовського 1362 р. Ф.Леонтович стверджував, що тоді ж відбулось і остаточне приєднання Любеча. За Густинським літописом, у 1363 р. Ольгерд посадив у Києві замість ординського намісника князя Федора свого сина Володимира, хоча остаточно зазіхання Орди на Київщину було знейтралізовано лише на початку XV ст. за Вітовта¹⁹. На думку Ю.Виноградського, середня Чернігівщина увійшла до складу Литви у 60-х рр. XIV ст.²⁰

Цікаво, що на Поліссі, на відміну від Лісостепу, заселення та господарське освоєння були позбавлені катастрофічних військово-політичних деструкцій та зламів²¹. Втім, археологічні дані свідчать, що значна частина сільських поселень XII - XIII ст. між Черніговом та Любечем у середині XIII ст. припинила своє існування. Лише на деяких з них фіксуються поодинокі фрагменти кераміки другої половини XIII-XIV ст. Вочевидь, населення регіону тимчасово переселилось у лісові північні райони²².

Ю.Виноградський вказував, що «місцева людність» на Чернігівщині, «звикши до нападів різних ворогів та до вткання, імовірно, ховалась у пущі та «нетрі»²³. Філарет (Гумілевський) зауважував, що біля Любеча «есть болота, ныне неглубокие; в древнее время в глухом лесу были топкие и глубокие озера, окруженные очеретом. Местность выгодная для жителей во времена тревожные». Знаходимо у Любецькій околиці посеред шляху між Любечем та Черніговом цікавий топонім - с.Убежичі біля с.Петруші, володіння любецьких шляхтичів Бокевичів-Щуковських²⁴. Справді, для любечан надійними схованками могли стати великі

болота - Замглай і Паристе, безліч маленьких болітець та озер і, нарешті, лісові нетрі.

Питання формування військовослужбової спільноти Любецької округи розглядалися істориками з різних позицій. На думку М.Довнар-Запольського, формування боярської верстви у різних куточках Київського воєводства відбувалося різними шляхами. На заході (Житомир, Овруч, Богуслав) боярська служба була фактичним синонімом земської, тому тут її виконувало, головним чином, місцеве населення. У південному регіоні (Канів, Черкаси, Біла Церква, Корсунь) джерелом боярства став приїшлий люд. Нарешті, на сході воєводства (Київ, Любеч, Остер) боярство являло собою продукт державної колонізаційної політики²⁵.

Але абсолютна більшість дослідників, які так чи інакше торкалися історії регіону, зауважували, що значна частина військовослужбового населення Любецької округи була автохтонною. Так, Н.Яковенко зауважує, що у XIV ст. змін у становищі «корінних мешканців» не відбулося. За боярами-воїнами було закріплено їхні родові землі, з яких «належить служити збройну службу на виклик князя-володаря»²⁶.

О.Яблоновський вважав бояр Київської землі «старожитніми», а сам Любеч - «стародавнім гніздом сіверян»²⁷. О.Лазаревський відносив родини любецьких бояр та зем'ян до найстаріших дворянських родів Чернігівської губернії. На його думку, Любецька околиця, яка була захищена болотами від «сусідів», набагато довше зберегла «архаїчні фонди суспільного побуту»²⁸. Погодимось і з М.Василенком, що у регіоні після татаро-монгольської навали зміни населення не сталося, зем'янами Київського воєводства стали порубіжні мешканці, які відбудували старі села і міста²⁹. В.Мякотін писав, що у «старовинній Сіверській землі... збереглося декілька старих туземних родів, що володіли тут значними маєтностями ще в ті часи, коли ця область належала Московській державі, і з тієї пори якось не змінили свого становища серед нових польських володільців»³⁰. І.Лучицький вказував, що старовинні боярські роди на Чернігово-Сіверщині «здавна мешкали тут»³¹. Для Г.Милорадовича любецькі зем'яни були «найдавнішими насельниками Чернігівщини»³². На думку В.Антоновича, саме тут, на півночі Київської землі, виникає численне зем'янство, яке рано «розбирає» володіння («отчини»)»³³. Зауважимо, що і на терені Польщі переважна більшість служебної околичної шляхти проживала якраз біля давніх княжих градів-замків, відомих з XI-XII ст.³⁴

Одним з основних джерел формування військовослужбової спільноти Любецької околиці, на нашу думку, були нащадки давньоруських дружинників. Саме «дружинна теорія» походження дрібної української шляхти була найпопулярнішою серед істориків. В.Антонович вважав бояр XV - XVI ст. нащадками давніх княжих дружинників, які наприкінці удільного періоду Київської Русі намагалися осісти на землю³⁵. За часів Великого князівства Литовського «околична шляхта» належала до дружинного стану, володіла землею на ленному праві й виконувала військову службу. З часом «давнє руське боярство» розшарувалося на дрібні категорії військовослужбової шляхти.

У свою чергу, литовські князі не лише активно використовували місцевий службовий люд, але по можливості залучали інші категорії населення. Роздача земель, за умови виконання певних, переважно військових, обов'язків остаточно зруйнувала давній земський устрій, сформований у часів Давньоруської держави³⁶.

Ф.Леонтович вважав, що литовсько-руські військовослужбові стани XV-XVI ст. перебували в тісному зв'язку з княжою боярською дружиною - литовськими *sodalismilites*, руськими воями, отроками, послужильцями, *commilitares* тощо, які згадувалися в актах та хроніках ще до приєднання руських земель до Литовського князівства. Давня руська дружина, можливо, продовжувала функціонувати і за литовської доби. Появу зем'янства та боярства історик пояснював тим, що руський «послужилець» прийняв під литовським впливом зовнішній уклад життя середньовічного лицаря. У процесі зрівняння місцевого боярства з польською та литовською шляхтою військовослужбовий прошарок поступово сприймав «учинки рицерські» своїх європейських сусідів. При цьому Ф.Леонтович зауважував, що це сприйняття було копіювальним, а давньоруське боярство не мало станових претензій та потягу до політичної влади³⁷, адже боярство у «дошляхетську» епоху мало значення «побутового» чи «фактичного» стану³⁸.

Сучасні дослідники підтримують цю версію. На думку Н.Яковенко, з часів Київської Русі мусила зберігатися якась частина нижчого військового контингенту, котрий складали нащадки княжих дружинників, що встигли осісти на землю напередодні монголо-татарської навали. Гіпотеза про існування подібного типу феодальних відносин у Київській землі була висунута Б.Рибаківим, який вважав, що прикордонне становище Київщини примушувало князів утримувати значні резерви кінних дружинників, наділених землею, і у такий спосіб значна частина дружинників набула земельну власність³⁹. Наявність військовослужбових елементів у давньоруських сільських поселеннях на терені Любецької округи підтверджується й археологічними даними - знахідками предметів озброєння та військового спорядження, нехарактерних для сільських поселень. Зокрема, знахідки предметів спорядження і озброєння

вершника та верхового коня були зафіксовані під час археологічних досліджень синхронних давньоруських пам'яток - сільських поселень Чернігівщини X-XII ст., які згодом увійшли до Любецької округи.

Цікаво, що деякі родини любецької шляхти вели свої родоводи ще з часів Київської Русі. Під час подання документів до комісії по розгляду прав на дворянство вони посилалися на легендарні пожалування «київських князів». Наприклад, дрібношляхетська родина Киселів (Кислих, Кисловських) посилалась на привілеї, надані їм буцімто ще у 1040 р. київським князем Володимиром, хоча він помер ще 1015 р., а у цей період великокнязівський престол займав Ярослав Мудрий⁴⁰.

Джерелом поповнення служебної шляхти були і зубожілі боярські родини. На терені Чернігово-Сіверщини вищий боярський стан відомий з XIV ст., коли у 1388 р. рада сіверського князя Корибута склала присягу королю Владиславу Ягелону. Серед «присяжників» були і місцеві бояри, «послушні» Корибуту. Рада «зі всіма своїми землями і містами, з бояри і з людьми верности права і незрушенням слюбили» поручалася за свого князя⁴¹. Відомо, що у другій половині XV ст. боярству належали деякі земельні володіння, надані князями виключно за несення військової служби⁴². З жалуваної грамоти 1499 р. великого князя Олександра Гедиміна Семену Івановичу Можайському бачимо, що останній отримав «город Стародуб, а Гомей, а замок Чернигов и волости Карачов и Хотимль, со всеми дворы и волостыми и з селы боярскими, и з слугами путными, и з людьми волостными и тяглыми, и з слободичы, и з данники, и со всеми их землями пашеными и бортными»⁴³.

Не виключено, що у Любецькій околиці осіла частина брянського боярства. На думку Філарета (Гумілевського), родина любецьких шляхтичів Даничів (Піроцьких, Глібовичів-Піроцьких) брала свій першопочаток від бояр Глібовичів, а родина Бокевичів-Щуковських (або Бокеїв-Щуковських), можливо, була однією із гілок роду брянських бояр Бокеїв - нащадків смоленських князів. 1499 р. на Сіверщині з'явився Юхим Бокеєв, який отримав у володіння с.Черпетове Брянського повіту, а любецькі бояри Бокевичі отримали землі у Любецькій околиці наприкінці XV ст. Як зауважує М.Кром, після 1500 р. брянський боярин Василь Іванович Бокеєв залишився у Литві (1508, 1514-1522 рр.)⁴⁴. Після 1500 р. нічого не відомо про долю брянського боярина Івана Асирева, тоді як ще у 1471-1480 рр. Болотовичам належав маєток Заострівський у с.Осоричах (Асаревичах)⁴⁵. Відтоді бракує інформації про брянських бояр Карпових, хоча з 1571 р. відомий любецький зем'янин Демид Карпов (Карпович)⁴⁶. З 1518 р. у Литві мешкав Іван Савич, ймовірний засновник роду любецьких шляхтичів Савичів⁴⁷. Частину родини брянських бояр Мишковичів після 1500 р. зустрічаємо у Москві серед «литвы дворовой». Можливо, частина родини осіла і біля Любеча під дещо видозміненим прізвищем Мишковичів-Гришичів⁴⁸.

Нашадки давньоруських бояр оселялися і в інших «українних» замках. На думку М.Грушевського, подібний стан справ був характерний для овруцької шляхти, де «сиділо кільканадцять руських боярських родів, чимало з яких вели своє походження з часів «передтатарських»⁴⁹. Схожі процеси тривали і у Польщі протягом XIV - XV ст., коли занепадали давні рицарські роди XII - XIII ст.⁵⁰ Натомість О.Єфіменко вважала, що боярство походило від давньоруської верстви данників або «мужів». Цю точку зору поділяє і О.Русина. Данники утворювали окрему групу, яка поступово розчинялася в інших прошарках суспільства. Підпорядковані вони були державі, на користь якої сплачували данину. Господарство данників було архаїчним і не могло існувати за нових умов. Мешкаючи на локальних територіях, серед лісів та боліт Полісся, в економічному відношенні вони не мали жодного значення для литовської держави. Але саме вони могли стати службовим станом за умови надання їм земель. На Лівобережній Україні данники поступово зникають, переходячи у вищу боярську військовослужбову групу або в нижчу - тяглову⁵¹. На користь цієї версії свідчить і факт їх локального розташування у невеликих поселеннях (від 10 до 20 дворів). Цікаво, що, за археологічними даними, у межиріччі Десни і Дніпра сільські поселення XV - XVII ст. нараховували від 1 до 5, іноді - до 10 дворів⁵².

Цю теорію підтверджують прізвища любецьких бояр і зем'ян, а також назви їхніх володінь. Зокрема, у Любецькій околиці мешкали зем'яни Даничі, які затвердили права на свої володіння наприкінці XV ст.⁵³ Серед маєтностей, що належали цьому роду, було с.Даничі. Існувала родина і з «протилежним» прізвищем - Неданчичі (с. Неданчичі), які 1571 р. отримали привілеї Сигізмунда II Августа⁵⁴. Безумовно, такий збіг обставин аж ніяк не можна назвати випадковим. Ці прізвища донесли до нас відлуння історії XV, а можливо, і XIV ст., коли частина майбутніх любецьких шляхтичів сплачувала данину, а частина - ні.

Шляхта любецької округи також формувалася за рахунок дворових людей (дворян). На думку деяких дослідників, частина дрібної шляхти вела родовід від «новобранців», взятих на службу після 1569 р. з дворових людей знатних родів⁵⁵. О.Яблоновський зазначав, що постійні набіги кримських орд спустошували околичні «селища» замкової шляхти. Це примушувало державу надавати землі «новобранцям», зокрема, за Сигізмунда II Августа⁵⁶.

Серед джерел формування служебної шляхти зазначимо і панських слуг. Перехід із стану панських слуг до стану боярства фіксується на Лівобережній Україні здебільшого в Остерському замку. Це пояснюється приватним характером володіння замком О.Гаштольдом, який у першій половині XVI ст. переводив у боярських стан своїх слуг та селян⁵⁷. Дрібна шляхта могла походити і з військових слуг, в усякому разі це мало місце в Галичині й на Самбірщині, де основою служебної шляхти стали слуги галицько-волинських князів⁵⁸.

На думку М.Любавського, хоча основним джерелом поповнення боярської військовослужбової верстви були бояри-дружинники, які осіли на землю у зв'язку з неможливістю княжої влади утримувати їх, військові та адміністративні потреби змушували литовсько-руського господаря поповнювати цей контингент за рахунок представників інших верств⁵⁹. На користь цієї версії свідчить існування у Любецькій околиці соціального інституту «сяберства», притаманного здебільшого селянській верстві. Значний інтерес становить, зокрема, скарга любецького зем'янина Івана Коробка на любецького священика Григорія Пронкевича початку XVIII ст.: «Теде отец мой Максим пробувши жнива, до господа приехавши... отец Григорий Пятницкий молвил отцу моему Максиму: я тебе сябр, Максиме. А отец мой сказал: я того не знаю, покажи отче, купчую, чили в заставе, чили на вечность»⁶⁰. Подібна термінологія вживалась у багатьох документах, що походять з Любецької околиці. Наприклад, у привілеї Сигізмунда III згадуються Данило, Пархом та Микола Красковські «з іншими їх сябрами»⁶¹. На думку М.Василенка, в основі сябринного землеволодіння лежить спільність походження та кровна спорідненість. Можливо, поява інституту сяберства була пов'язана із землеволодінням саме замкових бояр⁶². Цікаво, що сябрами називали один із прошарків давньоруської дружини⁶³.

При потребі замкові намісники осаджували на військовому праві не лише селян, але й міщан, як це було в одному з осередків дрібної шляхти - Овручі⁶⁴. Вочевидь, непоодинокими такі випадки були і в Любечі. При потребі любецьке міщанство залучалось і до військової служби, що ставило його на одну сходинку із замковим боярством. У Любечі між замковими міщанами та шляхтою існували досить тісні родинні зв'язки.

Одним із джерел формування околичної шляхти були представники союзу тюркських племен чорних клобуків, військові здібності яких високо цінувались у Європі XIII-XIV ст.⁶⁵ М. Владимирський-Буданов вважав, що у XIV-XV ст. на Київщині існував «домішок татарщини»⁶⁶. Це підтверджується й археологічними матеріалами. У 60-х рр. XX ст. археолог М. Кучера звернув увагу на своєрідну групу кераміки, що відноситься до часу після монголо-татарської навали і, не виключено, належить осілим загарбникам. На терені Середнього Подніпров'я цей матеріал був зафіксований біля Любеча та х.Половецького на р. Рось. Хронологічно кераміка датується кінцем XIV - початком XV ст.⁶⁷

Поселення золотоординських татар у Великому князівстві Литовському польський історик П. Боравський відносить до початку XIV ст. Ця «татарська еміграція» була вимушеною і пов'язаною з політикою хана Узбека (1312 - 1342 рр.), який прийняв для Орди нову релігію - іслам. На Київщині татар оселяли на «військовому праві» лише після 1380 р.⁶⁸ М.Любавський вдоводив, що «татарський елемент» з'являється на Київщині після походу литовського князя Вітовта на Дон у 1397-1398 рр. Полонені були розселені на новоздобутих землях і отримали права, подібні до шляхетських⁶⁹.

Н.Яковенко, вивчаючи окреме соціально-територіальне угруповання - зауську шляхту, називає їхніми предками одну з численних колоній зі Степу. Відомо, що київські князі Олелько (1454 р.) і Семен Олелькович (1470 р.) у середині та другій половині XV ст. роздавали селища біля Остра «татарам київським». Причому, як зазначав О.Яблоновський, вони отримували боярський статус⁷⁰. На думку Я.Собчака, оселення татар на Київщині слід віднести до середини XV ст.⁷¹ О.Яблоновський зазначав, що не лише у степовій зоні, а й на півночі на початку XVI ст. поблизу замків Остра та Любеча існували селища під назвою Чемериси та інші ознаки тюркської присутності. Крім того, згадуються «чемериси» (як замкові слуги) і в інвентарі Любецького замку 1606 р.⁷²

Серед військовослужбовців Любецького замку траплялись шляхтичі тюркського походження, зокрема, родини Чемерисів (Казанських), які отримали привілей Сигізмунда II Августа, Феремечів, згаданих у привілеї Сигізмунда III⁷³, Татаринів (Татаринських-Міхнових), які отримали від Сигізмунда III Малинівську (Мотківську) землю, де згодом виникло с.Татарине⁷⁴. Представники останньої з них мешкали у Любецькій околиці навіть у другій половині XVII ст.⁷⁵ Тюркська присутність відобразилась і в топоніміці Любецької околиці. Філарет (Гумілевський) називає один із шляхетських ґрунтів - Зліївський - Татарським урочищем⁷⁶. Люстрація 1622 р. згадує серед володінь любецької шляхти так звану Харабурдівщину (надалі - Хмельниччина)⁷⁷. У Рум'янцевському опису Лівобережної України серед ланів та нив на шляху Любеч-Чернігів згадується Татаровщина [48, с.121]. У Любецькій околиці існував Мамаїв ліс біля с.Брехуни⁷⁸. У середині XVIII ст. поруч із володіннями чернігівського полкового обозного Федора Молявки згадана «границя татарина»⁷⁹.

Правдоподібно, тюркські елементи становили найнижчу ланку військовослужбовців Любецького замку - категорію замкових слуг, частина яких згодом отримала земельні володіння та боярський чи зем'янський статус.

Таким чином, можна стверджувати, що основний контингент замкових військовослужбовців Любецької околиці був автохтонним. Зважаючи на те, що Любеч у давньоруські часи був центром князівської вотчини, не можна виключати вірогідність того, що частина любецької шляхти вела своє походження від нащадків давньоруських дружинників, які напередодні монголо-татарської навали встигли осісти на землю. Скоріше за все, у генетичному зв'язку з ними перебували найдавніші боярські та зем'янські родини, які раніше за інших отримали земельні пожалування, а згодом і шляхетський статус.

Не виключено, що одним із джерел формування військовослужбовчої боярської верстви Любеча були зубожілі родини «вищого» боярства, головним чином з Брянська та Чернігова. Важливим джерелом формування цієї спільноти став, на нашу думку, інститут данників, що підтверджується історичною топонімікою Любецької округи. Військовослужбовці замкові слуги рекрутувались також із селянської та міщанської верстви і тюркських елементів, оселених на терені Любецької околиці. Пожалування на військовому праві земель дворовим слугам (дворянам) чи панським слугам у Любецькій околиці якщо і мали місце у першій половині XVI ст., то були поодинокими.

Джерела та література, примітки:

1. Службна шляхта - це шляхта зобов'язана «службами» - певним комплексом обов'язків на користь замкової адміністрації, відноситься до напівпривілейованої шляхти. Пізніше частина цієї верстви здобула королівські привілеї, які перевели її до повноцінного шляхетського статусу, частина - зубожіла до становища селян чи міщан.
2. Коваленко В.П., Коваленко О.Б. Передмова // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. - Чернігів: Сіверянська думка, 1997. - С. 5.
3. Рыбаков Б.А. Замок // Археология СССР с древнейших времен до средневековья: Древняя Русь. Город, замок, село. - М.: Наука, 1985. - С. 95.
4. Вечерський В. Що знайшов академік Рыбаков // Старожитності. -1992. - Ч.8. - С. 8.
5. Коваленко В.П., Коваленко О.Б. Передмова... - С. 6; Рыбаков Б.А. Замок...- С. 95-96; Вечерський В. Що знайшов академік Рыбаков... - С. 8.
6. Куза А.В. Древнерусские города // Археология СССР с древнейших времен до средневековья: Древняя Русь. Город, замок, село. - М.: Наука, 1985. - С. 49-53.
7. Шекун А.В., Веремейчик Е.М. Селища IX - XIV вв. в междуречье низовий Десны и Дняпра // Чернигов и его округа в IX-XIII вв.: Сборник научных трудов. - К.: Наукова думка, 1988. - С. 93-110; Веремейчик О.М. Географічне середовище і розміщення сільського населення межиріччя нижньої Десни та Дніпра у IX - XIII ст. // Україна і Росія в панорамі століть. Збірник наукових праць на пошану проф. К.Ячменіхіна. - Чернігів: Сіверянська думка, 1998. - С. 53-54; Шекун О.В. Поселенська структура пониззя межиріччя Десни і Дніпра XII-XVII ст. // Святий князь Михайло Чернігівський та його доба: Матеріали церковно-історичної конференції (Чернігів, 1-3 жовтня 1996 р.). - Чернігів: Сіверянська думка, 1996. - С. 114-115.
8. Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. Т. I. Литовский период. - Одесса: Издательство «Техник», 1912. -С. 247.
9. Яблоновский А. Левобережная Украина в XV-XVII ст. Очерк колонизации // Киевская старина. - 1896. - № LIII. - Апрель. - С. 87.
10. Коваленко В.П., Казаков А.Л. Літописний Любеч: наслідки та перспективи досліджень // Чернігівська земля у давнину і середньовіччя: Тези доповідей Міжнародної наукової конференції у м. Славутичі 5-6 жовтня 1994 р. - Б.м.: Поліграфічна дільниця Інституту історії НАНУ, 1994. - С. 32-34.
11. Шабурьдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. - К.: Наукова думка, 1987. - С. 55; Русина О.В. Любеч у XIV-XV ст. // Чернігівська земля у давнину і середньовіччя: Тези доповідей Міжнародної наукової конференції у м. Славутичі 5-6 жовтня 1994 р. - Б.м.: Поліграфічна дільниця Інституту історії НАНУ, 1994. - С. 21.
12. Голубовский П. История Северной земли до половины XIV века. - К., 1881. - С. 198.
13. Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. - К.: НАНУ, Інститут української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, Інститут історії України, 1998. - С. 82-84; Ї ж. Із спостережень над «Реєстром Чернігівських границь» з 20-х рр. XVI ст. // Записки Наукового товариства ім.Т.Шевченка. Праці історико-філософської секції. -Т.СХХV. - Львів: Наукове товариство ім. Т.Шевченка, 1993. -С. 293; Ї ж. Любеч у XIV-XV ст... - С. 21-23.
14. Kuczynski S.M. Ziemie czernihowsko-siewierskie pod władami Litwy. -Warszawa, 1936. - S.109.
15. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. - К.: Генеза, 1997. - С. 91.
16. Голубовский П. История Северной земли до половины XIV века.... - С. 201.
17. Шабурьдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского... - С. 55, 57, 62.
18. Русина О. Із спостережень над «Реєстром Чернігівських границь» з 20-х рр. XVI ст...

- С. 300-302; Реестр Черниговских границ // Акты Литовско - Русского государства. Т.II. / Под ред. М.В. Довнар-Запольского. - М.: Университетская типография, 1897. - С. 63-65.
19. Леонтович Ф.И. Очерки истории литовско-русского права. Образование территории Литовского государства. - СПб., 1894. -С. 27, 183-184; История Киева: В 3 т., 4 кн. - Т.1. Древний и средневековый Киев. - К: Наукова думка, 1984. - С. 221.
20. Виноградський Ю. До історії колонізації середньої Чернігівщини. IV. Литовська верхність. Московське урядування (рр. 1356-1503-1618) // Історико-географічний збірник (Видав. комісія для складання Історико-географічного словника України). Т.IV. / За редакцією М.Грушевського. - К.: Друкарня Всеукр. Академії наук, 1931. - С. 127.
21. Моця О.П., Томашевський А.П. Людина часів середньовіччя у природному середовищі Полісся // Чернігівська земля у давнину і середньовіччя: Тези доповідей Міжнародної наукової конференції у м. Славутичі 5-6 жовтня 1994 р. - Б.м.: Поліграфічна дільниця Інституту історії НАНУ, 1994. - С. 37.
22. Шекун О.В. Поселенська структура пониззя межириччя Десни і Дніпра 12-17 ст... - С. 114-115.
23. Виноградський Ю. До історії колонізації середньої Чернігівщини...- С. 127.
24. Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. - Кн.6. Уезды: Новгород-Северский, Сосницкий, Городницкий, Конотопский и Борзенский.- Чернигов: Земская типография, 1874. - С. 232-233.
25. Довнар-Запольский М.В. Украинские староства в первой половине XVI в. - К.: Типография Имп. университета Св. Владимира, 1908. - С. 82; Його ж. Акты об украинской администрации XVI-XVII вв. // Архив Юго-Западной России (далі. - АЮЗР). - 1907. - Ч.VIII. - Т.V. - С. 81-82.
26. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття... - С. 92.
27. Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzyledem Geograficzno-statystycznym. Tom XI. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dlas III / Zrodla dziejowe. - T.XXII. -Warszawa: Sklad glowny w ksiegarni Gebethnera i Wolffa, 1897. -S.75-76, 103.
28. Лазаревский А.Л. Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии. Вып.1. - Чернигов: Губернская типография, 1868. - С. 3; Любецкий архив графа Милорадовича (под редакцией А.Лазаревского). - Вып.1. - К.: Типография имп. университета Св. Владимира, 1898. - С. III.
29. Василенко Н.П. Очерки по истории Западной Руси и Украины. -Т.III. - К., Б.г. - С. 478.
30. Мякотин В.А. Очерки социальной истории Украины в XVII-XVIII ст. - Т.1. - Вып.1. - Прага: Издательство «Ватага и Пламя», 1924. - С. 55-56.
31. Лучицкий И.В. Материалы для истории землевладения в Черниговщине и Северщине (1603-1645) // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. - 1901. - Кн.XV. - Вып. I. - Отд. III. - С. 3.
32. Местная жизнь. Дворянское собрание. Сборник исторических документов // Черниговское слово. - 1914. - 25 июля. - № 2172. - С. 3.
33. Антонович В.Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. Т.1. - К.: Типография Е.Я.Федотова, 1885. - С. 248; Антонович В.Б. Содержание актов об околичной шляхте / Акты о происхождении шляхетских родов Юго-Западной России // АЮЗР. -1867. - Ч.IV. - Т. I. - С. 1, 3-4.
34. Bogucki A. Grody a osadnictwo drobnorycerskie w ziemi dobrzynskiej // Przegląd Historyczny. - 1972. - Т.LXIII. -Zeszyt 2. - S.225-226.
35. Антонович В.Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России... - С. 249-250.
36. Антонович В.Б. Содержание актов об околичной шляхте... -С. 4-8.
37. Леонтович Ф.И. Правоспособность литовско-русской шляхты // Журнал Министерства народного просвещения (далі. - ЖМНП). -1908. - № 3. - Отд. 2. - С. 54; № 6. - Отд. 2. - С. 245-267.
38. Леонтович Ф.И. Бояре и служилые люди в Литовско-русском государстве // ЖМНП. - 1907. - № V-VI. - С. 148.
39. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). - К.: Наукова думка, 1993. - С. 26-27.
40. Державний архів Чернігівської області (далі. - ДАЧО), Ф.133, Оп. 1, Спр. 231, Дело о дворянском происхождении разных родов (15 августа 1821 - 15 января 1827 гг.), Арк. 138-141.
41. Леонтович Ф.И. Веча, сеймы и сеймики Великого княжества Литовского // ЖМНП. - 1910. - № 2. - Отд. 2. - С. 239; Його ж. Очерки истории литовско-русского права. Образование территории Литовского государства. - СПб., 1894. - С. 160; Любавский М.К. Очерк истории литовско-русского государства до Люблинской унии включительно. Изд. 2. - М.: Художественная печатня, 1915. - С. 37.
42. Хорошкевич А.Л. Сословное землевладение украинских и белорусских земель XIV - начала XV в. и древнерусские традиции // Исследования по истории и историографии феодализма: К 100-летию со дня рождения академика Б.Д. Грекова. - М.: «Наука», 1982. - С. 205.
43. Акты относящиеся к истории Западной России собранные и изданные Археологической комиссией. - Т.1. (1340-1506 гг.). - СПб.: Типография II Отделения Е.И.В. Канцелярии, 1846. - С. 192.
44. Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии... - С. 223; Jablonowski A.W. Pisma. T.III. Ukraina. -Warszawa: Sklad glowny w ksiegarni E.Wende i S-ka, 1911. -S.35; Кром М. Меж Русью и Литвою. Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV - первой трети XVI в. - М., 1995. - С. 223.
45. Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzyledem Geograficzno-statystycznym // Tom IX.

- Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dlas I-szy / Zrodla dziejowe. - T.XX. -Warszawa: Sklad glowny w ksiegarni Gebethnera i Wolffa, 1894. -S.207; Грушевський О. Любецькі справи другої половини XVI віку // Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали / Під ред. М.Грушевського. - К.: Державне видавництво України, 1928. - С. 283; Кром М. Меж Русью и Литвою.... - С. 233.
46. Lustracya Dobr Krola Jmci w wojewodztwach trzech: Podolskiem, Braclawskiem, Kijowskiem lezacych // Zrodla dziejowe. - T.V. - Warszawa: Druk Jana Cetty (Senatorska, № 28), 1877. - S.196; Кром М. Меж Русью и Литвою... - С. 233.
47. Lustracya Dobr Krola Jmci w wojewodztwach trzech: Podolskiem, Braclawskiem, Kijowskiem lezacych... - S.84-86; Кром М. Меж Русью и Литвою... - С. 233.
48. Кром М. Меж Русью и Литвою.... - С. 233; ДАЧО, Ф.86, Оп. 1, Спр. 28, Дело о разборе доказательства о дворянстве лиц, состоящих в подушном окладе (1 января 1792 г.), Арк. 288 зв.
49. Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. - К.: Наукова думка, 1998. - Т.V. - С. 98-99.
50. Gorski K. Rycerstwo i szlachta wobec moznovladztwa w XIV i XV wieku // Kwartalnik Historyczny. - 1970. - Rocznik LXXXVII. -Nr.4. - S.830-834.
51. Ефименко А. Литовско-русские данники и их дани // ЖМНП. -1903. - № 1. - Часть СССХХХХV. - С. 106-107; Русина О.В. Любеч у XIV-XV ст... - С. 21.
52. Шекун О.В. Поселенська структура пониззя межириччя Десни і Дніпра 12-17 ст... - С. 115.
53. Костантинович Н. Обозрение Румянцевской описи Малороссии. Дополнения. Вып.IV. - Чернигов: Губернская типография, 1885. - С. 32-33; Лучицкий И.В. Материалы для истории землевладения в Черниговщине и Северине... - С. 7.
54. Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzyledem Geograficzno-statystycznym... - S.639; ДАЧО, Ф.86, Оп.1, Спр. 28, Дело о разборе доказательства о дворянстве лиц, состоящих в подушном окладе (1 января 1792 г.), Арк. 278.
55. Юзефович М. Предисловие / Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России // АЮЗР. - 1867. - Ч.IV. - Т.I. - С. VII.
56. Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzyledem Geograficzno-statystycznym... - S. 634.
57. Довнар-Запольский М.В. Украинские староства в первой половине XVI в... - С.13; Його ж. Акты об украинной администрации XVI-XVII вв... - С. 81-82.
58. Пашин С. С. Перемышльская шляхта второй половины XIV - начала XV века: Историко-генеалогическое исследование. -Тюмень: Издательство Тюменского университета, 2001. - С. 141.
59. Любавский М.К. Очерк истории литовско-русского государства до Люблинской унии включительно... - С. 112.
60. Любецкий архив графа Милорадовича... - С. 255-256.
61. ДАЧО, Ф.86, Оп.1, Спр. 28, Дело о разборе доказательства о дворянстве лиц, состоящих в подушном окладе (1 января 1792 г.), Арк.302.
62. Василенко Н.П. Очерки по истории Западной Руси и Украины... - С. 522-523.
63. Ласкавы Г.В. Да пытання аб арганізацыі і складзе узброеных сіл // Гістарычна археалагічны зборнік ІІ АНБ. - Мінск: ІІ АНБ, 1993. - Ч. 2. - С. 6.
64. Грушевський М.С. Історія України-Руси... - С. 98-99.
65. Пономаренко М.Ф. Українське козацтво // Краснавець Черкащини. - Черкаси: Редакційно-видавничий відділ Облпреси, 1991. - С. 39-41.
66. Владимирский-Буданов М.Н. Население Юго-Западной России от половины XIII до половины XV века / Акты о заселении Юго-Западной России // АЮЗР. - 1886. - Ч.VII. - Т.I. - С. 34-35.
67. Кучера М.П. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР // Слов'янсько-руські старожитності. - К.: Наукова думка, 1969. - С. 174-179.
68. Borawski P. Z dziejow kolonizacji tatarskiej w Wielkim ksiestwie Litewskim i w Polsce (XIV-XVII w.) // Przelad Orientalistyczny. - 1977. - № 4. - S. 291-292, 295-296.
69. Любавский М.К. Очерк истории литовско-русского государства до Люблинской унии включительно... - С. 127.
70. Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzyledem Geograficzno-statystycznym... - S. 106-107; Яковенко Н.М. Генеалогічні новели // Старожитності. - 1991. - Ч. 6. - С. 10-11.
71. Sobczak J. Polozenie prawne ludnosci tatarskiej w Wielkim ksiestwie Litewskim. - Warszawa-Poznan: Panstwowe wydawnictwo naukowe, 1984. - S. 28.
72. Jablonowski A.W. Pisma... - S. 17, 33.
73. Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzyledem Geograficzno-statystycznym... - S. 639.
74. Lustracya Dobr Krola Jmci w wojewodztwach trzech: Podolskiem, Braclawskiem, Kijowskiem lezacych... - S. 203; Jablonowski A.W. Pisma... - S.34.
75. Любецкий архив графа Милорадовича... - С. 227.
76. Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии... - С. 231.
77. Jablonowski A. Lustracyu Krolewszczyzn ziem Ruskich: Wolynia, Podola i Ukrainy z pierwszej polowy XVII wieku... -S.124.
78. Акты фамилии Полуботок с 1669-1734 г. (Из архива графа Г.Милорадовича). - Чернигов: Типография Губ. правления, 1889. - С. 47-48.
79. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, Ф. 64, Оп. 1, Спр. 1179, Книга запису купчих, уступчих та ін. документів старшини і козаків (1746-1749 pp.), Арк. 12.

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

Галина Полієнко

●

ДОБРОЧИННІСТЬ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Дотримуючись давніх традицій і керуючись високими моральними цінностями, православна церква завжди під час війни та стихійного лиха активізувала свою добротинницьку діяльність та удосконалювала її форми і методи.

Досліджуючи проблему добротинності періоду Першої світової війни, відзначимо концепцію історика О.М.Доніка, суть якої включала ряд положень організаційного характеру: «до кінця 1914 року було створено низку філантропічних об'єднань, товариств, комітетів, попечительств для допомоги хворим, пораненим та скаліченим фронтовикам, їхнім родинам, дітям-сиротам, іншим категоріям цивільного населення, які фінансувалися як державою, церквою, так і громадськістю».¹ Діяльність Чернігівської єпархії дає підстави для такого висновку.

У справі благодійницької підтримки православна церква керувалася традиціями віри і християнської моралі, запроваджуючи також набутий суспільний світовий досвід. Не стало виключенням і заснування товариства Червоного Хреста. Ці товариства спочатку з'явилися в Швейцарії, а вже потім за підтримки Синоду і в нашій країні. Події 1881 року, коли за відсутності спеціально підготованих сестер милосердя під час епідемії холери для догляду за хворими запросили монахинь з жіночих монастирів Чернігівської єпархії, свідчать про їх значний внесок у справу медичної допомоги. Це стало основою для заснування 9 грудня 1893 року товариства Червоного Хреста імені св. Феодосія у Чернігові, яке ставило за мету лікувати не лише хворих і поранених воїнів, але й у мирний час допомагати тим, хто був обтяжений різними тілесними недугами².

З розгортанням подій Першої світової війни держава мобілізувала на військові потреби всі свої структури, до числа яких приєдналася й церква. Після оголошення війни 2 серпня 1914 року відбулося засідання Синоду, де обговорювалася програма дій в умовах війни. Синод закликав монастирі, церкви, православне населення до пожертвувань на лікування хворих і поранених воїнів, а також сім'ям тих, хто пішов на фронт, зобов'язував встановити по всіх церквах кухлі для збору грошей на користь Червоного Хреста і сімей, постраждалих у війні. Церковна влада запрошувала монастирі, товариства, всі заклади духовного відомства приготувати наявні вільні приміщення під шпиталі для хворих і поранених воїнів, і розпочати підготовку осіб із числа чернецтва для догляду за пораненими і хворими воїнами³. У Києві під головуванням митрополита Флавіана пройшли збори, на яких було вирішено відкрити лазарет на 50-100 чоловік. Для винайдення коштів щомісячно відраховувалося із прибутку церков Києва 5%, з жалування духовенства - 2%, а

також відкрили збір пожертвування за підписними листами, що дало в результаті 5000 руб. від церков, більш як 3000 - від духовенства, а сам Флавіан виділив на цю справу 1000 руб.⁴

Розпорядження Синоду від 20 липня 1914 р. про організацію в усіх православних парафіях допомоги сім'ям осіб, що знаходилися у війську, при посередництві попечительських рад спонукало Чернігівського єпископа Василя особисто взятися за цю справу. Маючи на увазі, що в Чернігівській єпархії існує вже добре організована мережа парафіяльних рад Братства Св. Михайла при всіх парафіяльних храмах, і ради ці своєчасно подають звітність про діяльність і кошти, що надходять у їх розпорядження, єпископ вирішив обов'язки опікунських рад, заснованих Синодом, покласти на функціонуючі уже парафіяльні ради.

Діяльність єпархіальної ради Братства Святого Михаїла в 1915 році була спрямована на задоволення викликаних війною невідкладних потреб і полегшення в суспільстві наслідків військових негараздів та активну участь у церковному житті держави. Єпархіальна рада Братства Святого Михаїла керувала роботою комітетів, повітових відділень і парафіяльних братств єпархії. Заходи духовного змісту спрямовувалися на моральне піднесення діючої армії і мирного тилу, а практично-філантропічного: мали на увазі задоволення матеріальних потреб, викликаних воєнним часом⁵. Серед таких заходів були постанови про грошові збори, продукти для фронту, допомога індивідуальною і колективною працею, оранка та збір урожаю з полів, доставка палива сім'ям воїнів, піклування про калік, інвалідів, сиріт, біженців і т.д. З початку війни парафіяльними братствами була організована планомірна і постійна допомога сім'ям тих, хто пішов на фронт. Усього з початку війни церковними організаціями було зібрано 720,170 руб. 41 коп.⁶

Друга, не менш важлива турбота - організація єпархіальною радою Братства в парафіях літніх ясел по догляду за дітьми. Влітку, коли робочий день старших дітей та дорослих членів сімей у полі тривав 16 год., особливо гостро стояла проблема догляду за малолітніми дітьми. Всього по єпархії у цей час функціонували 51 ясла. Лише в Борзенському повіті такі заклади відкрито було при Парафіївській церковно-парафіяльній школі, де з 5 липня по 1 жовтня знайшли прихист 2934 дітей віком до 10 років. У селі Ярославка Козелецького повіту ясла працювали в приміщенні земської школи з 1 по 28 червня (для 62 дітей віком до 8 років) під завідуванням священика Василя Цукровського, який для догляду за дітьми залучив своїх прихожан. На цю справу витрачалися кошти, виручені від концерту, влаштованого сумісними зусиллями вчителів парафіяльної та земської шкіл. У Новозибківському повіті ясла існували при⁷ церковних школах, причому лише в Плав'янській школі перебувало 1138 дітей⁸. Як бачимо, в екстремальній для народу ситуації духовні і цивільні організації об'єднувалися для надання допомоги, а священики залучали до цієї справи власні родини та учнів шкіл.

З початку війни у містах і густо населених містечках організовувалися лазарети для лікування хворих і поранених воїнів, а на пропозицію керівника Братства єпископа Чернігівського в один загально єпархіальний шпиталь, що знаходився в Лялицькому палаці, пам'ятці 300-річного ювілею царствування Дому Романових, було об'єднано більшість лікувальних закладів Чернігівської губернії.⁹ Браство, бажаючи бачити воїнів після одужання пристосованішими до умов цивільного життя, вирішило організувати спеціальні курси, де читалися лекції з сільського господарства (садівництва, рільництва, городництва, бджільництва, рибицтва тощо) і проводилися практичні заняття з плетіння виробів із лози. В межах Чернігівської єпархії функціонували лазарети: Чернігівський - при Духовній семінарії, Ніжинський - у приміщенні Введенського жіночого монастиря, Остерський, Сосницький і Стародубський з 1 березня 1915 року переведено до Лялицького палацу і приєднано до тамтешнього лазарету. Шпиталь у Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирі єпархіальна рада Братства вирішила перевести до хутора Миколаївського цього ж повіту і приєднати до

лазарету при Василівському єпархіальному жіночому училищі, де читалися лекції з сільського господарства, щоб, повернувшись додому, воїни мали певну обізнаність у веденні господарства.¹⁰ Коштами для утримування лазаретів слугували відрахування жалування службовців духовно-навчальних закладів Чернігівської єпархії і Братських установ, училищної ради, церковних шкіл, а також з братського кухлика священнослужителів та тарілкові збори. Відрахування велися так: з осіб, що отримували місячне жалування до 50 руб. - 2%, від 50 до 100 руб. - 3 %, і з осіб, чиє жалування було більше 100 руб., відраховувалось по 5% на місяць.¹¹ Крім обов'язкових відрахувань із жалувань служителів, надходили добровільні пожертвування від парафіяльних братств. Так, до 1 січня 1916 року сума пожертвувань на єпархіальний лазарет лише від парафіяльних братств досягла 19 289 руб. 95 коп. Вартість усіх пожертвувань, зібраних в 1915 р. парафіяльними братствами, продуктами, речами і грошима становила 694 449 руб. 11,5 коп.

У зборах пожертвувань грошима і речами під час Першої світової війни брали участь і парафіяльні школи Чернігівської єпархії. Так, учитель с. Лопатні Городнянського повіту І.Товстоліс обійшов домівки з трьома учнями і зібрав 8 крб. грошима, 3 пари нижньої білизни і 300 арш. полотна, з частини якого зшили 10 теплих жилетів для воїнів¹². Інші священники збирали по населених пунктах сорочки, кальсони, рушники, які потім відправляли до лазаретів Чернігівської єпархії та пересилали в діючу армію. Учні шкіл брали участь у зборах для Червоного Хреста, обходячи з кухлями свої села. Значні пожертвування збирали в повітах¹³. Завідувач школи грамоти містечка Гриньова Стародубського повіту А. Аліницький організував серед школярів збір речей перед святом Пасхи. В кожному із 23 торбинок учнів було покладено: пару білизни, шматок мила, чай, цукор, тютюн, пшеничні сухарі, папір, олівець, голку, нитки і шматок сала - усього на суму не менше 35 руб. Лише церковнопарафіяльними школами с. Ярославця Глухівського повіту з отриманого зі складу Червоного Хреста матеріалу було виготовлено 1127 штук різної білизни і 124 жилети. А Сновська двокласна залізнична школа Городнянського повіту, отримавши матеріал від Лібаво-Роменської залізниці, під керівництвом вчительки рукоділля А.Сальникової посила 100 пар теплої білизни. Особливу ініціативу по збору пожертвувань проявляли учні шкіл Чернігівської єпархії. Так, вихованці Ново-Млинської другокласної жіночої школи Сосницького повіту зібрали 62 руб., на котрі придбали полотно та вовну, і виготовили білизну та шкарпетки для поранених воїнів, що перебували на лікуванні в лазаретах духовного відомства єпархії, а від батьків учнів прийнято 100 аршинів тканини різного гатунку, 18 сорочок, 8 кальсонів, скатертину і 10 старих сорочок. Усі речі, які збиралися по єпархії учителями, учнями та їх батьками, передавалися до єпархіальної училищної ради, а звідти одна частина - в єпархіальний лазарет, а друга - в єпархіальну раду Братства Святого Михаїла для відправки в діючу армію. Крім матеріальних пожертв, кращі учні церковних шкіл у недільні та святкові дні читали на селянських сходах газетні публікації про війну, про що повідомлялося в «Чернігівському віснику» та «Прихідському листку». 23 серпня в м. Глухові відбувся концерт за ініціативою і під керівництвом місцевого інспектора народних училищ М. Гридіна, а виручені 300 руб. від нього направили пораненим воїнам¹⁴. З такою ж метою 21 вересня в чернігівському єпархіальному Миколаївському залі відбувся концерт з'єданого архієрейсько-соборного хору під керівництвом регента - священника М. Ступницького¹⁵.

На першому новорічному засіданні 13 січня 1915 року єпархіальна рада визнала справу піклування про воїнів і сиріт, дітей воїнів як першочергову і таку, що цілком відповідає завданням і цілям Братства Святого Михаїла. Була прийнята постанова про те, що братствам потрібно взяти на себе турботу хоча б про одного із поранених чи сиріт. Якщо ж члени Братства не знайдуть для них притулку, то можуть організувати постійний збір на утримання воїнів і сиріт у загальноєпархіальному притулку впродовж певного часу.

Коли в 1915 році армії потрібні були спеціального крою полотняні мішки (для

наповнення їх землею), єпархіальна рада Братства взялася за організацію їх виготовлення. По 200 аршинів полотна надійшло від ректора семінарії, від кафедрального Собору та від Троїцького архієрейського дому, а з коштів Братства на витрати, пов'язані з цією роботою, було асигновано 300 руб. Комісію по виготовленню мішків очолила дружина законовчителя гімназії Є. Величківська, а допомагала їй учителька єпархіального жіночого училища М. Богоявленська. Брали участь в організації цієї справи протоієрей Н. Могилевський та ігумен І. Климент. Приклад єпархіального Братства наслідували парафіяльні, які за 2 місяці надіслали до єпархіальної ради 22 529 аршинів полотна, 2 402 шт. готових мішків і 461 руб. 25 коп. грошової допомоги. Всього було виготовлено 8 200 мішків і передано чернігівському повітовому військовому начальнику для їх подальшої відправки за призначенням¹⁶.

У 1915 році на пропозицію єпископа Василя засновано єпархіальний комітет по влаштуванню біженців, покликаний надавати допомогу населенню із західних областей, що прибувало до Чернігова. Це стало специфічною проблемою для Чернігівської єпархії, з якою вона раніше не стикалася. Найближчим завданням діяльності комітету було розміщення біженців в існуючих будівлях духовного відомства, розташування по окремих приміщеннях евакуйованих духовних установ духовно-навчальних закладів, шкіл, духовних осіб та взагалі усіх прибулих, незважаючи на народності і віросповідання. У весняні і літні місяці, коли біженці прибували невеликими партіями, їх розміщали в «странноприймних» домах «під Валом» і «на Болдиних горах» разом з прочанами. А вже на кінець липня, коли біженців до Чернігова прибували тисячі, приміщення на Болдиних горах пристосували для приготування їжі. На кошти Братства тут щодня харчувалося до 500 осіб, інші - на Валу. Парафії організували збір на користь прибулих грошима, харчами і білизною, а парафіяльним Братствам було доручено сприяти біженцям у пошуку роботи та влаштуванні їхніх дітей у навчальні заклади¹⁷. Комісія також вишукувала кошти для надання першочергової допомоги біженцям та на невідкладні потреби, організувала постійні чергування на вокзалах для зустрічі евакуйованих установ і населення. Про наявні приміщення для біженців і вжиті на місцях заходи єпархіальний комітет своєчасно оповіщав центральні установи Синоду¹⁸.

Ще однією проблемою часу Першої світової війни була проблема військовополонених. Командир Московського військового округу сповіщав, що від піхотної дивізії прийшло повідомлення, яке викликало стурбованість станом утримання полонених у Вільно¹⁹. Всю країну збентежила інформація про публічний розстріл на очах бойових товаришів чотирьох воїнів-військовополонених, а також непосильна праця та інші жорстокі міри покарання²⁰.

Єпархіальна рада через газету «Черниговский церковно-общественный вестник» доручала головам парафіяльних братств організувати збір пожертв на користь військовополонених грошима, білизною, одягом, взуттям, чаєм, сухарями, тютюном, милом тощо. Ці збори направлялися у визначені радою пункти, а потім за відпрацьованою вже схемою - далі за призначенням²¹.

Таким чином, у часи бідуняцького народу, спричинених Першою світовою війною, православна церква, як завжди, виявляла соціальну активність і виступала організатором добродійної допомоги. До війни благодійна ініціатива церкви полягала у зборі грошей та речей для хворих і поранених воїнів, а з початком бойових дій розпочалося опікування дітьми-сиротами та сім'ями загиблих, що вимагало систематичної праці і довгострокових проектів. Влаштування Чернігівською єпархією біженців під час війни було новою формою церковної діяльності і вимагало створення спеціального комітету. Благодійна ініціатива православної церкви в Чернігівській єпархії часів Першої світової війни стала вагомим складовим підтримки різних категорій населення в годину глибоких суспільних потрясінь.

Джерела та література:

1. Донік О.М. Благодійність в Україні (XIX - початок XX ст.) // Український історичний журнал. - 2005. - № 4. - С. 173.
2. Значение новооткрытой свято Феодосиевской общины сестер милосердия // Приб. к Черниговским Епархиальным Известиям. -1894. - № 7. - С. 292-296. - (ч. неоф.).
3. Церковний вісник. - 1914. - № 30. - С.833.
4. Обзор церковной и общественной жизни // Вера и жизнь. -1914. - № 17-18. - С. 108.
5. Епархиальный совет Братства // Вера и жизнь. - 1916. - № 13-14. - С. 61.
6. Труды Епархиального Совета Братства по удовлетворению нужд военного времени // Вера и жизнь. - 1916. - № 13-14. - С. 62.
7. Участие церковных школ Черниговской епархии в настоящей Отечественной войне // Вера и жизнь. - 1916. - № 11-12. - С. 98.
8. Див: там само. - С. 98-105.
9. Труды Епархиального Совета Братства по удовлетворению нужд военного времени // Вера и жизнь. - 1916. - № 13-14. - С. 68.
10. Там само. - С. 69.
11. Там само. - С. 70.
12. Участие церковных школ Черниговской епархии в настоящей Отечественной войне // Вера и жизнь. - 1916. - № 7-8. - С. 79-93.
13. Див: там само.
14. Хроника местной жизни // Вера и жизнь. - 1914. - № 17-18. - С.134.
15. Там само. - С. 128.
16. Жизнь и деятельность Братства Святого Михаила, князя Черниговского в 1915 г. // Вера и жизнь. - 1916 - № 15-18. - С. 92-98
17. Там само. - С. 93.
18. Епархиальный комитет по устройству быта беженцев // Черниговская земская неделя. - 1915. - № 35. - С. 4.
19. Наши пленные в Вильне // Черниговский вестник - 1917. - № 19 (22 июля) - С. 4.
20. Борков И. Каковы наши враги и каково их обращение с нашими пленными воинами // Вера и жизнь. - 1916 - № 13-14. - С. 45-57.
21. Жизнь и деятельность Братства Святого Михаила, князя Черниговского в 1915 г. // Вера и жизнь. - 1916 - № 15-18. - С. 99.

РОЗВІДКИ

Лідія Нестеренко

●

СЕЛЯНСЬКИЙ СУДОУСТРІЙ

I ПОЛОВИНИ XIX ст. (за матеріалами Чернігівської губернії)

З державою у всі часи розвитку людського суспільства були тісно пов'язані поняття права, закону, а також суду як основного гаранту їх дотримання. Більше того, в певному розумінні розвиток судової системи для країни міг бути як показником її багатства та процвітання, так і відображати прорахунки та недоліки. Процеси вдосконалення українського судочинства, без сумніву, можуть акумулювати історичний досвід минулого. Насамперед це стосується реформ П.Д. Кісельова 30 - 40-х рр. та ліберальних реформ 60 - 70 -х рр. XIX ст. Можна стверджувати, що аналіз реформування селянського судочинства 1 пол. XIX ст. як в Україні в цілому, так і на Чернігівщині є актуальною проблемою історичної науки. Але якщо реформам селянського судочинства 2 пол. XIX ст. присвячено багато наукових праць буржуазних, радянських, українських істориків, то селянське судочинство 1 пол. XIX ст. залишилося майже не висвітленим.

Тема судової реформи 60 - 70-х рр. знайшла своє відображення у працях К.Д.Кавеліна[1], А.Ф. Коні[2], М.А. Філіпова[3], М.І. Зарудного[4], К.А. Скальповського[5], Г.Джаншиєва[6], В.Єфімова[7], І.В.Гессені[8], Н.В.Давидова[9]. Це були перші серйозні дослідження судової реформи 1864 р. Їх цінність полягає у тому, що їх більшість була написана сучасниками перетворень. У радянську добу розробка проблеми була продовжена М.Н. Віленським[10], А.Б.Дубровіною [11], П.Ф. Щербіною[12], А.К. Афанасьєвим[13], М.Г.Коротких[14]. Але і після розпаду СРСР дана тема продовжує досліджуватись. Аналізуючи стан проблеми в пострадянський період, можна говорити про те, що істориками-фахівцями з проблеми правових засад держави більша увага приділяється дослідженню судової реформи в окремих регіонах Російської імперії. В Росії проблему розробляють: Н.Н. Єфремова, Т.І. Барабанова та ін.; в Україні - А.Н.Ярмиш[15], Р.Ляшенко[16], Ю.П.Присяжнюк[17], А.Вашенко[18], В.Кульчицький[19], В.Маляренко[20], Є.М. Страшко[21].

Проте основна маса архівного і джерелознавчого матеріалу використана дослідниками для висвітлення загальних тенденцій у системі судочинства України як складової частини Російської імперії. Поза увагою дослідників залишається формування і специфіка розвитку селянського судочинства в українських землях 1 пол. XIX ст. Внутрішня структура регіонального судочинного процесу, його динаміка, особливості залишаються практично не висвітленими. Архівні матеріали, що зберігаються у фондах Чернігівського облдержархіву, до певної міри дозволяють ліквідувати цю прогалину. У фондах зберігається значний обсяг інформації про розвиток селянського судочинства як дореформеної доби, так і після 1864 р.

Насамперед охарактеризуємо дореформену систему селянського судочинства на українських землях, які входили до складу Російської імперії. Найнижчою інстанцією для селян у період раннього феодалізму був общинний суд, який на українських землях називали «копним» (громадським) або колишнім «вервним» судом. Населення певної території у такий спосіб об'єднувалось для вирішення цивільно-правових спорів і самозахисту від злочинних елементів. Право належати до членів копи мали лише глави сімей. Кількісний склад суду не був чітко визначений і становив, як правило, 10-20 осіб. Засідання копного суду відбувалось у присутності священнослужителя (під час складання учасниками присяги) та представника державної адміністрації - возного. Копні суди розглядали цивільно-правові, сімейні справи, а

також справи про кримінальні, переважно майнові, злочини. Судили, керуючись звичаями (здоровим глуздом), а в разі потреби могли спиратися на закон. Характерно, що копні суди самостійно розшукували обвинуваченого, виносили судові рішення, які були остаточними й виконувалися негайно. [22; 61]

У козацькі часи, поряд з обштинним судом, починають діяти сотенні суди. З середини XVIII ст. до складу сотенного суду входили: сотник, отаман, міський писар, а також сотенний осавул та хорунжий. Поступово компетенція сотенних судів звужувалася і була зведена до мінімуму. За ними залишалося право «между рядовыми казаками, в самых маловажных жалобах и спорах словесную расправу чинить». Сотенні суди було скасовано у 1763 р.

Існували також сільські суди, загальні для козаків і селян. До їхнього складу входили вїйт та кілька козаків і селян, але справи останніх розглядалися окремо. Інструкція Данила Апостола від 1 червня 1730 р. приписувала, що в селах, підлеглих сотенній адміністрації, судить отаман чи вїйт з двома-трьома товаришами. У державних маєтках, якщо скарга подавалася на козака селянином, суд здійснювався отаманом зі «знатним товариством». Якщо ж козак поскаржився на селянина, то їх судив староста чи вїйт. [23; 294]

Згідно з указом Павла I від 7 серпня 1797 р. «Про поділ казенних населених пунктів на волості і про порядок їх внутрішнього управління» у державному відомстві були утворені волості. [24; 672] У Чернігівській губернії в 1820 р. їх налічувалося 102, з яких 71 волость була козака і 31 - державних селян.[25;69-72] За законом, селянський суд перейшов у юрисдикцію волосного правління.

До функцій новостворених селянських органів управління належали: попередній розгляд взаємних майнових спорів селян, розгляд дрібних поліцейських проступків, розшук і затримання винуватих, вчинення попередніх допитів, відправлення їх із речовими доказами до земського суду. [26; 260]

Остаточний перехід повноважень громадського суду до волостей відбувся під час реформ П.Д. Кисельова 1838-1842 рр. [27] Відбулась і реорганізація волостей у бік їх укрупнення. В Чернігівській губернії внаслідок реформ залишилося 52 волості, до складу яких входили 259 сільських товариств.[28;11-12] При сільських і волосних правліннях створювалися судові органи - розправи.

Перший ступінь домашнього суду в справах державних селян становили сільські розправи. До їх компетенції входив розгляд скарг, проступків, тяжб державних селян, якщо їхні позови не були обумовлені офіційно складеними актами, а здійснені проступки не були пов'язані з кримінальними злочинами. Крім того, сільська розправа проводила оцінку і продаж майна домогосподарів, що мали недоїмки.

В основі цієї станово-судової установи лежало внутрішнє протиріччя: суд принципово відділявся від адміністрації, а насправді судові та адміністративні функції виконувалися сільським старшиною; два інших члени розправи - «старший і молодший добросовісні» (засідателі) - вибиралися селянами, але затверджувалися і звільнялися губернською палатою за поданням окружного начальника і піддавалися зауваженням, доганам і арештам сільського старшини, волосного правління і окружного начальника. Ведення шнурових книг, складання приговорів входили до функцій сільського писаря. [29; 555, 563]

«Другим ступенем домашнього суду» були волосні розправи. Пояснювальна записка до законопроекту умотивувала запровадження цього органу необхідністю відокремлення суду від адміністрації. Але ця ж пояснювальна записка обумовлювала різкий відступ від цього проголошеного буржуазного принципу: до складу волосної розправи входили, як рядові члени, старший і молодший «добросовісні», вибрані як судді волосним сходом, а головою суду - волосний голова, фактично, волосний начальник, старший представник тієї ж волосної адміністрації. Змішування судової і адміністративної влади пояснювалося необхідністю зберегти вплив керівництва на селян. Усе діловодство цього судового органу вів волосний писар.

У відання волосної розправи входили: 1) скарги незадоволених вироками сільських розправ, якщо вартість спірного майна перевищувала 5 руб. сріблом, 2) спори про домашні духовні заповіді, засвідчені у волосних правліннях. При цьому волосна розправа вирішувала справи щодо спірних питань протягом одного тижня.

Волосні і сільські розправи розміщувалися у будинках волосних і сільських правлінь. За свідченнями ревізорів, у 40-х рр. XIX ст. у Чернігівській губернії вони в більшості перебували у занедбаному стані: непофарбовані, непобілені, з брудною підлогою і важким тютюновим запахом. [30; 32-33]

При розправах були влаштовані і в'язниці, в які ув'язнювалися державні селяни, засуджені за проступки взяттям під варту, звинувачені в кримінальних злочинах, здійснених у казенних поселеннях, а також підозрілі люди. Іноді затриманих ув'язнювали взимку в неопалювальні приміщення, що призводило до обморожень та навіть їх гибелі. [31; 74, 77]

Що стосується розгляду справ, то особлива увага зверталася не лише на терміни розгляду

справи, а й на вчасне ведення діловодства. Всі скарги та вироки по вирішених справах заносилися писарями у спеціальні книги - «штрафні» (для запису всіх покараних селян) і книги грошових стягнень, накладених на селян винесеними вироками. Щорічно їх надсилали з окружних у волосні правління, які розподіляли по сільських товариствах. Їх заповнення і збереження покладалося на волосних і сільських писарів. Проте, незважаючи на численні попередження повітових начальників про вчасне оформлення документів, при перевірках чиновники палати державних маєтностей неодноразово відмічали, що волосні і сільські розправи «відкрито не звертають уваги на скарги селян, більшість усних скарг селян не записано в книгу запису усних скарг».[32;75-76] Іноді скарги розглядалися, виносився вирок, але його не виконували. Підтвердженням цього є запис у журналі Понорницького волосного правління чиновника палати державних маєтностей Марковського, що ревізував волосне правління 1 травня 1856 р., де він вказав на те, що скарги селян у волосній розправі вирішені, але не приведені до виконання.[33; 48]

Волосна розправа вирішувала справи щодо спірних питань до 15 крб., а сільська - до 5 крб. Що стосується покарань, то за дрібні проступки розправи могли призначити штраф від 25 коп. до 1 карбованця, арешт або фізичні покарання. Вид покарання залежав від провини. Так, у 1846 р. в Шаповалівській волості волосною і 5 сільськими розправами було вирішено 18 спірних майнових справ, 4 особисті. За крадіжку було засуджено 1 жінку і за бійку - 2 чоловіків. З них фізичному покаранню були піддані 2 чоловіки і 1 жінка. [34; 24-25] В 1850 р. у цій волості розправами було вирішено 2 кримінальні справи, розглянуто 29 майнових і 38 особистих справ, з яких по 64 були винесені вироки, а 3 залишилися незакінченими. Окрім цього, піддавалися суду розправ за пияцтво та аморальну поведінку 22 чоловіки, непокору властям - 2 чоловіки, крадіжки - 3 чоловіки і 1 жінка. З них фізичному покаранню були піддані 12 чоловіків і 1 жінка, арешту - 5 чоловіків, грошовим штрафам - 10 чоловіків. [35; 87, 89] В 1855 р. із 11 чоловік, притягнутих до судової відповідальності розправами, у цій же волості, тілесному покаранню були піддані 6 чоловік, арешту - 1, штрафу - 8. [36; 104] Як видно, окремі люди одержали по два покарання. Таким чином, кількість справ, що розглядалася цими судовими органами, і в одній волості щороку змінювалась.

Іноді покарання волосними розправами виносились і для членів сільських правлінь, писарів тощо. Так, у 1848 р. за самовільне відлучення з робочого місця був оштрафований і засуджений до ув'язнення у сільській розправі на 3 дні сільський писар Кобизької волості Козелецького повіту Сакун. [37; 9] Якщо на порушення робочої дисципліни сільськими посадовими особами волосні і сільські розправи мусили хоч якось реагувати, то справи про побиття ними населення закінчувалися миром або взагалі не були вирішені. Прикладом цього може служити мирне вирішення справ про побиття старшиною Тростянського сільського товариства Павлом Щербиніною козака Герасима Безрукого [38; 15] та козака Наума Сечки [39;5] Селяни змушені були шукати справедливості у земському суді або повітових управліннях державних маєтностей. Прикладом цього є справа про побиття в 1849 р. старшиною Стрільницького сільського товариства С. Іваненком і козаком В.Прокопцем козака с. Стрільників Н. Карпуса. Справа була вирішена аж у Борзенському суді. [40; 1-9] Лише з наказу борзенського повітового начальника шаповалівський волосний голова у 1859 р. оглянув тяжко побитого козака с.Стрільників Кирила Борозенка збирачем податків Шаповалівського товариства Євменом Дзюбою і в розправі було повторно переглянуто цю справу. Якщо за першим вироком справа була закінчена миром, і потерпілий вибачив нанесені йому пошкодження, то за наказом повітового начальника іншим вироком розправа оштрафувала збирача податків на суму 3 крб. сріблом. [41; 3-5]

Будь-яке покарання, котрому піддавалися державні селяни, мало для них тяжкі юридичні і побутові наслідки. В сільських розправах заводилися особливі штрафні книги, до яких заносилися провини селян і види покарань. Якщо обвинуваченому присуджувалося утримання під вартою або відбування громадських робіт, то він не міг бути обраним на керівні посади протягом одного року; якщо йому присуджувалося тілесне покарання, то ця міра продовжувалася на три роки, причому сільське товариство не могло покладати на підсудного повноваження сільського повіреного.

Селяни, які неодноразово були покарані і, з точки зору влади, не піддавалися виправленню, підлягали вищій каральній мірі - вигнанню з громади і здачі в рекрути, а в разі непридатності до військової служби - до переселення в інші губернії (заслання в Сибір). Проте ці міри застосовувались лише у випадках, коли селянин був покараний сільськими і волосними розправами тричі протягом одного року або чотири рази протягом 2 років, чи п'ять разів за 5 років, коли двічі був покараний різками за вироком загальних судових органів; коли після одноразового покарання різками протягом наступних 2 років знову засуджувався до покарання різками; коли його звинувачували в бродяжництві і повертали в громаду з поліцією; коли в нього накопичувалася дворічна недоїмка по казенних податках тощо.[42; 585]

Таким чином, сільська розправа, а відповідно і волосна розправа, як інстанції апеляційні, перетворилися на знаряддя бюрократичної системи, яка була створена для опікування, виховання, тримання в покорі державного селянства. Державні селяни з багатьох причин (низький рівень освіти, затягування розгляду справ, плутанина, хабарництво суддів та ін.) зверталися до судів переважно у випадках крайньої необхідності.

Що стосується покарань, то порівняно з іншими суспільними станами (дворянами, духовенством та ін.) селян від них звільняли найменше. Згідно з розподілом підсудних за видами покарань у 1861-1864 рр. в Чернігівській губернії 36,2% державних селян було виправдані і звільнено від суду за царським маніфестом, 25,8% селян було засуджено до виправних покарань, 21,8% - направлені для розгляду справ до адміністративних установ, 15,1% - залишилось під вартою, а 1,2% - до заслання і каторги. Якщо до виправних покарань за ці три роки було засуджено кожного четвертого державного селянина, то солдат у відставці - 23,8%, селян-кріпаків - 23,1%, міщан - 17,8%, купців - 16,6%, дворян - 15,7% і духовенства - 13,2%. [43; 51] Як видно, непривілейовані верстви населення: солдати і селяни, засуджувались до виправних покарань найбільше. Враховуючи те, що у кримінальних процесах до судової реформи 1864 р. усі пояснення були тільки письмовими, то на долю звинуваченого впливав рівень освіти, який дозволяв дати чіткі та переконливі свідчення.

Судова реформа 1864 р. докорінно змінила судоустрій Російської імперії. Джерельна база судової реформи складалася з 4 законів: про судоустрій, цивільний процес, кримінальний процес та статут про покарання для застосування мировими судьями. Судова система була соціально спрощена, стала вестановою, що суттєво змінило доступність суду значній масі звільнених з кріпосної залежності селян.[44; 234]

Одне із завдань судової реформи полягало в тому, щоб зробити суд максимально близьким і зрозумілим інститутом державного представництва серед селянства. Адже волосний суд, перебираючи на себе вирішення дрібних, повсякденних проблем сільського населення, поступово послаблював позиції традиційного для селян Лівобережжя суду «громад», а також позбавляв селян при необхідності кожного разу звертатися до інших судових інстанцій, які інколи знаходилися на значній відстані від місць проживання.

Згідно зі ст. 93 Загального положення про селян встановлювалась виборність волосних суддів. Як видно із змісту ст. 95-102, компетенція волосного суду обмежувалася розглядом дрібних спорів між селянами по майнових справах і проступках. Міри покарання, які міг винести волосний суд, обмежувались призначенням: грошових штрафів - до трьох карбованців, арешту на час до семи днів і фізичних покарань різками до 20 ударів. Усі вироки по цих справах волосних судів були остаточними і не підлягали оскарженню. Однак указ від 14 лютого 1866 р. «Про порядок відміни рішень волосних судів» попередив відміну вироків волосних судів: якщо міри покарання, винесені судом, перевищували ті, що були визначені ст. 102 Загального положення, і якщо рішення волосного суду відбулося без виклику на суд хоч би однієї із сторін, рішення волосного суду відмінялось повітовим мировим з'їздом.[45; 95]

Судова реформа 1864 р. зробила можливим використання селянами в судовому розгляді адвокатів та інших дипломованих юристів, які мали сприяти кваліфікованішому розгляду справи. Однак селяни, як правило, через брак коштів та власну підозрілість, часто відмовлялися від кваліфікованої допомоги. Таким чином, селянин опинявся сам на сам зі складною системою судочинства, а тому іноді не міг вчасно і в необхідному обсязі надати суду потрібні письмові докази.

Реформа закріпила незалежність судової влади від виконавчої, а отже, волосний старшина як представник останньої у волості не мав права втручатися в дії суду та впливати на його рішення. При цьому за ним офіційно закріплювалось право спостереження за виконанням рішень вироків цих судів. Таким чином, мала бути забезпечена передбачена новим законодавством незалежність волосного суду від виконавчої влади у волості. Однак на практиці все не завжди виглядало так, як того вимагав закон. Адже не лише представники виконавчої влади, а й поміщики і навіть мирові посередники дозволяли собі здійснювати тиск на суддів при вирішенні справ, у яких вони виступали особисто зацікавленими особами.[46; 52] Недоліком новоствореного суду була і відсутність у достатній кількості на селі кваліфікованих кадрів для посад волосних суддів, засилля «всевладного писаря», який вів усе діловодство суду і формулював його рішення.

Отже, судова реформа 1864 р. зробила судову систему країни безстановою, а саме - доступною всьому селянству, а не лише його частині, як це було в дореформений час. Адже ця судова інстанція в своїй практиці використовувала максимально зрозумілі селянам норми звичаєвого права, знаходилася близько до їх домівок і не вимагала значних грошових витрат. Звернення селян до суду в пореформену добу дало змогу селянам поступово залучитися до суспільного життя країни, частиною якого вони починали себе відчувати.

Джерела та література:

- 1 Кавелин К.Д. Основные начала русского судоустройства и гражданского судопроизводства от Уложения до Учреждения в губерниях. - М., 1844. - 243 с.
- 2 Кони А.Ф. Отцы и дети судебной реформы. - М.: Изд-во И.Д.Сытина, 1864. - 92 с.
- 3 Филиппов М.А. Судебная реформа в России. Популярный, исторический и теоретический обзор судоустройства и судопроизводства. - СПб., 1871. - Т.1. - 243 с.
- 4 Зарудный М.И. Законы и жизнь. Итоги исследования крестьянских судов. - СПб., 1874. - 224 с.
- 5 Скальповский К.А. Современная Россия. - М., 1890. - Т.2. - 440 с.
- 6 Джаншиев Г. Основы судебной реформы. Историко-юридические этюды. - М., 1891. - 52 с.
- 7 Ефимов В. Волостной суд в виду предстоящей реформы местной юстиции. // Вестник Европы. - 1896. - Кн. 8. - С. 583.
- 8 Гессен И.В. Судебная реформа. - СПб.: Книгоиздательство И.И.Гаршунина, 1905. - 267 с.
- 9 Судебная реформа. / Под редакцией Н.В.Давыдова и Н.Н.Полянского. - М., 1915. - 301 с.
- 10 Виленский Б.В. Судебная реформа и контрреформа в России. - Саратов, 1969. - С. 234.
- 11 Дубровина А.Б., Воробейникова Т.У. Преобразование административно-полицейского аппарата, суда и тюремной системы в России во второй пол. XIX века: Учебное пособие. - К., 1973. - С.67.
- 12 Щербина П.Ф. Судебная реформа на Правобережной Украине. - Львов, 1974. - С.172.
- 13 Афанасьев А.К. Суд присяжных в России. Организация, состав и деятельность в 1866-1885 гг.: Автореферат диссертации. - М., 1989. - С.21.
- 14 Коротких М.Г. Самодержавие и судебная реформа в России. - Воронеж.: Издательство Воронежского университета, 1989. - С.186.
- 15 Яриш А.Н. Судові органи царської Росії в період імперіалізму(1900-1917 рр.): Навчальний посібник для студентів спеціальності «Правознавство». - К., 1991. - 88 с.
- 16 Ляшенко Р. З історії українського права. // Хроніка. - 1998. - № 3. - С. 27-47.
- 17 Присяжнюк Ю.П. ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина XIX- початок XX ст.) // Український історичний журнал. - 1999. - №3. - С.23-33.
- 18 Ващенко А. Соціальне обличчя земського начальника. // Сіверянський літопис. - 2002. - №3. - С.80-88.
- 19 Кульчицький В., Сидорчук О. Суд присяжних і наукова думка про нього в Україні після судової реформи 1864 р. // Право України. - 2003. - №6. - С.125-128.
- 20 Маляренко В. Становлення і розвиток кримінально-процесуального права на різних етапах історії України. // Право України. - 2004. - №8. - С.3-7.
- 21 Страшко Є.М., Савельєва Т. Селянський суд до і після реформи 1864 р. (за матеріалами Чернігівщини) // Збірник матеріалів II Міжнародної конференції «Знаки питання в історії України: українська історія в загальноєвропейському контексті». - Ніжин, 2005. - С.49-54.
- 22 Іванов В.М. Історія держави та права України. - Ч.1., К.: МАУП, 2002. - С. 61.
- 23 Історія держави та права України. Академічний курс. За редакцією Тація В.А., Рогожина А.Й. - Т.1., К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2000. - С.293-294.
- 24 «Про поділ казенних населених пунктів на волості і про порядок їх внутрішнього управління». //ПСЗРИ. - Собр. 1-е. - Т. XXIV. - СПб., 1798. - № 18082.
- 25 Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО), ф. 128, оп.1, спр. 2346, Сборник документов, ведомости, исчисления, переписка с казённой палатой, Черниговским комитетом, учреждённому для составления сметы и раскладки на земские повинности и др., 497 с.
- 26 Учреждение властей и мест Волостного и Сельского Управлений. // Свод законов Российской империи . - Т.2.,Ч.2., СПб., 1833. - С. 260.
- 27 Утвержденный проект учреждения о управлении Государственными имуществами в губерниях.// ПСЗРИ. - Собр.2. - Т.13. - СПб., 1839. - № 11189.
- 28 ДАЧО. Ф. 159, оп. 1, спр. 129, Сборник документов по вопросам об оспаривывании в уездах в 1851, 1853, 1855 гг. и др., 46 с.
- 29 Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселёва. - Т.1., М.-Л., 1946.
- 30 ДАЧО. - Ф. 807, оп.1, спр.124. - О ревизии чиновниками и волосным головой сельских управлений Шаповаловской волости в 1848 г., 53 с.
- 31 Там само. - спр.61. - Переписка с Черниговской палатой государственных имуществ Борзенским становым приставом, об открытии 10 января 1839 г. Борзенского окружного управления государственных имуществ и др., 111 с.
- 32 Там само. - спр.61. - 111 с.
- 33 Там само. - Ф.137, оп.1, спр.165. - Дело о результатах ревизии волостных правлений и сельских училищ Нежинского округа за 1856 г., 63 с.
- 34 Там само. - Ф.807, оп.1, спр.108. - Статистические сведения о числе государственных крестьян, землях и скота, о поступлении податей, о происшествиях и др. по Шаповаловской волости за 1846 г., 125 с.

- 35 Там само. - Спр.346. - Статистические сведения о количестве казенных и надельных земель, народонаселении и др. за 1850 г., 194 с.
- 36 Там само. - Спр.852. - Статистические сведения о количестве земель свободных, казённых и данных в надел крестьянам, урожае картофеля, народонаселении, оборотах вспомогательных касс за 1855 г., 248 с.
- 37 Там само. - Спр.124. - 53с.
- 38 Там само. - Ф. 810, оп.1, спр.112. - Дело козака Герасима Безрука на старшину Тростянского общества Павла Щербину о причинении побоев в 1849 г., 6 с.
- 39 Там само. - Спр.115. - Дело о жалобе козака Наума Сечки на Тростянского старшину Павла Щербину, за причинение побоев в 1849 г., 8 с.
- 40 Там само. - Ф.810, оп.1, спр.7. - Дело о жалобе козака с. Стрельников Н.Карпуся на старшину Стрельницкого сельского общества казака Сидора Иващенко и соцкого казака В.Прокопца за причинённые ему побои в 1843 г., 26 с.
- 41 Там само. - Спр.335. - Дело по жалобе козаков с. Стрельников Кирила Березенко, Леонтия Книги и жены солдата Наталии Сребной на сборщика податей Шаповаловского общества Евмена Дзюбу о причинении побоев в 1859 г., 10 с.
- 42 Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселёва. - Т.1., М.-Л., 1946.
- 43 Страшко Є.М., Савельєва Т. Вказана праця. - С.49-54.
- 44 Российское законодательство X-XX веков. - М.: Юридическая литература, 1984. - Т. 2. - 764с.
- 45 Комментарий к общему положению о крестьянах вышедших из крепостной зависимости // Российское законодательство X-XX веков. - М.: Юридическая литература, 1989. - С.77-105.
- 46 Страшко Є.М., Савельєва Т. Вказана праця. - С.49-54.

Анна Морозова

НЕВІДОМИЙ АШИНОВ

Документи архівів зберігають ще багато таємниць. Так, у Державному архіві Чернігівської області у фонді Чернігівського губернського правління виявлена, на перший погляд, досить звичайна справа про призначення допомоги Софії Іванівні Ашиновій (1899 р.). Однак дуже цікавою виявилася інформація про чоловіка С.І.Ашинової:

«... Згідно із зібраними відомостями, чоловік її - Микола Іванович Ашинов - у 1880-х роках заснував Миколаївську станицю на Кавказі, поблизу Сухума на Чорноморському узбережжі - разом з переселенцями й козаками з різних місць; був обраний отаманом Миколаївської станиці. Згодом, після того, як козаки залишили станицю, займався улаштуванням полтавських переселенців. Потім відправився до Абіссинії, звідки повернувся у 1887 році й привів до Санкт-Петербурга та Києва з Абіссинії духовну місію. У 1889 році очолював загін, що супроводжував російську місію до Абіссинії з благословення Найсвятішого Синоду та митрополита Ісідора. Після повернення з Абіссинії йому було наказано жити безвиїзно у селі, із збереженням інших прав...» [1, арк. 4 - 5].

Після вивчення документів з'ясувалось, що експедиція Миколи Івановича Ашинова ніколи не була предметом серйозних наукових досліджень. І це, незважаючи на те, що свого часу вона отримала великий розголос. Численні газети та часописи відгукнулись на ці події. Відразу вийшло дві книги, написані учасником експедиції Л.Ніколаєвим та прихильником Ашинова у Франції Жаном-Робером де Константенем. Десятиріччя по тому у Радянському Союзі факт цієї експедиції до Африки взагалі ставився під сумнів. Цікавий матеріал щодо цього в архівах Росії зібрав сучасний російський дослідник Н.Кривцов [2].

Північно-східна Африка була тією частиною чорного континенту, до якої Росія проявляла підвищений інтерес. Перш за все, вабила Абіссинія - найдавніша християнська держава, що була оточена землями, заселеними мусульманами та язичниками. Росія проводила доволі активну місіонерську діяльність ще починаючи з XVIII ст. Досить згадати місії на Аляску, в Китай, Палестину та Іран; допомогу православним церквам Сербії, Чорногорії та Болгарії. Були й «приземлені» причини зацікавленості в Африці. І це пов'язане з проходженням морського торгового шляху з Одеси до Владивостока через Червоне море повз абіссинські та сомалійські береги. С.Вітте писав: «Ми дуже хотіли оголосити своє заступництво над Абіссинією, а при нагоді й з'їсти її» [2, с.9]. Саме тут у 1889 році висадився загін в кількості 150 козаків під

командуванням М.І.Ашинова, що намагався заснувати поселення Московська станиця, або Нова Москва...

Хто ж такий цей отаман Ашинов? Розпочнемо з того, що описи його зовнішності різняться. Жан-Робер де Константен писав про нього: «високий, широкогрудий, добре обличчя, блакитні очі, світлі вуса, ніжні жіночі руки». Такий же портрет давав і журналіст Бороздін: « блондин, з золотим кольором волоссям, з невеликою пухнастою борідкою, з блакитними, розумними очами» [3]. А ось у письменника М.Лескова ми знаходимо зовсім протилежний опис: «кремезний, чубатий, рудий, з очима, що бігають...» [4, с.214]. Досить суперечливі й біографічні дані [2, с.10]. Але фактом є те, що 17-річним юнаком він іде з дому - козакувати. Його вільне життя розпочинається з участі у військових та торгових походах в Туреччину та Персію. Вже в досить ранньому віці він проявив задатки лідера. Йому було лише 18 років, коли в Туреччині його призначили начальником каравану. Під час подорожі по Закавказзю Ашинов знайомиться з професійними контрабандистами й нелегально переходить з ними кордон [2, с.10].

Взагалі його завжди супроводжували недововки, небиліци, навіть явні вигадки, що свідчить про те, що Микола Ашинов був не лише загадковою, але й яскравою, неоднозначною особистістю. Наприклад, існує легенда про те, що Микола Іванович, після повернення з Кавказу, якийсь час заробляв собі на життя ... приватною адвокатською практикою у Цариніні. Однак пристрасть до пригод завадила юридичній кар'єрі. Ашинов знову подався на південь...

З 1883 року Ашинов почав виношувати плани створення мережі козачих станиць у Сухумському окрузі для охорони чорноморських та кавказьких кордонів Російської імперії. Ця ідея знайшла підтримку у впливових слов'янофільських колах. Генерал-губернатором округу Дондуковим-Корсаковим були виділені землі в Кутаїській губернії, на яких Ашиновим була заснована станиця Миколаївська. Але під виглядом переселенців з російських та малоросійських губерній у станицю почали збиратися «вільні козаки» з Туреччини. В зв'язку з цим ставлення влади до цієї ідеї змінилося. Козацька вольниця в Миколаївській проіснувала лише рік. Микола Іванович знову вирушив шукати щастя до Туреччини [2, с.11]...

У Константинополі від черкесів, які повернулися з Єгипту, Ашинов дізнався про країну «чорних християн» - Абіссінію. Це розпалило його цікавість, і він, вже у званні осавули, відправився до Єгипту, а звідти, у 1885 році, - в порт Массауа на Червоному морі. Після зустрічі з правителем Абіссинії негусом Іоанном Ашинов направив докладний звіт до царя. Незабаром М.І.Ашинов прибув до Санкт-Петербурга, де звернувся за допомогою до Синоду. Митрополит Ісідор, глава зарубіжної місії Російської православної церкви, зацікавився повідомленням Ашинова, а імператор Олександр III прийняв і самого Ашинова, й подарунки, ним привезені [4, с.214].

У лютому 1888 року М.І.Ашинов разом зі своєю дружиною Софією Іванівною та кількома послідовниками відправився з Константинополя на російському кораблі «Кострома» до берегів Абіссинії. У цей час в Росії йшла активна підготовка до створення Нової Москви в Африці. Був знайдений отець Паїсій, який мав очолити релігійну місію. У газетах були відкриті підписні листи. Глава Найсвятішого Синоду порівнював засновника «Московської станиці» із Христофором Колумбом. М.І.Ашинов отримав допомогу флоту для доставки козаків на сомалійський берег, а одеський губернатор постачав його війство зброєю. На провіді 10 грудня 1888 р. експедиції з Одеси до Олександрії зібралось 20 тис. чоловік. Звідти експедиція прямувала до Порт-Саїда й Таджур, де висадились 6 січня 1889 р. 14 січня козаки розташувалися в старому колишньому єгипетському форті Сагалло, проголосивши створення Нової Москви. Над фортом, де була заснована похідна церква св.Миколи, був піднятий торговий прапор та прапор релігійної місії [2, с.14]. Для будівництва ашиновці привезли з собою ліс; на земельних ділянках посадили садженці з Росії й 15 тис. чубуків винограду найкращих кримських сортів. Добре прижилися вишні та черешні. Ще в Олександрії були закуплені оливкові, лимонні та апельсинові дерева. На городах висадили огірки, дині, помідори, кавуни [2, с.14]. Життя поступово налагоджувалося...

Але козацьке поселення занепокоїло Францію, яка претендувала на райони, що прилягали до Джибуті, і боялася виникнення могутнього супротивника в цьому важливому стратегічному районі в особі Росії. Захвилювалися Велика Британія і Німеччина... Задля заспокоєння іноземців уряд вирішив пожертвувати російською місією: він заявив, що не має жодного стосунку до Ашинова, а експедиція - це його приватна справа.

5 лютого 1889 р. французька ескадра розпочала артилерійський обстріл Сагалло. Загинуло кілька чоловік, шестеро були поранені. Французькі снаряди знищили усі сади. Поселенці вимушені були покинути берег. У фортеці залишилося близько 70 осіб, серед них М.І.Ашинов, його дружина Софія Іванівна та отець Паїсій. Але і вони скоро капітулювали. Після всіх злигоднів у березні 1889 р. російські кораблі «Чихачов» та «Забіяка» доставили ашиновців на батьківщину. Представники офіційної влади від Ашинова та Паїсія відразу ж поспішили відхреститися. Врешті-решт Ашинов був звинувачений у намірі посварити Францію з Росією, а міністр закордонних справ М.К.Гірс збирався вислати отамана на п'ять років до Сибіру.

Софія Іванівна клопотала за свого чоловіка у Петербурзі, й М.І.Ашинова спочатку заслала до Саратовської губернії [2, с. 15], але у жовтні 1889 р. він був помилуваний, і йому дозволили виїхати до маєтку дружини у Чернігівській губернії, а в квітні 1890 р. нагляд поліції був повністю знятий [2, с.15].

Про подальшу долю Миколи Івановича відомо небагато. Одні дослідники вважали, що він помер у себе на батьківщині в Саратовській губернії, інші - у маєтку дружини [2, с.15; 5, с.617]. Але у згаданій справі за 1899 рік зазначено, що «чоловік прохачки - в лікарні для божевільних в м.Києві» [1, арк. 5].

Хто ж ця мужня жінка, котра пов'язала своє життя з такою неординарною особистістю, супроводжувала чоловіка в усіх експедиціях, була поряд під артилерійським обстрілом? Софія Іванівна походила з дворянського роду Ханенків, відомих державних діячів та меценатів, тісно пов'язаних з Чернігівщиною. Ось що про неї говориться в клопотанні про призначення допомоги:

« 1. Прохачці 38 років.

2. Вона страждає на пухлину ніг після пологів, що не дає їй змоги заробляти на життя власною працею.

3. Має хворого чоловіка та дітей:

Софію, 9 років;

Боремира, 8 років;

Варвару, 6 років;

Катерину, 5 років.

Усі вони знаходяться під наглядом прохачки і в ніяких навчальних закладах не виховуються...» [1, арк. 4 - 5]. Виходячи зі скрутного матеріального становища, 11 серпня 1899 р. Софії Іванівні було пожалувано від імені імператора 100 крб. [1, арк.13].

У грудні 1912 р. С.І.Ашинова була ще жива, про що свідчить її прохання про поновлення межових знаків маєтку (хут. поблизу с.Іванівка) у Лотаківській волості Суразького повіту Чернігівської губернії [6, арк.1 - 1 зв.].

Гадаємо, матеріал приверне увагу читачів часопису як до цієї особистості, так і до інтенсивнішого використання архівних документів.

Джерела та література:

1. Державний архів Чернігівської області. - Ф. 127, оп. 1, спр. 8496.
2. Кривцов Н. Казацкая станица на берегах Красного моря // Вокруг света. - 2002. - Октябрь. - С. 8 - 15.
3. Новое время. - 1886. - 23 сентября.
4. Лесков Н. Вдохновенные бродяги // Собрание сочинений в 12-ти тт. - Т. 12. - М.: Правда, 1989.
5. Успенский Г.И. Собрание сочинений в 9-ти тт. - Т. 7. - М.: Худ. лит-ра, 1957.
6. Державний архів Чернігівської області. - Ф. 127, оп.11, спр. 2084, арк.1 - 1 зв.

Світлана Федоренко

●

ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ У ПОЧАТКОВИХ НАРОДНИХ ШКОЛАХ ПОЛТАВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ У ХІХ СТОЛІТТІ

У статті проаналізовано розвиток початкової народної освіти у школах Полтавської єпархії у ХІХ столітті. Головний акцент зроблено на дослідженні організації навчально-виховного процесу у церковнопарафіяльних школах та школах грамоти цього історичного періоду.

Початкова народна освіта в діяльності православного духовенства Російської імперії у ХІХ ст. займала одне з центральних місць. До 60-х рр. вона перебувала, головним чином, у руках священно- та церковнослужителів православної церкви, визначна роль яких у підготовці грамотного населення неодноразово підкреслювалася міністром народної освіти [1]. Проте успіхи від учительської справи духівників у поширенні освіти серед простих людей у цей період не були визначними, адже головний напрямок діяльності православного духовенства зосереджувався на релігійно-моральному вихованні народу.

Протягом усього століття неписьменність народу залишалась однією з головних культурно-соціальних проблем як Росії в цілому, так і зокрема України. У 1856 р. в імперії діяло 1 320

початкових шкіл, або одна школа припадала на 9,6 тис. жителів, а один учень - на 150 чол. [2, с. 513]. Скасування кріпосництва стало своєрідним поштовхом до масового культурно-освітнього руху прогресивних сил суспільства, який змусив царський уряд розпочати реформування народної освіти.

Св. Синод розробив та видав цілу низку указів і положень, які стосувалися розвитку початкової освіти, залучивши до цієї справи православне духовенство. У 1864 р. були розроблені та видані «Положення про початкові народні училища»¹ [3, с. 217-280; 4, с. 617-631]. У 1884 р. - особливі «Правила про церковнопарафіяльні школи»² [5, с. 350-356; 6], до яких Св. Синодом у 1886 р. було внесено доповнення спеціальними постановами від 14 лютого, 20, 27 березня, 3 квітня та 2 травня та розроблено і затверджено «Програми навчальних предметів для церковнопарафіяльних шкіл» [7, с. 14-15; 8, с. 5-10; 9]. У 1891 році було вироблено «Правила про школи грамоти», які надавали цьому виду шкіл законного статусу та регламентували їхню діяльність³ [10; 11, с. 1-6; 7]. У 1896 р. - опубліковано «Положення про управління школами церковнопарафіяльними і грамоти відомства православного ісповідання» і, нарешті, у 1902 р. видано «Положення про церковні школи» .

Безумовно, вищезазначені заходи сприяли значному зростанню кількості початкових шкіл у Росії: наприкінці XIX ст., зокрема, у Східній Україні, порівняно з 1856 р., їх збільшилось майже у 13 разів і нараховувалось близько 17 000. Проте навіть таких кардинальних зрушень було недостатньо, адже поза школою продовжувало залишатися понад 70% дітей. Через це відсоток грамотних в українському суспільстві був на межі століть ще досить низьким: згідно з переписом населення 1897 р. у різних губерніях України він коливався від 15,5 до 27,9% (рівень грамотності у Російській імперії в цілому становив 21%) [12, с. 274-275; 13, с. 211]. Водночас в українських губерніях у 1899 р. загальна кількість шкіл грамоти (21 900) духовного відомства перевищувала всі інші типи початкових шкіл [7, с. 45-47].

Однією з головних умов якісного функціонування початкових народних шкіл була організація навчально-виховного процесу, який на території України, зокрема у Полтавській губернії, характеризувався тривалістю та еволюційністю.

Досліджуючи цю проблему, необхідно відмітити, що перші загальні праці з історії церковно-шкільної справи почали з'являтися напр. XIX - поч. XX ст., авторами яких були переважно історики з духовенства [14 - 16]. Крім того, середина XIX ст. характеризується появою спеціальних досліджень, присвячених особливостям початкової освіти окремих регіонів України, переважно Правобережжя [17 - 21]. Загальну оцінку культурницької, зокрема освітньої діяльності православного духовенства в Україні, подано у роботах таких видатних українських істориків та діячів української культури, як М.С. Грушевський, Д.І. Дорошенко, Н.Д. Полонська-Василенко, І.К. Огієнко, І. Власовський та ін. [22 - 26]. Сучасні дослідження присвячені діяльності православного духовенства в цілому кін. XIX - поч. XX ст. та аналізу їхньої освітньої діяльності зазначеного періоду [27; 28; 29; 30]. Ґрунтовних же досліджень аналізу освітньої діяльності православного духовенства Полтавської єпархії у XIX ст. наразі не існує, що і зумовлює мету нашого дослідження.

Організація навчального процесу у народних початкових школах дореформеного періоду не мала чіткої структури. Навчання велося за старою методикою: відбувалося механічне заучування спочатку букв, а потім складів [31, с. 62]. Дітей навчали читати за допомогою букваря або пересувних літер. Засвоївши механізм читання, діти вчили напам'ять молитви, потім переходили до складних церковних текстів. Одночасно учні оволодівали письмом, а також читанням світської преси. Поступово їх знайомили із св. історією, основними арифметичними діями; здібних дітей навчали церковного співу. Але обов'язкової програми для навчального курсу у початкових школах не існувало. Так звані публічні іспити, які проводилися наприкінці навчального року, не відображали істинної картини рівня знань кожного учня (до іспиту починали готуватися місяців за три до закінчення навчального року; обирали найкращих учнів, кожен з яких готував відповідь тільки з однієї дисципліни).

Зазначені факти призводили до відсутності єдності і порядку у викладанні, а це, у свою чергу, до низьких показників рівня знань учнів. Наприклад, у Кобеляцькому повітовому училищі у 1812 р. за таких умов було 60% невстигаючих [32, с. 389,390-391].

1 У 1874 р. було затверджено нову редакцію «Положень про початкові народні училища».

2 Після видання «Правил» церковнопарафіяльна школа набула офіційного статусу, а вище керівництво було покладено на Св. Синод. Крім присвоєння нової офіційної назви - «церковнопарафіяльні», цим школам було окреслено основною метою їхнього запровадження та діяльності виховання народу в дусі покірності самодержавному режимові.

3 Школи грамоти були визнані рівноправними поряд з іншими закладами початкової освіти, які відкривалися у міських, сільських парафіях та при монастирях, і підпорядковувалися (§24) виключно духовному відомству.

До того ж була відсутня стала форма оцінювання знань та поведінки учнів (успіхи відмічалися в особливих відомостях щомісяця та позначалися словами: «хорошо», «средственен», «понятен», «туп» тощо). Цей фактор сприяв доповненню чинників, що зумовлювали недосконалість навчально-виховного процесу у цих закладах і, як наслідок, низьку успішність учнів. Яскравим прикладом можуть слугувати Миргородське та Обухівське парафіяльні училища⁴ [33, арк.18-19., 24зв., 25-25зв.; 34, арк. 4 зв. - 5.; 35, арк. 2-3].

«Положення про початкові народні училища» 1864 р. запровадило єдину систему початкової освіти⁵ [2, с. 448.], відповідно до якої парафіяльні школи стали основним типом початкових шкіл (разом із міністерськими та земськими). Вони почали працювати за єдиним планом і програмою. Навчання відбувалося, як і на початку століття, обов'язково російською мовою (Ст.4)⁶ [13, с. 178-179]. Дітям давали елементарні знання: вчили Закону Божого, читати, писати, перших чотирьох дій арифметики й, де було можливим, церковного співу (Ст.3)⁷ [3, с. 273; 4, с. 618; 13, с. 210-211].

Зважаючи на те, що після введення «Положень» 1864 р. 2/3 парафій Росії у 1865 р. уже мали церковнопарафіяльні училища із загальною кількістю 400000 учнів, початкові навчальні заклади залишалися, як і раніше, у «жахливому» стані [21, с. 2]. Церковні школи Полтавської губернії (1867 р.) не були виключенням⁸ [36, с. 96].

Не врятував ситуацію і наказ Міністерства держмайна про збір за навчання кожного учня сільської школи по 2 крб. сріблом на користь наставника за умови помітних успіхів у навчанні. Перші все одно поступово втрачали бажання та можливість працювати (часто учителі працювали за умовну платню або безплатно), другі - або не хотіли ходити до школи, або зустрічали перепони з боку батьків та родичів [37, с. 298; 38].

4 У Миргородському парафіяльному училищі наприкінці навчального року (1835 - 1836 н. р.) складалась так звана «шаровая» відомість. У ній перераховувались усі учні класу, навчальні предмети (6 предметів: скорочений катехізис, св. історія, І частина арифметики, читання церковних та цивільних книг, письмо) та визначалась максимальна кількість «шарів» (балів) - 4 з кожної дисципліни. За таких умов учень найбільше міг отримати 24 «шарів» (4 «шари» помнож. на 6 предметів). Вивчення документа дозволяє стверджувати, що загальний рівень знань учнів не був високим, адже у відомості багато таких «шарів», як «0» та «1». Досить високі показники мали тільки троє (із 23-х хлопчиків); у одного у графі «число всіх шаров» значилось 21 «шар», у другого - 19, а у «третього» - 18. Прізвища та імена цих учнів, як найкращих, розташовувались у списку першими. Наприкінці року їх нагороджували похвальними листами (в нашому випадку троє), тих, хто має трохи менше «шарів» у порівнянні з першими, - книжками (у нашому випадку - п'ятеро). Врешіті-решт, із 23-х учнів тільки 10 (43 %) отримали право бути переведеними до наступного класу (напр., до 1-го кл. повітового училища).

Через десять років (1847 р.) у тому ж училищі знання учнів оцінювалися за п'ятибальною системою й у відомостях зазначалися як: «отличные», «оказавшие успехи» («хорошие», «посредственные», «не оказавшие успехов» («по неспособности», «по нерадению»). З 20-ти учнів четверо (20 %) були невстигаючими. В Обухівському парафіяльному училищі (Миргородський повіт) того ж року з 16-ти дітей невстигаючих було п'ятеро (30 %).

У 1852-1853 н. р. в Обухівському парафіяльному училищі знання оцінювалися за п'ятибальною системою і зазначалися як: «отличные», «хорошие», «изрядные», «посредственные», «слабые». Причому оцінки могли виставлятися з «плюсом» або «мінусом» (напр., 2+, 3-). Усі діти (1-го та 2-го класів) були поділені на розряди (перший, другий, третій). Перші три графи звітної відомості відведено для позначення здібностей, «прилежания» та поведінки учня (за п'ятибальною шкалою). Наступні графи - для оцінювання знань з навчальних дисциплін: у 2-ому кл. з шести предметів (Закон Божий, російська граматика, арифметика, чистописання, читання цивільних книг та читання церковних книг), у 1-ому кл. - з п'яти (не вивчалась російська граматика). З 11 учнів 1-го кл. тільки четверо (35 %) отримали право бути переведеними до 2-го класу.

5 Статус початкових народних училищ отримали низькі школи всіх відомств, міські й сільські, що утримувалися за рахунок казни, громад і приватних осіб, з підпорядкуванням їх Міністерству народної освіти, а церковнопарафіяльні училища - Св. Синоду. Усі вони оголошувалися загальностановими. Навчання тривало 2-3 роки, могло бути платним або безплатним. Керівництво училищами зосередилося у новостворених повітових і губерньських училищних радах, а контроль за ними у межах кожної губернії здійснювали попечителі народних училищ.

6 У ряді сіл, особливо на Полтавщині та Чернігівщині (навіть після впровадження у 1803 р. відповідно до «Правил народної освіти») чотирьох типів шкіл: парафіяльних, повітових, губерньських (гімназій), університетів, крім державних, продовжували діяти дяківські школи, які утримувалися на кошти батьків. У них дяки навчали дітей переважно українською мовою.

7 За новою редакцією «Положень про народні училища» (1874 р.) перелік обов'язкових предметів навчального курсу початкових народних училищ залишився без змін.

8 З доповіді місцевої губерньської училищної ради полтавським земським зборам, підготовленої на основі даних, отриманих від усіх повітових училищних рад: «они (церковнопарафіяльні школи) крайнє непрочны в своем существовании и чрезвычайнo несовершенны в своем устройстве. Весьма многие из них существуют только номинально и в них вовсе нет ни учения, ни учеников, а в других школах хотя существуют и ученики, и учение, но последнее производится крайнє неаккуратно и совершенно безуспешно. В одних из таких школ преподаются не все предметы начальных народных училищ, а в других все дело ограничивается изучением одной церковной грамоты, так что некоторые уездные училищные советы даже сомневаются, можно ли подобные школы считать начальными народными училищами, для которых Положением 1864-го года назначен более обширный курс» [36, с. 96].

Нарешті у «Правилах про церковнопарафіяльні школи» 1884 р. було остаточно скореговано зміст навчальних програм, згідно з яким окреслилась церковно-релігійна спрямованість навчання. До навчальних програм (§5) включено Закон Божий, письмо, читання цивільної преси, початкові арифметичні знання, у 2-класних школах - також і повідомлення з історії церкви та батьківщини [6, с. 547-549, 558].

Після введення «Правил» церковне керівництво, зокрема Полтавське єпархіальне, узяло під жорсткий контроль у церковних школах організацію навчально-виховного процесу. Це привело наприкінці XIX ст. до встановлення відносно правильної навчально-виховної роботи та задовільних результатів у більшості церковних шкіл Полтавської єпархії. Так, у звіті Кременчуцького відділення відмічалось, що процес навчання та виховання відбувається успішно у тих школах, які мають добре матеріальне оснащення, не часто змінюються вчителі, а завідуючий школою з любов'ю ставиться до своєї праці. Саме з цієї причини, наприклад, у Великих Будищах (Зінківський повіт) навчальний процес був добре налагоджений у двох монастирських школах [39, с. 641].

Але були й такі, де шкільна справа перебувала у незадовільному стані. Так, єпархіальний наглядач після відвідування уроків у жіночій школі грамоти при Миколаївській церкві Великих Будищ Зінківського повіту констатував: «чувствуется общее утомление, притупление всякого внимания, - скука и тягота» [39, с. 638]. У звітах Переяславського відділення зазначалося, що Жуківська та Бзовська школи за трирічне існування не випустили жодного учня [40, с. 130]. Не було жодного випуску протягом шести років і у Лялинській та Шабельніківській школах Золотоніського повіту з моменту відкриття їх у 1891 р. [41, с. 261].

Не завжди у церковних школах якість учнівських знань з різних предметів була на однаковому рівні. Наприклад, Пирятинське відділення відмічало, що Закон Божий, на відміну від інших предметів, діти засвоїли краще, гірше - арифметику [40, с. 130]. Діти Жуківської школи грамоти краще опанували арифметичний матеріал, російською ж мовою читали задовільно [39, с. 625-626].

В останнє десятиліття XIX ст. церковна періодика почала зосереджувати увагу на найкращих з навчально-виховної роботи церковнопарафіяльних школах. У 1893 р. статус найкращих церковних шкіл Полтавської губернії отримали 2 жіночі школи: при Єпархіальному жіночому училищі та двокласна Козельщанська⁹ [42, с. 463; 43, с. 996-999; 44, с. 98-100]. Через п'ять років (у 1898 р.) відмічалось вже 7 найкращих шкіл: 2 зразкові (при семінарії та єпархіальному жіночому училищі у Полтаві), 3 двокласні (2 жіночі при монастирях - Козельщанському та Великобудиському - та одна змішана у с. Згуровка Прилуцького повіту) та 2 другокласні (у с. Харьковці Лохвицького повіту та с. Горбинці Прилуцького повіту) [45, с. 288].

Фактичним підтвердженням успішного навчання у церковних школах того чи іншого повіту Полтавської губернії слугував випуск учнів із пільговим свідоцтвом IV розряду з відбування воїнської повинності [40, с. 131]. Перспектива отримання подібної пільги відігравала роль певного стимулу під час навчання у церковнопарафіяльних школах та школах грамоти. Для отримання пільги учні складали особливий іспит перед спеціальною екзаменаційною комісією, створеною з духовних осіб [46; 10, с. 336]. Ці пільги мали (за «Статутом про воїнську повинність» (ст. 56., п. 4.) ті учні, що успішно закінчили курс однокласної церковнопарафіяльної школи (§§1-18) [47, с. 167-180; 48, с. 9-20], що було зафіксовано у свідоцтві про закінчення

9 Козельщанська двокласна церковнопарафіяльна школа з самого початку свого існування (при жіночій общині) мала високий рівень організації навчально-виховного процесу. Усі навчальні дисципліни (відповідно до «Правил для двокласної церковнопарафіяльної школи при Козельщанській Богородице-Рождественській жіночій общині») викладалися згідно з програмами для церковнопарафіяльних шкіл. Заняття з рукоділля - за програмою, складеною начальницею общини та затвердженою Єпархіальним Преосвященним (п. 11.). Кожного дня у школі до обіду було 4 уроки, крім того щоденно шість 30-хвилинних уроків церковного співу та чотири годинних з рукоділля (після обіду) (п. 12.). Щотижневий розклад уроків складав законовчитель разом із учительками, потім подавався на розгляд до Єпархіальної училищної ради, після цього - на затвердження Преосвященному (пп. 15, 21). Шкільна бібліотека ділилася на учительську та учнівську (п. 16). Релігійно-моральне виховання було покладене на законовчителя та вчительок (вони ж відігравали роль виховательок) (п. 19.).

З 1894 р. при Козельщанській двокласній школі було відкрито додатковий клас - учительський курс (п'ятий рік навчання), завдання якого полягало у наданні можливості бажаючим після закінчення двокласної школи отримати статус народного учителя. Навчання у додатковому класі було спрямоване, по-перше, до більш глибокого та свідомого засвоєння ученицями тих предметів, що викладалися у церковних школах, по-друге, до набуття педагогічних навичок та умінь. З цією метою заняття поділялися на теоретичні та практичні. Теоретичні заняття зводилися до повторення всіх предметів, що викладалися у церковних школах. Практичні заняття полягали у спостереженні за уроками, що проводили досвідчені учителі (I півріччя), та у проведенні пробних уроків самими вихованками (II півріччя). Тренувальні уроки проводилися за певною схемою: готувався план заняття, методична розробка уроку, проведення безпосередньо уроку у присутності всіх учениць 5-го класу та викладача, після цього - обговорення уроку.

церковнопарафіяльної школи [8, с. 52-64, 67; 49; 50, арк. 1-3.].

Навчальний процес у початкових школах протягом XIX ст., особливо першої половини, супроводжувався труднощами, пов'язаними із браком підручників і навчальних посібників, а також інших необхідних засобів навчання. Наприклад, у 1808 р. Кобеляцьке повітове училище не мало жодного посібника, географія викладалася без глобуса та карт, фізика - без приладів, технологія та історія - без колекцій і малюнків. Тому навчання полягало у тому, що вчителі опитували та задавали нові завдання, а учні «зубрили» [32, с. 389].

Навіть після видання «Положень» 1864 р. парафіяльні училища, особливо сільські, виживали, як могли. Так, у парафіяльному училищі с. Дейкалівка (Зіньківський повіт) необхідні шкільні речі (2 лавки, дошка та ін.) були позичені у сусідньому містечку; навчальні посібники були різнорідними (5 примірників псалтирів, 11 начатків християнського учення, 19 букварів різних авторів) та у недостатній кількості. З огляду на зазначений факт недостатньої кількості підручників і посібників для кращого запам'ятовування літер було розповсюджено використання предметних асоціацій з побуту або навколишньої природи. Напр., буква «в» - уподібнювалася кренделю, «г» - ключу, «п» - одвіркам, «т» - тупому свердлу тощо. Цей метод також використовувався при запам'ятовуванні звуків. За таких умов з 26 учнів тільки 2 вміли читати [51, с. 438-439].

Перелік встановлених та затверджених Св. Синодом навчальних посібників спочатку отримали церковнопарафіяльні школи (§8) [5, с. 352; 8, с. 76]. На той момент (із запису у журналі Полтавської єпархіальної ради від 5 лютого 1885 р.) брак навчальних посібників був відчутний у більшості церковних шкіл [52, с. 118]. Школи грамоти отримали список навчальних посібників, затверджений Св. Синодом та училищною радою при Св. Синоді, тільки з виданням «Правил про школи грамоти» 1891 р. (§15) [10, с. 335]. До того ж часу підручниками в школах грамоти слугували ті, якими користувалися у церковнопарафіяльних школах або ж у школах, що підпорядковувалися Міністерству народної освіти. Так, у школах грамоти Полтавської єпархії (1889-1890 н. р.) використовували: «Начальное обучение человеком хотящим учиться Божественному учению», буквар (вид. Св. Синоду), молитвеник, часослов, псалтир, Євангеліє, буквар Баранова, рахівниці та прописи Гербача [53, с. 117]. У 1890 р. з училищної ради при Св. Синоді через єпархіальні ради до кожної школи грамоти було надіслано по п'ять примірників навчального часослова, а до найбідніших - і по екземпляру російсько-слов'янської азбуки видання В. Комарова [54, 137].

У навчальному процесі велике значення мала наявність достатньої кількості однорідних навчальних посібників. Природно, що забезпечення церковних шкіл підручниками потрапило під постійний контроль з боку церковного керівництва. Ціла низка офіційних документів вищого духовного керівництва була спрямована на залучення усіх церковних структур до участі у забезпеченні церковних шкіл необхідною навчальною літературою [55, с. 4; 56, с. 659,661-662; 57, с. 592-593; 58, с. 874].

Втім, і наприкінці XIX ст. у церковних школах спостерігалася нестача навчальних посібників, що у свою чергу ускладнювало процес навчання та не давало можливості чітко дотримуватися затверджених Св. Синодом навчальних програм. Гадяцьке повітове відділення у звіті повідомляє, що брак підручників відчутний у школах нововідкритих та багатолюдних [59, с. 48]. У деяких церковних школах за відсутністю достатньої кількості рекомендованих підручників використовували й інші, переважно з допущених у початкових народних училищах Міністерства народної освіти [60, с. 218].

Навіть у тому разі, якщо церковна школа була забезпечена підручниками у достатній кількості, не можна стверджувати, що навчальний процес у ній налагоджено якісно. Виникала інша проблема - неоднорідність навчальних посібників. Ділення учнів на декілька груп, а саме: за кількістю підручників різних авторів, негативно впливало на успішність освітньої справи [61, с. 15].

Важливу роль у навчально-виховному процесі відігравали методи виховання. На поч. XIX ст. вони не відзначалися гуманністю. Дуже часто до учнів застосовували тілесні покарання. Як правило, протесту проти фізичних покарань не було. Так, прапорщик Войнов у 1812 р. скаржився полтавському губернатору на учителя Кобеляцького повітового училища не за те, що той різкими покарав його сина (учня 1-го класу), а за те, що той спричинив йому «побої» [32, с. 390-391]. Навіть наприкінці XIX ст. проблема виховання за допомогою фізичної сили породжує полеміку: на сторінках журналу «Церковно-приходская школа» зустрічаються різні думки щодо доречності тілесних покарань. Поряд з цим розглядається антипод методу покарання - нагорода [62, с. 7-8, 32-35].

Функціонування початкових народних шкіл протягом 60-70-х рр. створило підґрунтя, яке сприяло певному вдосконаленню навчального курсу у церковних школах. «Правила» 1884 р. (§7) передбачали відкриття духовенством при церковнопарафіяльних школах додаткових класів

з окремих предметів, особливих ремісничих відділень та рукодільних класів [8, с. 56]. Сприяння влаштуванню особливих ремісничих та рукодільних класів «Правилами про повітові відділення Спархіяльних Училищних Рад» від 28 травня 1888 р. було покладено на повітові відділення (§6: е) [55, с. 4]. Зробити школу місцем, де учні набували різних практичних умінь та навичок, намагалися також церковні братства та їх відділення [63].

Навчальні предмети, котрі у «Програмах» 1886 р. не значилися як обов'язкові (напр., бджільництво, городництво, садівництво та ін.), особливою поширенням зазнали у 90-і рр.¹⁰ [64, с. 1089; 65, с. 51; 44, с. 103-104; 45, с. 292-293].

Варто зазначити, що заняття, які проводилися у школі у позаурочний час, більш-менш правильно були організовані лише у Сампсонівській церковнопарафіяльній школі (Полтавський повіт, біля Шведської могили). Учні навчалися садівництва, городництва, палітурної майстерності (переплітали книги шкільної бібліотеки) та бджільництва¹¹ [66, с. 56; 44, с. 103; 67, с. 290-291].

Відкриття рукодільних класів було пов'язане з освітою жіночої частини населення. Важливість жіночого виховання та освіти в народних школах та можливі підходи до процесу навчання неодноразово розглядалися на сторінках періодичних видань II пол. XIX ст. [68; 69, с. 347-350; 70, с. 195-202].

Складання навчального плану так само, як і загалом навчальний процес у школах для дівчаток, мало свої відмінності від шкіл для хлопчиків. Це було зумовлено особливостями жіночої особистості та призначенням, відведеним дівчинці у майбутньому дорослому житті. Невипадково у жіночій школі першочергове значення мало виховання, навчання ж у народній школі для дівчаток вважалося другорядною справою. К. Маковська у статті «Уроки рукоделия, как средство, способствующее привлечению девочек в школы» пропонувала скористатися тим, що селяни ждали бачити школу місцем отримання практичних знань та навичок, корисних для жінки у подальшому житті, та привернути дівчаток до церковних шкіл саме уроками рукоділля [5; 71, с. 607, 609, 612-613; 72, с. 127; 70, с. 195-202].

Народні школи для дівчаток відкривалися та працювали відповідно до загальних «Правил про церковнопарафіяльні школи» [5]. Їхня специфіка полягала у тому, що дівчата привчалися до суто жіночих справ. Майже в усіх жіночих церковних школах, за винятком тих, де викладали вчителі-чоловіки, дівчата займалися рукоділлям. Учителькою Є. О. Сизиневською була запропонована власна «Приблизна програма рукоділля для жіночих церковних шкіл». У педагогічній роботі часто використовувались посібники з рукоділля (напр., С. Давидової, Е. Янжул та ін.), в яких містилися не тільки корисні поради, але й пропонувався цікавий матеріал щодо проведення подібних уроків у школах країн Західної Європи [73, с. 1232-1233].

Головним завданням уроків рукоділля було навчити дівчаток виготовляти нескладні речі, потрібні у побуті кожної сім'ї. Для проходження курсу з рукоділля усі учениці, враховуючи їхні здібності та навички, ділилися на відділення. По мірі успішного опанування навичками з шиття у молодшому відділенні учителька переводила вихованок до наступного відділення (це відбувалося необов'язково по закінченні навчального року) [73]. Для стимулювання учениць виконувати завдання добре, швидко та якісно, старші учениці часто працювали на користь школи [65, с. 46-47].

У 90-і рр. у початкових жіночих школах Полтавській губернії відбувалося стабільне зростання кількості рукодільних класів. У 1889 - 1890 н. р. вони існували тільки при жіночій школі Козельщанської общини (у зазначений період община ще не набула статусу монастиря). У ній дівчата вчилися шиття та плетіння нескладних та найуживаніших у домашньому побуті предметів одягу та білизни, а у старшому класі навчалися шити на машинці, робити викройки та кроїти сукні та сорочки [53, с. 100; 60, с. 222-223]. Поступово такі заняття ширилися і в інших школах¹² [74, с. 23,25; 75, с. 926; 65, с. 50-51; 60, с. 222-223].

10 У школі при Густинському монастирі (Прилуцький повіт) ценці навчали школярів столярства, малярства, кравецької та шукатурної справи; у другокласній Горбинецькій школі (Прилуцький повіт), Жерноклевській (Золотоніський повіт) та Полтавській Рождество-Богородичній діти оволодівали палітурною майстерністю; садівництвом займалися у Денезькій і Пleshкаїнській школах (Золотоніський повіт), а також Озерській школі (Кобеляцький повіт); городництво опанували учні Федіївської (Полтавський повіт) та Пleshкаїнської (Золотоніський повіт) шкіл; у Крюківській школі (Кременчуцький повіт) під керівництвом місцевого учителя-псаломщика І. Зубковського діти навчалися шовківництва; при Іоанно-Богословському Красногорському монастирі (Золотоніський повіт) працювала школа іконопису, учителем якої був житель містечка Єремійки.

11 Школа мала пасіку з 40-а вуликів системи Берлепша, 1 скляний навчальний вулик; заняття проводилися за програмою, складеною для шкіл бджільницькою комісією при Імператорському Вільному Економічному Товаристві.

12 У Свинарській школі Гадяцького повіту (цотизня відводилося по два уроки); у Пищанській та Денезькій жіночих школах Золотоніського повіту; майже в усіх жіночих школах Кременчуцького повіту; у Бербеницькій та Позницькій жіночих школах Лохвицького повіту; в усіх жіночих школах Полтавського повіту; у церковнопарафіяльній Серебрянській та двох школах грамоти - Прилуцькій та Блотницькій Прилуцького повіту; у селі Волошинівка, Великі Бубни, Протасівка та містечку Глинськ (при Миколаївській церкві) Роменського повіту; у Зубанівській жіночій церковнопарафіяльній школі Хорольського повіту; у містечку Опішня (при Успенській церкві) Зіньківського повіту; при Лубенській соборній жіночій школі.

У 1894 - 1895 н. р. рукодільні класи було відкрито в 11 жіночих школах (крім тих, що функціонували в усіх жіночих школах Полтавського повіту та майже в усіх Кременчуцького) [66, с. 57]. У 1895 - 1896 н. р. уже працювало 26 рукодільних класів (крім шкіл Полтавського та Кременчуцькому повітів) [44, с. 104.], а у 1896 - 1897 н. р. - 35 класів (крім шкіл Полтавського, Кременчуцького та деяких шкіл Роменського повіту) [45, с. 293]. Крім занять з рукодільля, дівчата навчалися й інших справ¹³ [65, с. 46-47; 76].

У XIX ст. поряд з церковнопарафіяльними школами діяли школи грамоти 14 [11, с. 19; 77, с. 12]. До освітньої реформи середини 60-х рр. школа грамоти була майже домашньою, не мала самостійного статусу та діяла, як різновид однокласної церковнопарафіяльної школи (вчитель не міг почати свою педагогічну діяльність без дозволу священика). Обсяг навчального курсу визначався не певною програмою, а знаннями учителя. Школа грамоти була школою релігійного виховання [78, с. 34], тому що батьки вимагали і слідували за тим, щоб діти навчалися молитов, заповідей, читати по-церковному і молитися. Крім того, читати російською мовою, рахувати та писати (останнє не завжди). Були випадки, коли знання самого вчителя, його старанність та здібності, а також допомога священика робили таку школу конкурентоздатною з офіційною однокласною школою [79, с. 9].

У «Програмах навчальних предметів для церковнопарафіяльних шкіл», затверджених Св. Синодом у 1886 р., була визначена і програма навчання для шкіл грамоти. Згідно з цією «Програмою» школи грамоти складали перехідний ступінь від сім'ї до церковнопарафіяльної школи. Вони не обмежувалися певними термінами, жорсткими програмами, не потребували спеціального приміщення, але суворо дотримувалися релігійного напрямку виховання. Рівень викладання цілком залежав від особи вчителя. Для нього достатньо було правильно читати церковнослов'янською та російською мовами, вміти писати та рахувати [8, с. 95-96]. Наприкінці XIX ст. мали місце непоодинокі факти, коли школи грамоти досягали відносно високої організації та набували статусу церковнопарафіяльної [80, с. 218].

Отже, православне духовенство, зокрема Полтавської єпархії, відіграло визначну роль у розвитку початкових народних шкіл починаючи з 60-х рр. XIX ст. З одного боку, освітня діяльність Полтавського єпархіального духовенства була скерована указами та положеннями вищого церковного керівництва. З іншого, єпархіальне духовенство на чолі з єпархіальним преосвященним усебічно сприяло організації навчально-виховного процесу підвідомчих церковнопарафіяльних шкіл та шкіл грамоти. Особлива увага приділялася розвитку жіночих шкіл, що спричиняло досить високий рівень організації навчально-виховного процесу у них. Аналіз навчально-виховного процесу у початкових народних школах Полтавської губернії у XIX ст. дає підстави для з'ясування тогочасного рівня освітньої діяльності православного духовенства у Полтавській єпархії.

Джерела та література:

1. Циркуляр Міністра Народного Просвещения к попечителям учебных округов 24 июня 1884 года, № 10370.
2. Борисенко В. Й. Курс української історії: З найдавніших часів до XX століття. 2-е вид.: Навч. посібник. - К.: Либідь, 1998. - 616 с.
3. Положение о начальных народных училищах. //Полтавские епархиальные ведомости (далі ПЕВ). - Ч. Оф. - 1864. - № 19. -С. 271-280.
4. Положение о начальных народных училищах.//ПЕВ. - Ч.Оф. -1874. - №23. - С.617-631.
5. Правила о церковно-приходских школах. //ПЕВ. - Ч. Оф. -1884. - № 15-16. - С. 350-356.
6. Труды Киевской духовной академии. - 1885. - Кн. 4.
7. Церковные школы Российской империи и учащиеся в них за десятилетие 1898-1907. // Статистические сведения о церковных школах Российской империи со времени издания Высочайше утвержденных 13 июня 1884 г. Правил о школах церковно-приходских. - СПб., 1909.

13 Наприклад, учениці 2-го класу Козельщанської жіночої школи з метою залучення до домашнього господарства, повинні були щодня прати та прасувати свою білизну, брати участь у приготуванні обіду та випіканні хліба, прислужувати в їдальні під час сніданку, обіду тощо. Також дівчата навчалися креслення (1 урок на тиждень у 1-ому класі) та малювання (3 уроки у 2-ому класі), що сприяло підготовці до навчання у монастирській школі іконопису.

14 Беруть свій початок з давньої церковно-дияконської школи. У кріпосний час учительовали в них «грамотні дворові люди». Поступово вони перейшли до рук унтер-офіцерів, солдатів та інших «безплатних» учителів з бідного напівкультурного середовища. Процедура відкриття шкіл грамоти була досить простою та не вимагала зайвої регламентації. Кількість дітей у таких школах досягала 10 - 15 осіб. Створювалися вони у тих парафіях, де не було жодної школи законного типу. Природними учителями цих шкіл ставали члени причету (переважно дячки) або місцевий селянин-грамотій. Спеціальних приміщень школи грамоти не мали (школа розміщувалася або в орендованому приміщенні, або у власному будинку вчителя, або переміщувалася по черзі з однієї хати до іншої). Навчання проходило з ранку до вечора серед господарського клопоту та розмов, на очах у всіх хатніх.

8. Сумароков Л. Собрание правил, законоположений и распоряжений Св. Синода о церковно-приходских школах и школах грамоты. Изд. 5-е, значит. дополн. - Вятка, 1897. - 272 с.
9. Программы учебных предметов для церковно-приходских школ, утвержденные Св. Синодом. - Киев, 1886. - 49 с.
10. Правила о школах грамоты. // ПЕВ. - Ч. Оф. - 1891. - № 11.-С. 332-337.
11. Меры по всеместному распространению грамотности в народе. -СПб., 1892. - 35 с.
12. Бойко О.Д. Історія України: Посібник. - К.: Видавничий центр «Академія», 2001. - 656 с.
13. Лановик Б.Д., Матейко Р.М., Матисякевич З.М. Історія України: Навчальний посібник / за ред. Б.Д. Лановика. - 3-тє вид., випр. - К.: Т-во «Знання», КОО, 2000. - 574 с.
14. Белгородский Н.К. К 25-лєтнему юбилею церковной школы. -К., 1909.
15. Очерк (исторический) развития церковных школ за истекшее 25-лєтие (1884 - 1909). - СПб.: Издание Училищного Совета при Св.Синоде, 1909.
16. Благовидов Ф. Деятельность русского духовенства в отношении к народному образованию в царствование Александра II. - Казань, 1891. - 374 с.
17. Барсов Н. Школы на Волыни и Подолии в 1862 г. - СПб., 1863. - 156 с.
18. Игнатович П. Школы церковно-приходские и школы грамотности в Киевской епархии в 1885 г. - К., 1886. - 24 с.
19. Малышевский И. К вопросу о лучшем устройстве церковно-приходских школ. - К., 1883.
20. Малышевский И.И. Западная Русь в борьбе за веру и народность. Ч.1. - СПб., 1896.
21. Восторгов И.И. Государственная дума и церковные школы. - СПб., 1911. - 40 с.
22. Грушевський М.С. З історії релігійної думки на Україні. -К.: Освіта, 1992. -156 с.
23. Грушевський М.С. Про українську мову і українську школу. -К.: Веселка, 1991. - 46 с.
24. Дорошенко Д. Православна церква в минулому і сучасному житті українського народу. - Берлін, 1940. - 69 с.
25. Огієнко І. Українська церква: Нариси з історії православної церкви. У 2-х т. - Т.2.: Від сер. XVII ст. до 1923 р. - К., 1995. - 606 с.
26. Власовський І. Нарис історії української православної церкви. - Н.-Й.: Укр. правосл. церква в ЗДА, 1977. - Т.ІІІ: XVIII - XX ст. - 390 с.
27. Гладкий С.А. Православное приходское духовенство в общественной жизни Украины в нач. XX века. - Диссерт. канд. ист. наук: 07.00.01. - 1998.
28. Гладкий С. Культурницька діяльність парафіяльного духовенства православних єпархій України на початку XX ст. -Запоріжжя: Запорізький держ. ун-т, 1997. - 50 с.
29. Надтока Г.М. Православна церква в Україні 1900 - 1917 років: соціально-релігійний аспект. - К.: Знання, 1998. - 270 с.
30. Степаненко Г. В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX - початок XX ст.). - Десерт. канд... іст. наук: 07.00.01. / Інститут історії НАН України. - К.: [Б. в.], 2002. - 225 с.
31. Несколько слов о сельских училищах. // ПЕВ. - Ч. Неоф. -1864. - № 14. - С.47-64.
32. Фисенко. А. История Кобеляцкого поветового училища. //Киевская старина. - Т.ХІХ. - 1887. - С. 387-398.
33. Державний архів Полтавської області (далі ДАПО). - Ф.958. -Оп. 1. - Спр.16 (Ведомость о состоянии Миргородского уездного и приходского училищ, программе преподавания и другое. - 1835-36 гг.).
34. ДАПО. - Ф.958. - Оп.1. - Спр.88 (Отчеты, ведомости, именные списки учителей и чиновников Миргородского уездного, Миргородского и Обуховского приходских училищ за 1847 г.).
35. ДАПО. - Ф.958. - Оп.1. - Спр.100 (Отчет и ведомости о состоянии Обуховского Приходского училища за 1853 г.).
36. Свод журналов и постан. Полтавского губ. зем. 3-го созыва 1867 г. - С. 732-741.
37. Взгляд на сельские приходские школы и меры к должному улучшению и существенной пользе их. //ПЕВ. - Ч. Неоф. - 1865. -№ 21. - С. 297 - 304.
38. К-ий. Г. От чего сельские школы не исправно посещаются учениками? //Церковно-приходская школа. - 1888. - сентябрь - С.26-32.
39. ПЕВ. - Ч. Оф. - 1896. - №21.
40. ПЕВ. - Ч. Оф. - 1897. - № 6.
41. ПЕВ - Ч. Оф. - 1898. - № 11-12.
42. Третья годовщина Полтавского Епархиального Братства во имя святого преподобно-мученика Макария. //ПЕВ. - Ч. Неоф. - 1893. - № 10. - С. 452-471.
43. Правила для двухклассной церковно-приходской женской школы при Козельщанской Богородице-Рождественской женской Общине. //ПЕВ. - Ч. Оф. - 1889. - № 24. - С. 992-999.
44. ПЕВ. - Ч. Оф. - 1897. - № 5.
45. ПЕВ. - Ч. Оф. - 1898. - № 13.
46. Собр. Указ. и Расп. Прав. - 1889. - №31. - ст.272.
47. Сборник государственных знаний под ред. В.П. Безобразова (в 8 т.). Т.1: Заметка о сокращенных сроках воинской повинности и обязательном обучении., Г.С. Сидоренки (проф. Импер. Ун-та св. Владимира). - СПб., 1874.

48. Тихомиров Д. Сборник правил и программ для церковно-приходских школ, с относящимися к ним определениями Св.Синода. - Могилев на Днепре, 1887. - 98 с.
49. Церковный вестник. - 1886. - № 42.
50. Ф.770. - Оп.1. - Спр.286 (Свидетельства учеников об окончании церковно-приходских школ. - 1897.).
51. Первоначальное обучение грамотности в сельском училище. //ПЕВ. - Ч. Неоф. - 1865. - № 24. - С. 438-441.
52. ПЕВ. - Ч. Оф. - 1885. - № 7.
53. ПЕВ. - Ч. Оф. - 1891. - № 3.
54. Церковно-приходская школа. - 1891. - Кн. 3.
55. Правила об уездных отделениях Епархиальных Училищных Советов. //Церковно-приходская школа. - 1888. - август.
56. Программа отчетных сведений, представляемых ежегодно Епархиальным училищным Советам уездными отделениями оных. //ПЕВ. - Ч. Оф. - 1889. - № 15. - С. 658-662.
57. Руководственные указания и форма для составления благочинными годичных отчетных рапортов. //ПЕВ. - Ч. Оф. -1895. - № 15. - С. 588-603.
58. Руководственные правила для уездных наблюдателей церковных школ Полтавской Епархии. //ПЕВ. - Ч. Оф. - 1896. - № 31. - С. 870-876.
59. ПЕВ. - Ч. Оф. - 1897. - № 3.
60. ПЕВ. - Ч. Оф. - 1892. - № 6.
61. Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Лубенского уезда за 1893 - 1894 уч. г. //ПЕВ. - Ч. Неоф. -1895. - № 9. - С. 1-29.
62. Горбов Н. О дисциплинарных мерах в народной школе. //Церковно-приходская школа. - 1887. - Кн. 3. - С. 7-37.
63. Нарциссов Д. Православные церковные братства в России. //ПЕВ. - Ч. неоф. - 1890. - № 11. - С. 411-456.
64. ПЕВ. - Ч. Оф. - 1892. - № 23.
65. Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты в Полтавской Епархии за 1893 - 94 учебный год. //ПЕВ. - Ч. Неоф. - 1895. - № 6 - 7. - С. 1-64.
66. Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты в Полтавской епархии за 1894 - 1895 учебный год. //ПЕВ. - Ч. Неоф. (Приложение). - 1896. - № 4.
67. Церковно-приходская школа. - 1891. - Кн. 5.
68. Ильяшевич. Ст. Речь о необходимости посылать в школу и девочек. // ПЕВ. - Ч. Неоф. - 1884. - № 3. - С. 133-137.
69. Церковно-приходская школа. - 1895. - Кн.6.
70. Церковно-приходская школа. -1891. - Кн. 4.
71. О постановке женского воспитания и обучения в народных школах. //ПЕВ. - Ч. Неоф. - 1891. - № 16. - С. 606-614.
72. Федоренко С.А. Сприяння православного духовенства розповсюдженню освіти серед жіночої частини населення Полтавської губернії (II половина XIX століття).//Історична пам'ять. Науковий збірник. - Полтава: [Б.в.], 2005. - № 1-2. -С.126-136.
73. Примерная программа рукоделия для женских церковных школ. // ПЕВ. - Ч. Неоф. - 1897. - № 32. - С. 1230-1233.
74. ПЕВ. - Ч. Оф. - 1892. - № 1.
75. Образцовая начальная женская школа при Полтавском епархиальном женском училище. //ПЕВ. - Ч. Неоф. - 1893. - № 23. - С. 924-936.
76. Вторая годовщина Полтавского епархиального Свято-Макарьевского Братства. //ПЕВ. - Ч. Неоф. - 1892. - № 12. - С. 500-513.
77. Соколов. Г. Школы грамотности. //Церковно-приходская школа. - 1888. - Кн. 11. - С. 3-15.
78. Церковно-приходская школа. - 1889. - август.
79. Записка о церковных школах. - Б.м., б.г. - 52 с.
80. ПЕВ. - Ч. Оф. - 1897. - №8.

Петро Пиріг

З ІСТОРІЇ ЛІСОВИХ ПРОМИСЛІВ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII-XVIII ст.

Ще з глибокої давнини в лісах Чернігівщини водилась надзвичайно велика кількість звірів і птахів. Це створювало сприятливі умови для занять її населення полюванням.

У зазначений період у регіоні існував особливий вид промислу, який обслуговували стрільці й пташники. Ці категорії людей займалися відстрілом і ловом звірів та птахів¹. В останній

чверті XVII ст. вони здобули офіційне визнання прав на свій промисел.

Висвітлення деяких питань проблеми вже мало місце на сторінках праць істориків². Поряд із тим справедливо зазначається, що вона «потребує дальшої розробки»³. Мета статті - певною мірою заповнити існуючу прогалину.

Стрільці й пташники перебували під протекцією лише вищої влади. Безпосереднє керівництво й управління ними здійснювали виборні отамани. Приймаючи під свою опіку, чернігівський полковник Дунін-Борковський⁴ наділив стрільців певними привілеями⁵, які в подальшому підтверджувались указами інших полковників та універсалами гетьманів. Стрільці Городнянської сотні, наприклад, «других никаких отправленій в рад с козаками неимели», «запомянутае бывали волными ежели кто козак от воинской службы, а если мужик от посполитой тягости».⁶

Коли в селі Мошонках Городнянської сотні «стрельци наши ... влюбили себе товариша, Ермолу Бутромеенка», полковник Василь Борковський особисто взяв його під «оборону нашу воинскую» і 26 грудня 1672 р. суворо наказував мошонським властям: «абысте до его жадное справи не мели и до послушенства своего мешкого не потегали конечне, абы так а не иначе и было».⁷

Чернігівський полковник Григорій Самойлович, дбаючи про становище стрільців у Сосниці, в листі-зверненні до місцевих сотників від 12 червня 1686 р. розпоряджався, щоб і надалі вони при «волности звычайной зоставали і абы тым мененним тридцатем стрелцом жаден в стрелянню зверей перешкоди чинити неважился якої колвек кондиції человек». Полковник залишав за ними й право вирубки дерев «в пуши»⁸.

Виявлені нами джерела дають змогу пролити світло на кількісний та особовий склад стрільців Городнянської й Седнівської сотень, встановити, з яких саме населених пунктів вони були. Так, наприкінці 1677 р. стрілецьку громаду поповнили Сидір із села Хоробрич, Тишко Гладкий із Хотивлі, Федір Молсеєнко, Лаврін Хмаренко й Федір Мартиненко із Нових Боровичів. Стрілецьким отаманом став сосницький житель Сидір Моцара, який «задля лепшой помощи до тоей ж службы стрелецкой» звільнявся від послушенства. Полковник Василь Борковський у листі від 5 грудня 1677 р. зобов'язував згаданих стрільців старанно й добросовісно виконувати свої обов'язки «около лову зверинного» і тим самим заробляти «наилепшую ласку нашу».⁹

Через певний час стрілецька громада Седнівської та Городнянської сотень налічувала більше трьох десятків осіб. Яків Лизогуб, підтверджуючи у вересні 1689 р. їх права, суворо попереджував козаків і посполитих людей, щоб ніхто на них «атаманови товариству Его в тих пуцах в ловеню зверу перешкоду, чинити неважился». Мешканців сіл, у яких траплявся бувати стрільцям, полковник зобов'язував давати їм хліб, сіль і підводи.¹⁰

У кінці XVII ст. кількість стрільців у вказаних сотнях зростає до 40. Полковники Юхим Лизогуб і Павло Полуботок також залишили їх при попередніх правах і «вольностях».¹¹ «А однак мети хочем, - зазначалось у листі останнього (травень 1705 р.), - абы стрелци простуючие як для зверу в пушу так из пуши проводячие зверу людем посполитим по селах в им лове в вымоганню вымыслих кормов и напоев горелчаних не важилися чинити».¹²

У XVIII ст. права стрільців і пташників підтверджували гетьмани Скоропадський, Апостол, Розумовський, Військова канцелярія, Малоросійська колегія¹³.

Кількість їх зростала. В середині XVIII ст. у Почепській волості було 75 стрільців, Городнянській сотні - 68, Мглинській - 40, Седнівській-20.¹⁴ В.Л.Модзалевський обмежує існування стрільців лише Почепською та Мглинською сотнями, де, на його думку, вони становили значну кількість серед козаків.¹⁵

За даними від 23 жовтня 1774 р., підготовленими в Генеральний суд, у Чернігівському полку налічувалось 163 стрільці. У Староборовицькому курені Седнівської сотні їх було 67 чол. (курінних - 16, села Хотуніч - 21, села Петрівки - 14, с. Турії - 16); у Перепиському курені - 43, Хоробрицькому - 30 (с. Хоробричі - 17, с. Ваганічі - 7, с. Хотівля - 6); у Мошонському курені - 23, (с. Автуніч - 5, с. Мошонка - 11, с. Старосілля - 7).

В основному стрільці були козачого і стрілецького звання. 10 осіб мали посполите «звання» (Стародубський курінь - 1 чол., Переписький - 4, Хоробрицький - 3, Мошонський - 2 чол.). Один з них - підсусідок. Яків Рогаль (Переписький курінь) - син священика; у стрільці вписаний у 1761 р., двір і ґрунт купив у стрільця Івана Михайленка.

Слід зазначити, що предки 65 чол. (понад 40%) були визначені в стрілецьке звання полковником Василем Борковським у 1672 р. Найбільше спадкових стрільців мав Староборовицький курінь - 44 чол. (понад 68%). Більше 30 стрільців полку за терміном давності не змогли вказати, коли й ким їх предки були вписані в стрільці. 88 чол. (понад 54%) проживали на козацьких ґрунтах, найбільше таких було в Староборовицькому курені - 56 чол. Понад 40 осіб мешкали на ґрунтах стрілецьких.

Значились серед стрільців і вихідці з-за кордону, як правило, із Польщі (Староборовицький курінь - 2 чол., Переписький курінь - 1 чол., Мошонський - 1 чол.). Деякі особи із списку

офіційно не були вписані в стрільці.¹⁶ Пташників у Чернігівському полку в 1774 р. налічувалось 10 чол. (курінні пташничого Ольшанського куреня - 3 чол., села Волинки - 2 чол., села Чорнотич - 5 чол.). Всі вони були «звання козачого». Хто й коли вписав їх предків у пташники - невідомо. Всім пташникам «грунти» дістались по спадковості. А мешкали вони на «грунтах» пташничих, лише Іванові Пархоменку належали «грунти» козачі¹⁷.

Стрільцький промисел був прибутковим для властей. У джерелах зазначається, що стрільці й пташники покликани були «чинити вигоду» гетьману, полковникам, а також цареві. Вони забезпечували їх дичиною, звірними шкурами й медом, а також поставляли для потреб царського двору в живому вигляді соколів, кречетів, челігів. У 1658 р., наприклад, цих птахів було там понад дві тисячі¹⁸. Доречно зазначити, що взимку 1652 р. партію кречетів привезли до Москви із Сибіру. Спеціальною царською грамотою від 24 лютого 1662 р. передбачалось воеводам і приказним людям міст по дорозі від Верхотур'я і Тобольська «помытчиком под наши птицы велеть давать подводы, сколько надобно, и отпускать их к Москве тотчас, без задержанія». Цар наказував також слідкувати за тим, щоб птахів перевозили досить обережно, щоб їм «порухи никакие не было». За порушення наказу Олексій Михайлович погрожував відбирати у воевод і приказних людей помістя й вотчини, а винних ямщиків «бить кнутом, чтоб им впред... быть противным не поважно было».¹⁹

На стрільців «по давньому обыкновению» накладалась повинність.²⁰ Спочатку вона була натуральною, визначалась «тилко звером».²¹ Щорічно стрільці Городнянської сотні здавали 50 кунців, 50 лисиць, триста пар «рябців», 120 зайців²². У XVIII ж столітті у зв'язку із зменшенням звірів у лісах вона була замінена грошовою. І стрільці платили «в Скарб військовій подлежачій годовій оклад».²³ У Мглинській сотні в 1756 р. вони внесли 393 руб. 84 коп. «окладу».²⁴ Царським указом від 28 січня 1724 р. для стрільців згадуваної вже Городнянської сотні його розмір визнавався сумою в «половтораста рублей в году».²⁵ Звертаючись до отамана Федора Махіянка, Петро I категорично настоював і застерігав: «дабы ты оной оклад платил на вся годи без доимки, а ежели сполна платить не будеш, и оное взято будет из ваших пожитков»²⁶.

Становище досліджуваної категорії людей було не таким уже й легким. У будь-який момент стрільців і пташників могли залучити до військової служби.²⁷ Вони терпіли значні утиски з боку адміністративної влади, старшини, які аж ніяк не могли примиритися з тим, що стрільці мали право користуватися приватновласницькими угіддями. І непоодинокими були випадки, коли доля змушувала їх відрікатися від свого привілейованого становища й шукати захисту під опікою сотників²⁸. У 1673 р. царський уряд розшукував стрільців-втікачів, які мешкали в Почепі, Глухові та Новгороді-Сіверському.²⁹

У досліджуваний період у заплавах річок Десни, Дніпра, Судості, Сожу, Іпуті, Убеді, Івоту й інших водилося немало бобрів. А тому на Чернігівщині існував промисел, зв'язаний із бобрівниками - людьми, покликаними займатися полюванням на цих цінних звірків. Важливими осередками бобрівництва в регіоні були населені пункти північної його частини, а також Остер, села Крехаїв, Виповзів тощо.³⁰ Подібно до стрільців і пташників, бобрівники жили общинами, обирали з-поміж себе отамана, користувалися певними пільгами і привілеями. Поряд з тим, будучи джерелом забагачення для властей, вони мали й повинності. Спочатку повинність носила натуральний характер (бобрівники щорічно поставляли «в казну» 10 бобрів і 20 видр). Згодом же вона була замінена грошовою. Починаючи з 1727 р., бобрівники платили в рік 123 руб. 50 коп.

До середини XVIII ст. кількість бобрівників різко скорочується. У Чернігівському полку їх на цей час налічувалось 63 (Сосницька сотня - 33, Седнівська - 16, Волинська - 5, Киселівська - 9), у Стародубському полку лише 7 (Мглинська сотня - 4, Погарська - 3).³¹ Погіршилося і їхнє становище³². Бобрівників Олександрівки й Верхолісся (поблизу м. Сосниці) у 1731 р. названо бідними людьми. Посилюється згнів їх із землі. Так, за показанням значкового товариша Павла Дурського від 4 листопада 1764 р., бунчуковий товариш Андрій Стахович «неподлежаше» заволодів «дворами з грунтами» бобрівників Микити й Максима Тищенко та стрільців Олексія Банадика, Георгія Бондаря, Івана Гавриленка, Мартина Коваля, Марії Шевчихи (с. Мощонка Городнянської сотні), а також двома Калеєнківськими дворами в с. Хоробрічах та Устименковим «стрелечим двором» у с. Перепісі.³³

Незважаючи на спроби підтвердження прав стрільців, пташників і бобрівників Малоросійською колегією в 1765 р.,³⁴ ці промисли поступово занепадали, а в кінці XVIII ст. повністю припинили своє існування. Згідно з указом 1783 р., людей даної категорії зараховано в розряд «казенных поселян»³⁵.

Джерела та література:

1. Материалы для отечественной истории. Издал Михаил Судиенко. - Киев: В Университетской типографии, 1853. - Том первый. - Отдел 2. - С. 14.

2. Див.: Корноухов Е. Судьба бобровников, стрельцов и пташников Черниговской губернии // Труды Черниговской Архивной Комиссии. - Чернигов: - Типография Губернского Земства,

1913. - Выпуск десятый. - С. 56-67. (Далі: ТЧАК). Модзалевский В.Л. Судьба Малороссийских пушкарей // Там же. Чернигов: Типография Г.М.Веселой, 1915. - Вып. XI. - С. 13 - 22.
- 3 Див.: Курас Г.М. Чернігівський історик та краєзнавець Є.О.Корноухов // Питання вітчизняної та зарубіжної історії. - Чернігів, 1991. - С. 42.
- 4 Пиріг П. Шляхта Чернігівщини в другій половині XVII століття // Київська Старовина. - 2000. - № 2. - С 143-145.
- 5 Корноухов Е. Указ. соч. // ТЧАК. - Вып. X. - С. 59 - 60. 6 Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Інститут рукописів. - Ф. 1. - Спр. 56100 / Лаз 419 /. - Арк. 126.
- 7 Там само. - Спр. 56095 / Лаз 419 /. - Арк. 121 / зв. /.
- 8 Там само. - Спр. 56096 / Лаз 419 /. - Арк. 122.
- 9 Там само. - Спр. 56095 / Лаз 419 /. - Арк. 121.
- 10 Там само. - Спр. 56097 / Лаз 419 /. - Арк. 123.
- 11 Там само. - Спр. 56098 / Лаз 419 /. - Арк. 124.
- 12 Там само. - Спр.56099 / Лаз 419 /. - Арк. 125 / зв. /.
- 13 ТЧАК. - Вып. X. - С. 71 - 73.
- 14 Див.: Корноухов Е. Указ.соч. // ТЧАК. - Вып. X. - С. 60.
- 15 Модзалевский В.Л. Судьба Малороссийских пушкарей // ТЧГУАК.- Вып.ХІ.- С. 17.
- 16 НБУ ІР. - Ф. 1. - Спр. 56108 / Лаз 419 /. - Арк. 145 - 152 / зв. /.
- 17 Там само. - Спр. 56109 /Лаз 419 /. - Арк. 155 - 155 / зв. /.
- 18 Акты исторические, собранные и изданные Археологическою Комиссиею.- СПб: В Типографии П-го Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии 1842. - Том четвертый. - С. 267.
- 19 Там же.-С. 314-315.
- 20 Материалы для отечественной истории. Издал Михаил Судиненко. - С. 14. 21.НБУ. ІР. - Ф. 1. - Спр. 56097 / Лаз 419 /. -Арк.123. Спр.56098 / Лаз 419 /. -Арк. 124.
- 22 Там само. - Спр. 56100 / Лаз 419 /. - Арк. 126.
- 23 Там само. - Спр. 56108 / Лаз419 /. - Арк. 145.
- 24 Див.: Корноухов Е. Указ.соч. // ТЧАК. - Вып.Х. - С. 60.
- 25 НБУ. ІР. - Ф. 1. - Спр. 56100 / Лаз 419 /. - Арк. 126.
- 26 Там само. - Арк. 126 - 126 / зв. /.
- 27 Материалы для отечественной истории. Издал Михаил Судиненко. - С. 14-15. 28. Див.: Корноухов Е. Указ. соч. // ТЧАК. - Вып. X. - С. 61.
- 29 Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою Комиссиею. - СПб: Типография М. Этингера, 1879.-Т. ХІ.-С. 116.
- 30 Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов. - Киев, 1886. - Ч. VII. - Т. I. - С. 597.
- 31 Корноухов Е. Указ. соч. // ТЧАК. - Вып. X. - С. 58 - 59.
- 32 Філарет. Историко - статистическое описание Черниговской епархии. - КН.VІ.-С. 156.
- 33 НБУ. ІР.-Ф.1.-Спр. 56094/Лаз 419/-Арк. 115.
- 34 ТЧАК. - Вып. X. - С. 67 - 73.
- 35 Див.: Корноухов Е. Указ. соч. // ТЧАК. - Вып. X. - С. 67.

Тайсія Немирівська

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ТКАНІЙ РУЧНИЙ ПЕРЕБІР

На території Чернігівщини ткацтво існувало з давніх-давен, відколи людина почала себе усвідомлювати. Про це свідчать вчені-археологи Києва, Чернігова, Москви, які під час розкопок знаходили шиферні пряслиця, що використовувалися для виготовлення тканини (А. Б. Рибаків).

Найпростішим ткацьким станком вважався пристрій ще з часів Трипільської культури - вертикальний стан. Удосконалюючись, людство ускладнило і ткацький пристрій (Є.А. Антонович, Р.В. Захарчук, М.Є. Станкевич. Декоративно-прикладне мистецтво. -Львів, 1982. - С. 30-31.)

Художня тканина застосовувалась у побуті для оздоблення інтер'єру, найбільше в оглядовому періоді (XIX - початок XX ст.). Виготовляючи одяг, майстри брали волокна льону, вовни, конопель і кропиви (змішували для кращої якості).

На Чернігівському Поліссі кліматичні умови сприяли вирощуванню льону-довгунця - сировини, з якої виготовляли нитки для ткацтва. Висівали також коноплі, а в кінці XIX ст. (як свідчать архівні документи) у Новгород - Сіверському повіті пристосувались до плекання п'ємонських (китайських) конопель. Для вирощування названої культури застосовували органічні і неорганічні добрива. Відомо, що на території України льон ріс навіть у південних

степах, спочатку у дикому стані, його здавна знали європейські народи. Льон, як зауважував Б. Куфтин, використовували не тільки для переробки на волокно, з насіння добували смачну олію, додавали до овочевих салатів, холодних страв, з товченим насінням варили вареники, пекли пироги. (Із польових спостережень автора).

Вирощування і обробка цієї технічної культури вимагали великої і копіткої праці. Вона вважалася кращою сировиною для ткацтва, ніжнішою і м'якшою, ніж коноплі.

Було зауважено, що культура висіву льону потребувала вологого, а не сухого ґрунту, і культивували її всюди на Поліссі. Висівали в кінці квітня-початку травня (на третю неділю після Великодня) на полі, де попереднього року росла картопля. Землю під льон удобрювали досить ретельно, кілька разів перегноем або мінеральними добривами, переорювали, розпушували.

Не затухає інтерес до ткацтва серед народних майстрів і в наш час. Так, у с. Горбів Куликівського району, що на Чернігівщині, мешкала авторка ручного узорного ткацтва Параска Василівна Олексієнко. Недарма кажуть, що у майстрині золоті руки. За прожиті роки наткала дуже багато, особливо рушників та покривал на ліжка, крісла.

Узори komponувала сама, частково творчо переробляючи їх, запозичувала із журналів, від інших майстрів, додавала власну фантазію, вкладала свою енергію і теплоту. Композиції для килимів також складала самостійно.

Перед нами цікавий килимок з геометричним орнаментом: неповні (розірвані) ромби, з'єднані між собою лініями (виткані в такому ж тоні). Основний фон (тло) ромбів - жовтий, білий та червоний. На чорному тлі вирізняються ромбовидні фігури, ніби бджолині пахучі соти, наповнені бурштиновим медом. Фон килима чітко підкреслює малюнок усього виробу. Відчувається, що майстриню вабило усе красиве, бо серце і душа не могли жити без цього. А ще ткання було для неї засобом виживання. Залишилася з дітьми самотньою після важкої і виснажливої війни 1941 року. Сумно згадує свої дівочі літа. Параску Василівну насильно вивезли тоді до Німеччини, де працювала у господаря на польових і домашніх роботах.

Повернувшись у зруйноване, спалене, понівечене село, пригадала своє уміння з дитинства, почала ткати, щоб заробити і підтримати сім'ю. Параска Василівна розповідає, що льон сіяли наприкінці травня або на початку червня; перед посівною старанно порали (здобрювали) землю. Висівали насіння льону переважно чоловіки, а в родинях, де їх не було, жінки вдягались у чоловічі штани і йшли на поле. Таке обрядодійство, мабуть, походило (брало коріння) ще від новорічних свят, тоді, пам'ятаємо, у народі дозволялось ходити і засівати по хатах тільки молодим хлопцям, не дівчатам.

Коли на ниві достигав льон, а за цим спостерігали по бурих верхівках рослин, зело виривали з корінням, аби було довше стебло; в'язали у снопики, куди входило дві-три «жмільки». Таким чином зібрану тресту везли до ставка чи доставляли у копанку, залишали у річці при березі на два-три дні; у воді перевертали, щоб краще вимокала. Потім розкладали льон на сонці, ставили у «бабки» (сторчували), і вони гарно відбілювались під дією сонячних променів, вбираючи тепло та енергію.

Процес обробки лляної трести потребував фізичних зусиль і чимало часу. Спочатку стебла льону ламали не на бетельні, як це робили в інших регіонах України, а на колодці, потім на спеціальному пристрої (терниці) очищали від залишків костриці. Після биття на терниці брали до рук «тріпало» («трепло») або тріпочку, так називали мечеподібну палицю. «Тріпало» мало ручку і тіло, подібне до меча чи великого ножа. Витріпану «жмільку», або ще казали «чесану мичку», зав'язували в «куколку», «козел». Для більшого очищення «мички» застосовували дерев'яний гребінь, а далі щетинною щіткою обдирали від залишків поламаного стебла. Вичесаний «вал» клали в комору на полицю, а дехто ховав у запічок, щоб пряжа була сухою, не вбирала у себе багато вільгості.

З чистого повітря (декілька «жмільок») робили куделю. Прив'язували до веретенподібної або лопатоподібної (веслоподібної) прялки (кужіль), починали прясти, коли формувалася куделя із 10 - 15 «куколок».

«Пряслиця» - так називала по-місцевому прялку Параска Василівна - вставлявся в ослі (лаву). Прялі і на механічній прялці, невеликій за розміром, яка приводилася у рух за допомогою паса і ноги. Нитка із вилок ішла через цівку, а потім намотувалася на шпульку. Клубки нарядених ниток робили вагою один кілограм, щоб могли обхопити дві руки прялі. «Губки» (готові нитки) розстиляли на піл, дерев'яне підвищення на стовпчиках, який розміщувався у кутку побіля печі. Із «губок» мотали основу на «вертьолці», а потім навивали у верстат. Спочатку для кращого прокладання основи все розкидали у «ритки». По-місцевому (Куликівський район, с. Горбів) верхній і нижній навої називали «воротило» (про це згадує етнограф, професор В.К. Вовк).

Із верхнього «воротила» через «ритки» ткаля посилала пряжу далі в нити, а потім у бердо

з «лядами», на Чернігівщині вживають ще й назву «ляда». Бердо підбирали в залежності від товщини ниток основи, яку завжди навивали утрьох, одна подавала в нити, друга лагодила в бердо, а потім закладалися в «ціпок» і «припусач». Натикаючи полотно, «припусач» витягувався. Бердо і нити називають ще начинням. Невід'ємною деталлю у верстаті є «журавки», «жабки з покотьюлом», що допомагають опускати і піднімати нити і поножі.

Параска Василівна Олексієнко терпляче пояснювала, які узорі тчуться на горизонтальному верстаті: в «кружку», в «косичку», «карточку» (плахтяний узор). На ткацькому станку можна витворити не тільки прості, але й складні композиції, для чого чіпляли (додавали) три або чотири поножі. Вважається, що два поножі завжди ладнали на просте переплетіння полотна, а третій і четвертий - на веселковий узор.

Найпопулярнішим на Чернігівщині вважався ручний перебір, але застосовували і під дощечку, де майстриня рукою прокидала нитки на узорі, орнамент виглядав рельєфним.

За свій нелегкий вік Параска Василівна виткала безліч покривал, вишила понад 20 великих килимів. Не так просто все робилося, бо для цього майстриня самотужки заготовляла полотно з простим переплетінням, вирощувала льон і обробляла його. Це вже пізніше в Україні в продажу з'явилися різноманітні нитки, запрацювали прядильні фабрики.

Узорі на тканині виготовлялися із забарвлених ниток. Для фарбування кип'ятили воду, додавали будь-який барвник, інколи навіть без окислювачів. Нитки на деякий час (добу) залишали у барвнику до повного охолодження, потім багато разів виполіскували у проточній воді. Використовували і природні фарби: ягоди бузини, лушпиння цибулі, сік столових буряків, листя кінського щавлю, кропиви, дубову та вільхову кору, додаючи окислювачі для стійкості та яскравості фарби.

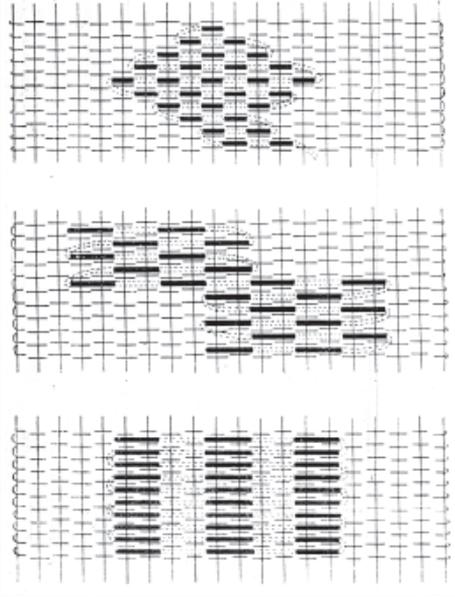
Полотно в основному виготовляли навесні, у березні, вибілювали влітку, у спекотну годину, коли добре припікало сонце. Щоб надати білизни, стелили на рясці або березі річки чи ставка. Бувало і таке - набігали хлопці і викрадали полотно: заморочать голову дівчатам, жінкам, а самі у шкоду. Так складалися і пісні: «Подивися, бидло, твою голову видно, у картоплі заховалася, тонке з товстим перемішалася, що вдень на сонечку вибілювалось». Украдене полотно продавалося на базарі, господині впізнавали свою працю, і тоді вже хлопцям були непереливки.

Як уже зазначалося, ткані вироби висвітлювалися на воді, особливо білими ставали на рясці. Жінки брали з собою невеличкі ослинчики (стілчики), полотно, дерев'яний праць («праник») - і на ставок. Стоять у воді, коло себе ослин тримають, бо на всіх не вистачає каменів - і вистукують праниками, аж луна котиться, щоб полотно стало м'якшим для вибілювання.

Напрядене полотно в народі називали «восьмачкою», «десятькою», «дванадцятькою», «шестачкою», в залежності від того, яких ниток направили дівчата. Найгрубіше полотно йшло на мішковину, а вал з конопель використовували на вірвовки. Все волокно із матірки застосовували для цієї мети, бо воно вважалося грубим.

Ольга Федорівна Петренко із с. Українське Куликівського району ткала колись дуже вправно. Виготовляла узорні рушники на трьох поножах, а то і більше. Її оригінальні, нетрафаретні полотна подібні трохи до крелевських, але у О.Ф. Петренко більше проглядає тло. Створена нею окраса була досить рідкою, хотілося густіше заповнити нею краї рушника, і ще - для чіткішого контуру майстриня додавала чорних ниток. Темний колір вносив різкий контраст. Улюблений її витвір - «рушник із солов'ями». Береже його, як сімейну реліквію, бо з ним і заміж виходила. Це декоративне панно, створене ручним перебором, з червоними квітами і чорними листками, найдорожче для неї. Говорила, що чорноти додавала для настрою. За свій не такий довгий вік Ольга Федорівна виробила досить багато скатертин (білим по сірому), а також ряден.

Ручний перебір і його варіанти.

Орнаментальний декор на сірому тлі білими нитками добре вималювався, його характерні особливості чітко видно - і в «сосонку», і в «кружку». Завжди до конопляних ниток підмішувала льняні, тоді полотно виходило не таке тверде, разом з тим і шовковисте, «не втікало з рук».

Із уст Ольги Федорівни ми дізналися про місцеву назву плоскони «плоскуни» (чоловічі стебла конопель), які потрібно вибирати у кінці липня, коли починали жовтіти листочки на бадиллі конопель, петрівчане сонце їх добре обігрівало і вони достигали раніше, ніж матірка. Сім'я (насіння) вимочували і присмачували страви.

Матірка ще трохи довше залишалася зеленіти на городі і ставала крилатою, розросталася, а потім в кінці вересня жовтіла, бо приходила її пора. Волокно із матірки йшло на мотуззя, грубі виробы. Нитки із неї виходили досить жорсткі.

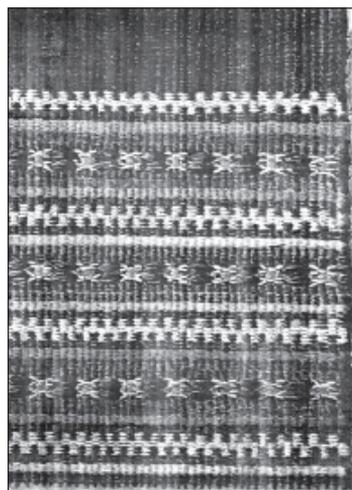
Ольга Федорівна (як і інші трудівниці) починала ткати восени, коли все вибирувалося на городі, одне слово, у Пилипівку (період довгого посту), коли стають найдовшими ночі, а в голові складаються різноманітні узори й композиції. Спочатку майстрині заготовляли нитки. «Куколки», що зроблені з мички, пряли і на веретені з кужеля, і на механічній прядці.

Пристрій, що полегшував прядіння, як підтверджують вчені, поширився, мабуть, на Чернігівщині з початку ХІХ ст. Наткані нитки на прядці, називались «цівка» (катушка), на веретені - починок. На мотовило намотували пофарбовані нитки для просушування, вони відбілювались біля води. Товщина нитки мала відповідно свій ґатунок. Із «шестячки» ткали рушники («сутиральники»). Найтоншою була «п'ятнадцятка», вона йшла для тканин сорочок.

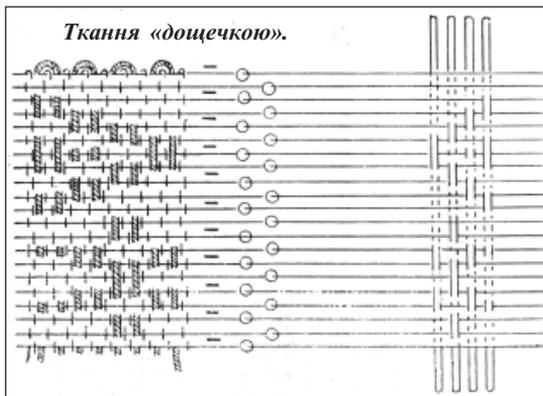
З бузинових паличок робили цівки, бо вони вважались легенькими. На такі патички намотувалися кольорові нитки і використовувалися при тканні узорних полотен. Самодіяльні творці нараховували безліч таких пристосувань.

У селі Ковчин мешкає майстриня Ганна Іванівна Козленко. Проживає сама, бо чоловік загинув на війні, виростила своїх дітей, а разом з ними і чужих сиріт. Тепер гляне - і душа радіє, бо має чотирнадцять онуків.

Ганна Іванівна Козленко і Варка Іванівна Клименко допомагали середній школі в селі Ковчин організувати етнографічний музей. Експонати охоче позносили мешканці навколишніх сіл. На базі етнографічного зібрання тепер навчають майбутніх господинь ткацтва. Така праця надзвичайно потрібна, бо молодь опановує культуру рідного краю, привчається до самостійного життя, а навички можуть згодом використовуватись у господарстві чи навчанні; дітям прищеплюється любов до вишивання, ткання. Ось звідси у нас з'являтимуться золотешвії, художники та інші майстри.

*Декоративна тканина.
Перевірне ткання –
«павучки».*

Ганна Іванівна Козленко розповідала із своєї практики, що при збиранні льону дві жменьки клали у снопик. Весь льон возили спочатку у клуню, а потім молотили, а вже опісля відправляли на річку чи озеро для вимокання на цілий тиждень; у воді його ще перевертали з одного боку на інший, а повісмо у Г. Козленко складалось із десяти жмнів.

Майстриня розповідала, як вони довгими вечорами збиралися з дівчатами прясти. Ніколи не обходилося без жартів, пісень, а особливо, коли приходили хлопці. Молодь сукала вірówki, а потім ними перевивали дорогу, хто пізно йшов, то, звісно, падав, заплутувався. А ось від такого ставало не до сміху: траплялося, що парубки палили мичку з льону, яку пряла дівчина, клоччя горіло; мати вранці лаяла доньку і вже більше не пускала з кужелем на будь-які зібрання.

Ганна Іванівна Козленко виготовляла усілякі рядна - і для спання, і узорні, якими застеляли поли за пічю, на котрих часто спала родина. Ганна Козленко довгий час досить багато років трудилася у колгоспі. Довгий час

працювала ланковою, потім її призначили бригадиром, пасла і стригла овець, доїла корів. Ткати навчилася давно, бо у селі дітей рано привчали до роботи.

Відома на весь Куликівський район самодіяльна ткаля виготовляла узорні полотна - рушники, покривала, скатертини, рядна - усе ткала на чотирьох поножах (ремізи), для кращого розкривання основи проклдала дві дощечки. Її полотняні композиції виготовлені у квадратики («плахтятий узор»), а ще у «квіточки». Таку орнаментику перебирала руками (ручний перетик), що надавало її речам неабиякої індивідуальності, мистецької теплоти.

Для кожної товщини ниток застосовувала щораз інше бердо, їх виготовляли місцеві умільці, таких пристроїв збереглося у неї безліч. Грубі берда з калини використовувалися для ткання мішків, бо саме для них підходила груба нитка; з очерету - для тонкого полотна, в основному жіночих, дитячих і чоловічих сорочок. На тонкому білому полотні добре клалась мережка і вишивка. Майстерності навчилася від старших, тож тепер із задоволенням передає своє уміння молодим.

Рушники, виткані Ганною Іванівною, як скалки сонця, збереглися по людях. Узор - виноградне листя з «ободочкою» і трояндами, ясними, ніби сонце, ще й зараз такі рушники висять на стінах у хаті. Кажуть, що так краще зберігаються. Узор не густо заповнював біле тло рушників. Місцеві майстрині не вживали різнокольорових ниток для творення орнаментів, бо їм не імпонували сучасні різнокольорові, строкато вишиті тканини, а подобались однотонні черлені рушники, чимось подібні до тканих крелевецьких, оригінальних, які ми називаємо класичними. На них розквітало дерево життя і богиня Березина (у деяких районах Чернігівщини - Макош), і солярні знаки - різноманітні ромби, хрести, просто смужки.

Тепер ткалі вдаються до строкатості. Не витримують одноколірності, кажуть, що багатоколірний рушник - це ніби літо в хаті, квітне всіма барвами веселки, його іменують сімейним оберегом. Власні покривала і килими майстрині виконують на темному фоні, так краще видно орнамент. А можливо, це зародження нових застосувань (прийомів) у ткацтві. Усе нове виливається у нестримність кольорів, які вистрибують і випинаються із загальної кольорової гами, палітри.

У містечку Ветка Гомельського району і навколишніх селах сусідньої Білорусі самодіяльні майстри так само використовують відкриті (анілінові) кольори на чорному тлі. Яскраву гаму фарб створюють анілінові барвники, що вириваються, дисонують із загальною палітрою.

Зрозуміло, яскраві барвники вносять багато нового у звучання робіт, витканих талановитими самодіяльними трудівницями. Але багато чого й втрачається.

На сучасному етапі стало дуже складно у всіх галузях промисловості, а особливо у ткацькій, хімічній. Відчувається нестача барвників і ниток, а від цього несуть збитки митці...

ЮВІЛЕЇ

*Лідія Пригоровська,
Віталій Пригоровський*

●

СКАРБНИЦЯ ЗНАНЬ ВЕЛИКОГО МИТЦЯ

Цього року минає 190 літ від часу заснування Сосницького повітового училища, на базі якого згодом було утворено міське трикласне (підвищеного типу) училище, потім - чотирикласне. Після закінчення міського приходського училища (нижчого типу) в останньому (трикласному, потім чотирикласному) продовжував навчання О.П. Довженко.

Одним із шляхів і засобів здобуття освіти є, як відомо, шкільне навчання. За твердженнями дослідників, школи на Сосниччині існували вже в XVIII столітті. А в самій Сосниці в 1750 році їх було шість. Утримувались вони за рахунок парафіян. Це були примітивні осередки набуття початкових знань, якими заправляли дяки. Взимку збиралися в них від 5 до 15 хлопців. Але рідко кому вдавалося доучуватись до кінця.

Важливим кроком у дальшому розвитку освіти було функціонування на Довженковій батьківщині - в Сосниці - повітового училища, відкритого в 1816 році, і паралельно з ним - міського однокласного училища, відкритого в 1818-ому [13; 633].

Вчилися в повітовій школі майже виключно діти дворян. У 1834 році таких було близько ста - точніше 91 учень.

Із достовірних джерел дізнаємось, що в 1894 році на утримання Сосницького повітового училища з державного казначейства відпускалося 2325 крб. та 100 крб. із зборів за навчання. Навчалося в ньому 55 хлопчиків. Почесним смотрителем був корнет Віктор Дмитрович Лишин, штатним - колезький асесор Микола Якович Морозов з освітою за Глухівський учительський інститут. Закономчителем з 1886 року працював у ньому священник Кирило Матвійович Захвалінський. Цю ж посаду з 1890 року займав він (за сумісництвом) і в Сосницькому однокласному міському приходському училищі.

Вчителями повітового училища рахувалися: Борис Модестович Журківський (вів уроки російської), Дмитро Павлович Добичин (викладав історію й географію), Іван Тарасович Підгорний (вчив математики) і Петро Мойсейович Скриль (чистописання, креслення й малювання).

Училище обслуговував лікар Василь Дмитрович Імшенецький.

На початку XX століття освітня мережа Сосниці була вже ширшою. Нею опікувалося земство. У його віданні перебували Змітнівське (в Сосниці) дівоче училище, Сосницька жіноча прогімназія і два сосницькі міські училища (перше та друге). На 1 січня 1903 року в усіх чотирьох закладах набували освіту 398 учнів [8; 24 - 27, 37, 70 - 77].

Дехто з авторів окремих видань (підручників, монографій, методичних посібників), торкаючись шкільного періоду в житті Олександра Довженка, услід за митцем повторює, що він навчався у Сосницькій початковій, а згодом у вищій початковій школі. Насправді ж офіційною назвою першої було - «Первое городское приходское училище» [8; 75-76], другої - «Трехклассное...» [9; 410], потім «Четырехклассное городское училище» [9; 484]. Підтвердження цього знаходимо також і в спогадах колишніх однокласників митця.

«Трикласне...» було відкрите 1 липня 1902 року на базі повітового [9; 410], а з 1 липня 1909-го воно вже стало чотирикласним [9; 484].

Що ж являли собою тогочасні трикласні й чотирикласні міські училища?

Згідно з Положенням 1872 року їх було створено замість повітових і приходських. Призначались вони для дітей біднішої частини населення і вважалися початковими загальноосвітніми закладами підвищеного типу з шестирічним строком навчання. До числа предметів, які викладалися, входили: закон Божий; читання й письмо; російська мова і церковно-слов'янське читання з перекладом на російську; арифметика; практична геометрія; географія та історія Росії - з необхідними відомостями із всезагальної історії; природознавство і фізика; креслення; малювання; співи; гімнастика. Проте значний відсів учнів (через матеріальні нестатки), відсутність належних приміщень, належної освіти в учителів, застосування зубрячки, муштри, а нерідко й фізичних покарань були основними недоліками навчально-виховного процесу.

У трикласних училищах курс кожного класу вивчався протягом двох років. У чотирикласних по два роки вчилися тільки в першому й другому класах, а в третьому й четвертому - по одному.

Молодші відділення трикласних, чотирикласних училищ, як правило, дублювали приходські початкові училища [12, с. 597-598]. Не випадково, що випускник приходського, маючи відповідні знання, старався вступити в міське трикласне, чотирикласне училище, «перескочивши» через молодше відділення першого класу. Пішов цим шляхом, до речі, й Сашко, як тоді називали Олександра Довженка. Він скоротив собі шестирічний термін навчання на один рік і в 1906 році став учнем старшого відділення першого класу Сосницького трикласного міського училища, яке в період його навчання набуло статусу чотирикласного.

На підтвердження сказаного багато цікавих матеріалів зібрано в Сосницькому музеї митця.

У спогадах колишнього співучня О. Довженка Івана Трохимовича Тишини читаємо: «Через чотири роки ми закінчили приходську школу, і мені, Сашку та ще деяким учням Леонтій Созонович (йдеться про вчителя Опанасенка. - **Л.П.** і **В.П.**) порадив вступити в «Городское... училище», яке стояло в центрі Сосниці. Це був невеликий одноповерховий будинок, який розміщувався на розі вулиць проти Соборної церкви. Ми з Сашком знову разом і подавали документи, і складали іспити, і знову сиділи на одній парті, на першій, перед столиком учителя» [6].

За свідченням ще одного співучня - П. А. Мойсеєнка, Довженко після закінчення приходського училища «по екзамену» вступив у старше відділення першого класу міського трикласного училища, яке згодом було перейменоване в чотирикласне [6].

Відаючи перевагу цим, на наш погляд, найдостовірнішим відомостям, вважаємо за потрібне внести деякі суттєві уточнення в сумнівні місця «Сторінок життя і творчості О. П. Довженка» (автор М. В. Куценко), що є поки що єдиною найповнішою спробою на шляху створення наукової біографії митця.

М. В. Куценко, базуючись на припущеннях, чого він не відкидає, часом вступу Довженка в міське училище називає осінь 1907 року. Саме ж училище іменує то як Сосницьке чотирикласне двокомплектне, то як Сосницьке вищепочаткове [2, с. 12, 10].

Наша ж схема така: рік вступу Сашка в училище - 1906, а послідовність у назвах училища - міське трикласне, потім - чотирикласне. Або інакше: вступивши в трикласне, Довженко закінчив міське училище вже як перетворене в чотирикласне.

Цю схему й беремо за основу.

Нині в музейній кімнаті Сосницької загальноосвітньої школи I-III ступенів, що носить ім'я митця, експонується парта, за якою сидів Довженко в міському училищі. Привертає увагу й дзвоник, що «кликав Сашка на уроки». За існуючою традицією, цей дзвоник урочисто подає свій голос тричі на рік: кожного першого вересня (в день початку занять); кожного десятого вересня (в день народження О. Довженка) і в останній день навчання (перед початком літніх канікул).

Вивчаючи матеріали Сосницького музею О. П. Довженка, численні архіви й довідники, нам пощастило встановити список вчителів Сосницького міського училища, які в різні роки навчали Сашка, починаючи з 1906-го. Це - вчителі-інспектори: Лука Васильович Головка, потім Микола Іванович Лебідь (учитель-інспектор на той час завідував училищем); законовчитель Кирило Матвійович Захвалінський; вчителі математики Дмитро Іванович Добичин, потім Павло Олександрович Козловський; учитель малювання Микола Павлович Белон (у деяких документах Белов); учителі-словесники Дмитро Миколайович Підгрушний, потім Микола Омелянович Климченко; ще один математик Олександр Васильович Максимов та вчитель природознавства Степан Трохимович Трош-Климченко.

У 1909-1910 навчальному році в чотирикласному міському училищі навчалось 87 учнів. Плата за навчання становила 10 крб. Навчання вели: учитель-інспектор М. І. Лебідь з освітою за вчительський інститут, викладав геометрію і природознавство (а перед цим, як засвідчили його учні, - географію і природознавство); законовчитель - священник К. М. Захвалінський з

освітою за духовну семінарію; учитель російської мови, арифметики й географії - П.О. Козловський з освітою за вчительський інститут; учитель російської мови та історії (по найму) - М.О. Климченко з освітою за духовну семінарію; учитель математики - О. В. Максимов, який мав звання вчителя повітового училища з цього предмета; учитель мистецтв (за наймом)

-
М.П.Белон з освітою за технічне училище малювання і вчитель гімнастики (за наймом)
М.Каркус.

У наступному 1910-1911 навчальному році в училищі працював той же вчительський колектив. Для Довженка це був останній випускний рік. Атестат про успішне закінчення повного курсу давав йому право на вступ до вчительського інституту і ще до тринадцяти різного профілю закладів. Найближчим виявився вчительський інститут у Глухові. Туди, як відомо, він і поїхав складати вступні іспити після закінчення міського училища.

Приміщення училища наймалось у спадкоємців померлого губернського секретаря М.С. Імшенецького. Воно стояло на розі вулиць Троїцької і Великоустуєнської. Санітарним нормам не відповідало. Але кращого в Сосниці не знайшлося. За нього сплачували щороку 600 крб. Така висока ціна, як зазначав учитель-інспектор М. І. Лебідь, була «не по средствам». Багатьом бажаючим вчитися доводилось відмовляти через тісноту. До закриття молодшого відділення 1-ого класу учні першого та другого відділень 2-го класу навчалися в одній кімнаті. Окремих кімнат для бібліотеки й фізичного кабінету не було. Шафи з книгами, навчальні посібники займали в класах і коридорах майже всю вільну площу. А про так зване рекреаційне приміщення й взагалі говорити нічого - його там не існувало.

Питання про будівництво нового приміщення для училища хоч і порушувалось, але його розв'язання раз по раз відкладалося до кращих часів з огляду на тяжкий фінансовий стан міста [7, арк. 13, 13 зв.].

В училищі діяли загальнообов'язкові правила. За одним із них, від учнів вимагалось носити формений одяг: темно-сірого кольору блузу, такі ж штани, сіре (військового крою) пальто з темними гудзиками, шкіряний з мідною бляхою пояс і темно-синій кашкет з гербом на околиці.

Про тодішній рівень знань учнів певне уявлення маємо з деяких візитаційних записів. Директор народних училищ Чернігівської губернії П. А. Войцехівський 26 травня 1909 року занотував, наприклад:

«Присутствовал на испытаниях: по истории в 1-м отделении 3 класса, рассмотрел все письменные экзаменационные работы по русскому языку и арифметике. На испытаниях по истории ученики отвечали вполне удовлетворительно... По арифметике пройден курс простых дробей с достаточным успехом, страдают несколько теоретические сведения, недостаёт точности и определённости при совершении действий над дробями, впрочем с одной только формальной стороны. Письменные ответы выпускных учеников по русскому языку выполнены в этом году слабо, на что нельзя не обратить внимания. Хотя такой результат объясняется частою переменою в последние два года преподавателей русского языка и довольно продолжительною болезнью учителя этого предмета...» [7, арк. 9].

Під час ревізії училища в новому навчальному році відповідні висновки були зроблені теж. «В цілому, - зазначалося в них, - учні справляля хороше враження». Добре відповідали на уроках російської в першому класі. Задовільно - в другому і з арифметики - в третьому. Разом з тим говорилося й про недоліки: «В училище нет учителя по естествознанию, а потому 3-й и 4-й класс доколе занимаются в одной комнате». Наводились факти низької активності учнів у процесі навчання [8, арк. 9 зв.].

У числі учнів, які разом навчалися з О. Довженком, сосницькі старожили під час опитування в 1969 році назвали: Федора Гайду, Менделя Гершинського, Віктора Лего, Захарія Степаненка, Павла Коленка, Івана Руденка, Мусія Плавинського, Івана Авраменка, Івана Наконечного, Григорія Довгого, Олександра Добичина, Антона Граковського, Антона Дорошенка, Івана Тишину, Василя Ковпака, Івана Ковпака, Василя Пирогова, Василя Боя, Віктора Хмельницького, Миколу Ревенка, Василя Раєвського, Андрія Довгого, Якова Назаренка, Пантелеймона Мойсенка, Григорія Савченка [6].

Яким був Довженко як учень міського училища? Яку роль зіграло воно в формуванні широти його інтересів, його свідомості, його настирливого уміння сумлінно вчитись і вчити своїх ровесників? Про це також довідуємося з різних джерел.

«Навчання, - писав Олександр Петрович, - давалося мені легко. Я був те, що зветься тепер відмінником; це мене часто-густо бентежило. Мені здавалося, що вчителі самі щось не розуміють і тому їм здається, що я відмінник» [1, с. 19].

А він таки був відмінником.

За спогадом Я. Д. Йоффе, що йшов на клас нижче, Сашко завжди привертав до себе увагу. Вчителі ставили його в приклад, особливо на уроках літератури, малювання, креслення. Його

учнівські твори читалися вголос. На уроках малювання демонструвались його роботи, а кінь, якого він малював, «вискакував» з-під олівця, мов живий [6].

Та головне, що виділяло Сашка в училищі, - це його виняткова старанність у засвоєнні знань. Він був завзятий до «письменства», згадував І. Т. Тишина. Більше всіх знав, тому що більше за всіх читав. Краще за всіх відповідав на уроках. По-товариськи допомагав слабшим.

Від кожного з учителів Сашко переймав не тільки теоретичні знання, а й певні особистісні риси. Багато в чому наслідував їх.

Ведучи уроки природознавства і географії, учитель-інспектор Лебідь володів винятковим даром доступно подати матеріал. Тактовний, коректний, сміливий і винахідливий, він неабияк сприяв розвитку пізнавальних інтересів. Сашкові імпував ще й тим, що ніколи не «прискіпувався» до учнів, разом з ними здійснював численні уявні подорожі по різних частинах світу, жваво розкривав тему, широко користувався наочністю. Він читав на своїх уроках захоплюючі твори видатних мандрівників про важливі географічні відкриття, екзотичну природу, побут і звичаї тубільців, знайомив з романами Діккенса та іншими цікавими книгами, які приваблювали незвіданим.

Звідси й одне з романтичних прагнень Довженка-учня.

«Я, - зауважував український митець, - мріяв у ранній юності зробитися капітаном далекого плавання...» [1, с. 20].

Капітаном далекого плавання він не став. Зате перше, чого досяг, - став учителем. А в учительській справі завжди добрим підґрунтям були йому як педагогіка, так і методика основи вчителів.

В училищі російську словесність викладав спочатку Дмитро Миколайович Підгрушний. Він привчав учнів писати твори на вільні теми. Він, до речі, й звернув увагу на творче обдаровання Сашка. Його роботи вважав найкращими.

Особливо високу оцінку дістала в класі Сашкова художньо-поетична розповідь, що мала назву «Святки». Йшлося в ній про народні новорічні розваги.

«Ми всі, - згадував Яків Назаренко, - були вражені, - так гарно воно вийшло у Довженка».

Розповідь таїла в своєму підтексті, читаємо в іншому місці, ще й виклик самодержавству та мракобісью [3, с. 47].

Під орудою вчителя в міському училищі інсценізувалась байка Крилова «Ворона й Лисиця», і Сашко був одним із активних учасників цього дійства - читав текст від автора [4, с. 134].

Це Сашкове захоплення дає підстави гадати, що завдяки Підгрушньому в нього досить рано прокинувся потяг до самодіяльного мистецтва. Адже Сашко несподівано й сам почав влаштовувати вистави. Розігрував епізоди з творів Гоголя та Шевченка. Не міг утриматись, щоб чогось не додати від себе.

У дні відзначення 100-річчя з дня народження М. Гоголя він охоче читав своїм друзям уривки з «Тараса Бульби». А після цього уривки інсценували. Слова автора озвучував Яків Назаренко, сам Сашко грав Тараса, іншим хлопцям дісталася решта ролей: Мойсеєнкові - Остапа, Моргуніві - Андрія.

Коли Підгрушного замінив Климченко, в училищі посилилася увага до виразного декламування художніх творів. Знайомлячи учнів з такою унікальною пам'яткою, як «Слово о полку Ігоревім», М. О. Климченко чудово її читав. Услід за ним окремі уривки «Слова» зразково декламували й учні. А Довженко, незважаючи на важкий текст твору, вивчав напам'ять найбільш яскраві місця, черпав у «Слові» глибоку духовну силу.

Сашкові відповіді на уроках літератури, за свідченнями співучнів, були, як завжди, блискучими: клас заміряв, чарівна усмішка з'являлася на обличчі вчителя.

Навчаючи учнів декламувати, Климченко радив їм відчувати слово, як музику, і наполегливо добивався цього.

На уроках російської учні часом питали в нього про українську: чому не вивчають її в училищі? Російську вивчають, а українську - ні. Розумний учитель тоді вдавався в цікаві роздуми. Розповідав, починаючи здалека. Цитував циркуляри російських самодержавців, у яких офіційно тлумачилось, що української мови «немає й бути не може». Але при цьому у власну думку висловлював. Він вважав, що українська мова була і є, і що її ніколи й нікому забувати не можна. Він пов'язував ці питання з існуванням у світі добра і зла. А там, де зло, годі й сподіватися, що не буде лиха добру. Вчитель вів своїх вихованців до істини через складний лабіринт тривалих історичних процесів; у дохідливій формі пояснював, як і чому українська земля приваблювала загарбників, заради чого її нещадно топтали і пљондрували; намагався ще більше збудити в учнів певні природні прояви національного інстинкту, святі почуття причетності до українського кореня, до українства в цілому [5, с. 17-20].

В училищі Климченко завідував бібліотекою. А його найпершим помічником був Сашко.

Сашко любив книги, мав у домашній бібліотеці рідкісні видання. За його прикладом чимало

училищан взялося й собі за створення власних бібліотечок. З цих малесеньких книжних копілок згодом організували учнівську, і її постійно поповнювали виданнями, придбаними на ярмарку [3, с. 48].

Однокласники-книголюби часто і допізна засиджувались у Гриця Довгого, чия домашня бібліотека теж вигідно відрізнялась від інших. Твори Пушкіна, Гоголя, Шевченка, Гюстава Емара, Фенімора Купера, Жюль Верна красувалися в ній на видному місці. На загальне прохання друзів Сашко дещо з цих книг читав. А найчастіше - повісті, видані пасічником Рудим Паньком, як тоді говорились про гоголівські «Вечори на хуторі біля Диканьки».

Бібліотека училища в своєму фундаментальному фонді мала 1275 номерів книг [8, арк. 9]. То ж усе, що було в ній найвагоміше, перчитувалось у першу чергу Довженком.

Йому, зазначав однокласник Віктор Хмельницький, був вільний доступ і до таких творів письменників, які іншим чомусь не видавались.

За спогадом І. Є. Наконечного, Сашко особисто йому давав прочитати книгу О. Толстого «Князь Серебряний» і потім цікавився враженнями. А з книгою, яка починалася описом часів Рюрика і кінчалася царюванням Миколи II, прийшов до міського училища.

Книга була заборонена. Князі й царі зображувалися в ній запеклими ворогами народу. Про можновладців Олександра II писалось, наприклад:

Отпусти крестьян на свободу
В девятнадцатый день февраля,
Но землицы не дали народу, -
Вот вам милость дворян и царя!
Мужички без земли голодают,
А дворяне и рады тому,
Что дешевле они нанимают
Мужичков на работу свою.

«Коли б хто з представників влади узнав за цю книгу, - згадував Наконечний, - багато кого б виключили із школи. Але ми були дружні, і ця книга нам давала добрий матеріал для розмов і думок» [6].

Як бачимо, від Підгрушного й Климченка Довженко успадкував любов до художнього слова, до мови й літератури.

З наявних джерел відомо: будучи старшокласником, він з особливою зацікавленістю відвідував Сосницький театр, де ставились українські п'єси. Грав на гітарі, на балалайці. Разом із усіма дружно співав «Заповіт» і «Реве та стогне», коли прогулювались човном.

Постійно допомагаючи в домашній роботі матері, часто просив її заспівати українських пісень. І потім слухав, як зачарований.

Окреме місце в освіті Олександра Довженка займала математична наука. Уроки математики, що вів їх учитель Дмитро Іванович Добичин, робили також на нього помітний вплив. Добичин ніколи нікого не ображав, не насміхався над відстаючими, а коли вважав за потрібне, висловлював докір всього лиш одною фразою:

- Без математики, як без хліба, далеко не заїдеш.

При перевірці знань він дивував Сашку своїми безпомилковими викликами саме тих учнів, які приходили на уроки, не розв'язавши задач.

Сашкові якихось зайвих серйозних клопотів задачі не завдавали. Проте над важкими інколи засиджувався й до півночі. Їх розв'язував різними варіантами, шукав найправильніші. А коли сталося так, що в одній із задач результат не збігся з відповіддю в підручнику, впевнено заявив: там помилка. За це одержав потім п'ятірку з плюсом [4, с. 133].

Математика, говорив Довженко, потрібна. Вона привчає до точності розрахунків, до послідовного, логічного мислення.

Точним, логічним, послідовним, відповідальним, як слушно зауважив пізніше Сергій Плачинда, він і піде в життя.

Уроки Добичина формували в нього чіткість життєвої лінії, виробляли звичку швидко розбиратися у головному, враховуючи всі плюси й мінуси.

Сашкова пристрасть до малювання формувалася теж в училищі. Вчитель М. П. Белон привчав учнів помічати прекрасне, знаходити потрібні барви, тіні, штрихи і лінії при змалюванні тих чи інших об'єктів, не цуратись щоденних вправ.

Від нього в хлопця з'явилося переконання, що люди, здатні переносити на папір красу навколишньої природи, - щасливі своїм талантом.

Учитель завжди відзначав на уроках малюнки Сашка. І, звичайно ж, неабияк радів. Зошит для малювання хлопець вів бездоганно. Ніколи не відмовлявся від того, щоб допомогти друзям.

«Учився я добре, - згадував І. Є. Наконечний, - але малювання ніяк не виходило. Тоді прийшов на допомогу Довженко. Він малював найкраще, та й не було йому рівного в малюванні.

Було до уроків подивиться на мій малюнок, що зроблений мною дома, похитає головою і каже: - «Давай» я. І зразу в нього виходить вправний малюнок. Але учитель може помітити, що не я малював. Тоді Олександр старався малювати під мій «почерк», аби не одержать двійки».

Уроки малювання служили Сашкові немовби стимулом, своєрідним зарядом натхнення, розвивали в ньому справжній художницький смак.

«Може створитися враження, - цілком справедливо застерігав Я. А. Назаренко, - що Довженко тільки й сидів за книгами». А ми додамо від себе - над уроками, над виконанням домашніх завдань, над малюванням.

Таке враження було б помилковим. Глибше вивчення цього періоду в житті Довженка показує, що йому властиве було все підліткове.

Як і кожен із однокласників, Сашко любив ігри, виявляв у них спритність. Гра в сніжки, у городки, прогулянки в ліс і на міст через Убідь, риболовля, плавання на човні - то було його пристрасно. У години дозвілля він охоче розповідав друзям про козаків-запорожців, про чумаків, про окремі важливі події із «забороненої історії України». Перепадало, звичайно, й тим, до кого не мав симпатій.

До останніх належали в нього три одіозні особи: регент учнівського хору Дижук, законовчитель К. М. Захвалінський і священник Петро Попов.

Регента зненавидів Довженко за його жорстоке поводження. Той занадто вдавався до покарань.

Не складалися в нього стосунки й з отцем Кирилом, який лютував не менше. Бо коли Сашка починали цікавити малоймовірні речі (про всемогутність Бога; про непорочність Богородиці-діви), Захвалінський тут же вибухав гнівом. Він хотів навіть виключити Довженка з училища. Проте цей його намір не підтримали вчителі [4, с. 133]. За чесне зізнання в своєму зневір'ї в Бога сосницький пан-отець, священник Петро Попов нічого не знайшов кращого, як «огріти» Сашка хрестом [3, с. 51].

Зрозуміло, що після фактів таких «причасть» настроєність хлопця проти релігії не могла змінитись примиренням. У всіх своїх діях він прагнув дійти до істини власним розумом. І хоч життя не скупилось гіркими уроками, він не втрачав сподівань на добрі зміни в прийдешньому.

З усього цього неважко зробити висновки.

Міське училище склало важливий етап у формуванні юнацьких інтересів Довженка і розвитку його активності. Воно збагатило його уяву про далеко непрості речі у природі й суспільстві, зміцнило кращі морально-вольові якості, задатки лідерства. Постійно поглиблюючи знання, старанно повторюючи пройдене, він був прикладом у навчанні. Горів бажанням осягти більше, ніж викладалось учителями, і жити, як він писав, у «багатьох життях, професіях, країнах і навіть видах».

У цей період йому здавалось, що він все може, все легко. Тому й у виборі майбутнього фаху не замикався на чомусь одному. Його мрії літали в сфері архітектури, живопису, мореплавства, далекого плавання, розведення риб і вчителювання. Однак тоді йому реально світила тільки одна професія - вчительська. І Довженко обрав її.

Джерела та література:

- 1 Довженко О.П. Твори: В 5-ти томах. Т. 1. - К., Дніпро, 1983.
- 2 Куценко М.В. Сторінки життя і творчості О. П. Довженка. - К., Дніпро, 1975.
- 3 Плачинда С.П. Олександр Довженко. Біографічний роман. - К., Молодь, 1980.
- 4 Полум'яне життя. Спогади про Олександра Довженка. - К., Дніпро, 1973.
- 5 Семенчук І. Зорак // Дивослово. - 1994. - №8.
- 6 Фонди Сосницького музею О. П. Довженка.
- 7 ЦДІАК України. - Ф. 707. - Оп. 229. - Од. зб. 70.
- 8 ЦДІАК України. - Ф. 707. - Оп. 160. - Од. зб. 106.
- 9 Отчет Сосницького уездного земства по народному образованию за 1902 год. - Сосница. - 1903.
- 10 Памятная книжка Киевского учебного округа на 1909/10 год. - К. - 1909.
- 11 Памятная книжка Киевского учебного округа на 1911/12 год. - К. - 1912.
- 12 Педагогическая энциклопедия. Т. 1. - М., СЭ, 1964.
- 13 Том «Черниговская область» // История городов и сел Украинской ССР. - К. - 1983. - С. 633.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Тетяна Щестюк

●

НЕЗНАНІ ЛИСТИ ВАСИЛЯ ДУБРОВСЬКОГО ДО МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Про контакти двох видатних українських істориків, якими були Михайло Грушевський і Василь Дубровський, майже нічого невідомо. Певне світло проливають на дану цікаву сторінку української історіографії два листи В. Дубровського до свого візаві, які досі не публікувались. Ці листи зберігаються у Центральному державному історичному архіві України, у ф. 1235 (особистому архіві Грушевського). Вони датовані 1927 р. У цей період В. Дубровський, уродженець Чернігова, працював у Чернігівському інституті народної освіти. Він відгукнувся на заклики М. Грушевського до співпраці на полі української історичної науки, підготував ряд монографій, насамперед «Селянські рухи на Україні після 1861 р.» (К., 1928), також працю про гетьмана України у 1729-1734 рр. Данила Апостола, брав участь у роботі історичної секції ВУАН, яку очолював М. Грушевський, виступав на ній з доповідями. Якраз цього моменту творчої співпраці обох істориків і стосуються згадані два листи. Через кілька років вона була грубо перервана більшовицьким терором, зокрема М. Грушевський був засланий і передчасно пішов з життя, його школа була знищена, а В. Дубровський потрапив у концтабір на кілька років... Сподіваємося, що публікація двох листів В. Дубровського буде цікавою для чернігівських краєзнавців.

* * *

№ 1

1927, серпня 26. - Лист В. Дубровського до М. Грушевського.

«26. VIII. 1927

Вельмишановний Михайло Сергійович!

Щиро дякую за Вашу ласкаву відповідь. Отже [по]чну готуватися до своєї доповіді 20. X. на засіданні істор[ичної] секції. Чи треба виготовити тези і оскільки детальні? За який термін до засідання треба їх подати? За пропозицію друкувати в Записках також дякую і приймаю цю пропозицію. Але ж про це доведеться порадитись вже після моєї доповіді, бо може щонебудь прийдеться доповнювати чи змінити. За гонорарами я не женуся - для мене буде досить, коли Ви згодитесь прийняти «Д. Апостола» в рукописному вигляді, переддрукувати його за рахунок секції, бо для власної кишені передрук 2 аркушів був би занадто великими витратами.

Грошова допомога на передрук матеріалів про селян доби кріпацтва дуже допоможе мені і головне прискорить цю справу. Але перед тим як прохати від Вас цих грошей, я хочу подати Вам декілька копій цих документів і одержати від Вас поради та вказівки, як найліпше зробити їх передрук (можуть бути варіанти), щоб найдоцільніше витратити ці гроші. Розмір також можна зробити ad libitum (чи 1782 - 1800 р. чи 1782 - 1825 р. чи 1782 - 1861 р.; чи всі судові читання чи частину їх і т. п.). Вступна стаття безперечно треба - можна 1 1/3 - 3 арк. Гадаю в вересні поладити цю справу з Вами і коли будуть гроші на передрук, то за зиму можна ще й том виготовити.

З щирим привітом В. Дубровський».

(ЦДІА України у Києві. - Ф. 1235. - Оп. 1 - № 462. - Автограф.)

№ 2

1927, грудня 8. - Лист В. Дубровського до М. Грушевського.

«8. XII. 1927

Вельмишановний Михайло Сергійович!

Сьогодні Федір Яковлевич Савченко сказав мені, що 15.12. засідання історичної секції не буде, то воно повинно бути 8.12. (сьогодні) і знову через два тижня, себто 21.12.

Між тим Сильвестр Васильович і в листі своєму і пізніше, коли він приїздив сюди, казав, що на 15. XII. призначається засідання історичної секції з моєю доповіддю про Д. Апостола. Отже прошу Вас про дійсний день засідання історичної секції - коли мені треба приїхати для доповіді.

Коли дійсно засідання перенесено на 22. XII. - для мене це краще. Моя робота зараз передруковується.

Передруковано вступ і 1-шу главу - 106 стр., друкується 2 і 3 глави, що матимуть до 250 стор. Робота на 50% зроблена, але чи встигнуть закінчити передрук до 13. XII. (день мого від'їзду), не знаю.

Майже прошу вибачення за турботи, будь ласка сповістить.

З щирою пошаною В. Дубровський».

(ЦДДА України у Києві. - Ф. 1235. - Оп. 1 - № 462. - Автограф.)

З ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

МАЛОЗНАНІ ДОСЛІДНИЦЬКІ РОБОТИ (підготовка до друку і передмова Сергія Павленка, переклад з польської Михайла Данилюка)

Добі І.Мазепи присвячено майже 2000 студій. На жаль, частина з них видана незначним накладом, до того ж з часом і той зменшився до меж одного-двох примірників, малодоступних загалом та й фахівцям. Пропоновані нижче статті якраз належать до такого прикрого випадку.

Біографічний нарис «Іван Мазепа» видрукуваний у 1874 році у посмертному виданні творів письменника Тимка Падури (Pisma Tymka Padury. - Lwów, 1874. - S. 324 - 330). Цінність цієї роботи полягає у тому, що вона є результатом багаторічного пошуку автором-літератором джерел з життя гетьмана України. Зазначимо, що письменник народився 21 грудня 1801 р. в Іллінцях Вінницької області, а помер 20 вересня 1871 року в Козятині (похований в Махнівці Мурованій на Київщині). Він здобув освіту у Вінниці та Кременецькому ліцеї. Т.Падура був прихильником ідеї вільної України, а тому, по суті, усе своє життя присвятив написанню творів, які б відкрили очі народу на його славу історію. Поет написав велику кількість пісень, найзнаменитіша з них - «За Сибіром сонце сходить». Крім того, він видав дві поетичні збірки «Pienia Tomasza Padury» (Львів, 1842) і «Ukrainki» (Варшава, 1844). Т.Падура, поставивши за мету написати віршовану історію українського народу, дуже багато часу присвятив вивченню польських приватних родинних колекцій, зібрав рукописів київського митрополита Євгенія Болховітина. Йому пощастило гортати та робити виписки з рукописного збірника правдоподібно гетьмана Павла Тетері. Результатом цього вивчення стала низка літературних творів про історичних діячів: «Конашевич», «Мурашко», «Рожинський», «Сірко», «Тетеря», «Роман з Кошири» (Сангушко), «Гордієнко», «Дашкович», «Барабаш», «Мазепа», «Свірговський». Він також написав прозові, історичні твори про І.Мазепу.

Фактаж біографічного нарису «Іван Мазепа» у цьому зв'язку викликає довір'я, оскільки він почерпнутий з документів, рукописних матеріалів XVII століття. Велику цінність становить знахідка Т.Падурою запису в молитовнику Кременецького монастиря (поет навчався у Кременці. - Авт.) деяких біографічних подробиць з життя гетьмана (час народження, навчання). Для нас є важливою згадка тут про те, що І.Мазепа народився 20 березня. Щодо 1632 року, то тут, напевно, Т.Падура неправильно розшифрував останню цифру (1639).

Зовсім несподіване трактування автором конфлікту між пажем І.Мазепою та Я.Пасеком, причини залишення першим Варшави. Знайшов цікаві подробиці Т.Падура і з життя Мотрі Кочубей.

Зрозуміло, деякі місця цієї студії викликають сумніви. Можливо, автор запозичив їх з непевних літописних повідомлень. Зокрема, про таємну співпрацю І.Мазепи з П.Тетерею, І. Сірком. Хоча у ті часи (1665 р.) польський маршал і польовий гетьман Юрій-Себастьян Любомирський справді вів опозиційну війну з королівським військом, а тому шукав союзників і серед українців. Проте все ж таки наведені історичні факти потребують подальшого вивчення і пошуку.

Едвард Руліковський (1825 - 1900), статтю якого вміщуємо нижче, у XIX столітті був відомим дослідником Правобережної України. Він зібрав чимало біографічних, генеалогічних подробиць з життя родини Мазеп (нотатки з цього приводу він опублікував у газеті «Dziennik Warszawski» (1854, №196 - 198). Його історико-географічний нарис «Мазепинці» (Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. - Warszawa, 1885. - T.VI. - S.183 - 186) заслуговує уваги публікацією документальних джерел. Автор дещо переробив свою

дослідницьку студію, вміщену в «Географічному словнику» у 1862 р., зокрема він відмовився від деяких непевних документів. Особливо цінним у доробленій статті є публікація привілею Яна Казимира 1659 р. Адаму Мазепі.

Обидві статті Т.Падури та Е. Руліковського несуть чимало додаткового інформативного матеріалу до біографії гетьмана І.Мазепи. Статті перекладені з польської мови з урахуванням стилістики авторів.

Іван Мазепа

На початку XVIII ст. відгукнулись в історіях вчинки Мазепи, але в таких дивних вигадках, що сміх і співчуття розбудили письменників; що ж використати з цього послідовникам? Не маємо на меті викривати ті недоречності, тільки хочемо спростувати легенди.

Походить рід Мазепи з місцевих туземців, уже унія Люблінська 1569 року застала їх землевласниками. За короля Стефана р. 1581 командував Мазепа хоругвою козацькою Януша Корибутовича кн. Збарзького воєводи брацлавського, наступного року - в передній охороні Філона Кміти, старости оршанського, під Стародубом і Смоленськом. Василь Мазепа вислав сотню козаків з Немирова (в Подольському) під проводом свого сестринка Боговітина до полку Гутського, каштеляна галицького, вийшовши зі своєї волості Браїлова до обозу Яна Замойського на виправу молдавську р. 1595.

Знаходимо у Волюмінах деякі згадки про Мазепу, зокрема, що дід той прийняв сповідання уніатське (по унії в Бресті), одержав у династії Вазів прихильне ставлення, а разом і земські надання. З акту уставу острозького бачимо, що Олександр кн. Заславський дав у заставу Адамові Мазепі село Седлище (Селище), сьогодні Мазепинці під Константиновим на Волині, де мешкала мати Івана.

Мазепа Іван, гетьман військ Козаків задніпровських, народився 20 березня 1632 року в місті Білій Церкві в Україні, вчився в єзуїтів у Полоцьку коштами Дмитра кн. Вишневецького, старости білоцерківського; і рекомендований через Лещинського, єпископа київського, Яну Казимиру, посланий був разом з Мартіном Конським до Голландії удосконалюватися в артилерійській справі. Повернувшись до краю, залишається потім пажем при королі, мав прикру пригоду з Яном Хризостомем Паскем, котра була причиною наступної обставини.

Опалінський перебував разом з Мазепою у примаса Лещинського; там, ганячи діяльність двору зі священним зв'язком, жартома Мазепу запитав: «Чути, що п. воєвода (сандомирський) буде святинню Візитек в Замостю?» - «То пані воєводина хоче Таїнство будувати (у Варшаві), - відповів Мазепа, - вже замовлено плановика р. хорунжого (Яна Собеського)». Присутні там гості, знаючи відношення Собеського до воєводи, сміялися з дотепної відповіді, але коли вона дійшла вух королеви Марії Людвікі, не пропустила вона її безкарно. Опалінського незабаром усунуто з маршалківства, а Пасек з намови ображених відплатив бурдою Мазепі. Помирив король пажа з паном поручником; підкорився перший тимчасовому примусові, затаїв помсту і чекав пори відплатити ворогам.

Було це за часів, коли керували в краю: король з посвяченим зв'язком, королева вибором на трон Польщі кн. Єнгвіна свого родича, козацтво, що клопоталось за булаву гетьманську. Висланий від Яна Казимира в Україну Мазепа, віддавши Павлові Тетері булаву і привілеї гетьманські, порозумівся таємно з ненависниками короля і наближеними до нього; повернувся справді до двору Яна Казимира, але коли той вдавався до новіших і гірших способів для досягнення своєї мети, виходячи з ним на виправу задніпровську, занеміг удаваною хворобою в Дубні, звідки перейшов до Селища на постійне мешкання до матері.

Король, пише Пасек, спаливши кілька хатин за Дніпром, повернувся до Варшави, як відомо, судити чи банітувати Любомирського, але вже не в пору, що гірше - з порожньою головою і пішки; говоримо не в пору, бо Мазепа так мудро загородив стежки намірам двору і короля, що самі впали в розставлені сіті, котрими хотіли спіймати громадськість роздвоєного народу. Проживаючи у матері, замовляв сильну партію прихильників в Україні (за дорученням Тетері) для Любомирського, під зверхністю котрого орудували Павло Тетеря та Іван Сірко, намовляв та заохочував військо польське до зв'язку на полях Гончарихи; порозумівся так з козаками, як і з шляхтою на те, аби детронізувати Яна Казимира, посередництвом королеви під одноким Пرائمовським, примасом, ув'язнити і судити зобов'язалися присягою.

Собеський Ян, поплічник Яна Казимира, мав свого довіреного в Україні псевдо-гетьмана Петра Дорошенка; той, вдячний за своє зцілення (козаки хотіли його колись стягти, а Собеський випросив його від смерті), почувши щось про мету Любомирського, доніс Собеському, про участь Мазепи. Собеський доручає Фалібоському слідкувати за Мазепою, котрий, не знаючи нічого, висилає власний лист його дружині до Петра Озгі (прихильника Любомирського), доносить про діяльність свою з військом, на Гончарисі зконфедерованим. Фалібоський перекупив посланця, відібрав у нього листа, завіз його Собеському до Жовкви, де з Маховським

склали раду і постановили помститися Мазепі жорстоко і підло. Запросили його тоді в гості, прив'язали до коня і пустили в світ!

Хто з тієї трійки такий придумав вирок, невідомо. На Фалібоському виконання ганебне залишилось, тільки вийшла на яву потворна побасенька, котру псевдоісторики, а за ними римувальники взяли як новину, пішли з нею на люди, чіпляючи до фабули легковажні додатки.

Врятований чудом, Мазепа подався до гетьмана запорозького Тетері, той його вислав до Сірка. У тогочасному листі Сірка читаємо: «Шкода мені Івася, терпіла від собак дитина, але, видно, Бог його на щось краще ховав». Пророчо Сірко передбачував майбутнє Мазепи! Адже ніхто з гетьманів за Дніпром не мав такої шани при дворі царів, поваги в народі, не відчував подібної прихильності і довіри, якими цар Петро обдарував Мазепу. Сучасні тієї доби письменники і свідки ламали голову над тим, через що Мазепа здобув таку ласку царську. Здобув він її наукою, вихованням, дотепністю; перше отримав у людей освічених, друге - при дворах, третім обдарувала його природа. Безумовно, на свій час умів він багато, нагода сприяла йому ще більше, а доля дала найбільше. Та людина справді від народження ведена рукою долі, під кінець життя свого, коли його щастя покинуло, залишився сиротою; дякуючи домам Лещинських, Вишневецьких, вплутався якоюсь фатальністю в мету Станіслава Лещинського, і в тих сітях знайшов для себе кінець передгробовий, з котрого ні наука, яку він мав, ні випадки, в яких знаходився, ні люди, з котрими діяв, врятувати його не могли.

Писаки до пліток про Мазепу додають вигадку про його любов з княжною Катержиною Дольською без огляду на те, що вона на той час мала 60 років, а Мазепі виповнилося 72; кумедно слухати в тих роках глуміння істориків над двома старцями. Ми знаємо, що княжна і Мазепа свого часу взагалі на блазнів не виглядали! Бреднями про Мазепу заплямував і Вольтер своє писання, бо слухав його кляузників.

Іозеф Сагатинський, дворянин його сина, шамбелян Станіслава Августа, залишив нам мимовільно правильне свідчення про нього. Каже він: «Наказав Станіслав Август продати у Варшаві свій приватний скарб (по батьку Станіславові, генералу при Карлі XII), складений з різних коштовних зборів (Мазепи), багато посуду срібного стародавньої роботи, склянок, роструганів, також сідла, черпаки, мундштуки, досить цінні сапфіри, смарагди, рубіни, туркуси, гранати; продано то євреям, викликаним з Гамбурга за 80 тисяч дукатів».

Такі збори і в такій кількості міг тільки мати свого часу знаменитий вельможа, а таким був саме Мазепа. Також знаємо з іншого джерела, що мав він із собою в Бендерах «цінності великі в каміннях, посуді, шатах, інвентарі. До того додати суми в золоті, а саме: 100 тисяч дукатів, зникли вони, як сон, по смерті гетьмана Мазепи. Нарікало обіцтво на крадіжки, називали по імені злочинців, Понятовський одним хабарями, другим обіцянками рот закрив»; не зміг закрити майбутнім...

Видно з цього, що продавався у Варшаві скарб чужий, але де набутий і як? Справедливо про того батька Андрій Хризонтон Залуцький, єпископ, в листі своїм до Анкони до маршалка в.к. Мніша пише: «Атож в очах наших - той вархал вилупився і оперився!»

Українофіли по романі з княжною Дольською згадують Мазепу вдруге, але вже з молодію Мартиною (Мотрею), дочкою Василя Кочубея-татарина. Ксьондз Заленський, єзуїт, приятель шкільний Мазепи, направлений від короля Станіслава до переговорів з Мазепою, прибув до Батурина з Яном Судимонтовичем Чечелем, родичем полковника гвардії гетьманської, званої сердюками. Молодий поляк спочатку гість, з часом домашній, у родича на дворі гетьманським званий Іваском, невдовзі припав до серця гарній Мотрі Кочубеївні. Як батько хресний дочці, близькій сестрі свого родича Обідовського, бажав Мазепа і прагнув зв'язку Мотрі з Івасем. Склад, отже, з Чечелем полковником багате віно в каміннях і сумах, назначив молодцям і в присутності Чечеля, Заленського, Орлика і Обідовської, знятим з пальця пернем заручив Івася з Мартиною, відклавши обряд весільний на час пізніше. Діялось то на замку гетьмана під Бахмачем, а старий Кочубей що в себе робив? Сварився з дружиною, обдумував з сватом Чуйкевичем, показував з червінцями калиту, на придане своїй дочці призначену, а захмелівши, з попами йшов до Мазепи, просячи дозволу, віддання Мартини за Чуйкевича. «Найдеться, - казав Мазепа, - для твоєї дочки краший з польської шляхти, як будемо з ляхами». Тією відповіддю як ошпарений Кочубей взявся за чуприну, вийшов на вулицю і голосно закричав: «Не буде моя дочка за ляхом, а ти гетьманом у нас!» Як ту погрозу виконав, відомо з того, чим став, як «окаянний злочинець і убивець дітей своїх», як в останніх хвилинах життя свого сам назвався. Що говорила про нього дочка, приятелі і учасники, не пише історик, каже він тільки, що загинув під сокирою ката в Борщагівці над Собом; нам подає сучасник, що Мартина аневризмувала, Ясь в битві Кротошинській під проводом Грудзінського, старости равського, закінчив життя. З такою старшиною важко було Мазепі розв'язати завдання, яке собі задумав з Москвою, хоч мав сильних прихильників у війську і людей в краю і двох королів. Міг би ще проникливий гетьман досягти своєї мети, коли б згідно з його порадами робилось, але визнаємо

сумну правду, Ренськелди, Штейбока, Піппера (з малим винятком інших) так сприяли Карлові XII, як Синівський, Поцій, Денгоф, Щука в Польщі. Тому король Лещинський з браку відваги чи рішучості в справах зашкодив багато (з того виник погром Левенгаупта і дальше зло), і впала справа задуму і бажань великого громадянина! Даремно розмріяний Мазепа до своєї старшини звизав: «Служіте мені вірно старцеві, вдівцеві бездітному, котрий на кінець віку несе на офіру спокій і життя для милої отчизни». Мала кількість почувла голос гетьмана, менше ще потомки повторяють його ім'я. За скільки пожертвувань до краю відплатили шановному гетьманові невдячність, хоч на спільній землі перед гробом не згасла в ньому любов до вітчизни! Ще по утраті всього шляхетна його душа заслоняє однодумців, а до майбутніх поколінь жаліється і кличе: «Нехай я один загинув безталанний, а не всі, про котрих мої вороги не думали та й думати не сміли. Так то лиха доля все переінакшила та дала невідомий кінець». Сказав і закінчив життя дуже болісно, бо без надії воскресіння минулого! Третє століття охороняє замшлий гріб Мазепа, та рідна земля не зчиститься його попелом. Голосне те колись ім'я заглухло і вийшло з людської пустині поколінь, в суперечливих поданнях блукає воно ще в суді історії, та в світі мрій іскриться і буяє метеор, на честь котрого озвався в звуках пророчої ліри збуджений провісник Альбіону.

Тимко Падура

Мазепинці

Мазепинці - село над річкою Кам'янкою повіту Васильківського, лежить на лівому березі річки Кам'янка (давно Кам'яницею називалася в притоці Росі): нараховують у ньому разом з селом Дроздами мешканців обох статей 2093 особи. Селяни займають землю згідно з викупним актом 2315 десятин на суму 95700 злотих. Територія дворова належить до дібр Білоцерківських. Рівнини відкриті, розлягаються довкола і тільки під руслом річки Кам'янки густо і рядами розляглися села: Мазепинці, Дрозди, Сидори, Устинівка, Ковалівка, Полінчичинці, Червона, Бернавка і Триліси. Грунт чорнозем, у 16 ст. місцевість ця входила у склад пустель Білоцерківських, слабо заселених. Перед так званим «війняттям» Мендлігірея (1482 рік) місцевість та повинна була бути залюднена, як про те свідчать багато зруйнованих поселень, сліди та урочища, ще в 16 ст. існуючі і в документах згадувані, як то: Рут Старий, Рут Новий, Таганів, Очків, Новоселиця, Коштомирів та інші. В останніх десятиліттях 16 ст. знову в тих місцях життя почалося відновлюватися. Так, в 1572 році зем'янин київський Михайло Мазепа від Жигмунта Августа за заслуги отримав пустиню безіменну над річкою Каменицею (зараз Кам'янка). Король дав тому Мазепі особливий на то привілей, котрий звучав так: «Згідно з конституцією Сейму минулого Люблінського, в землі київській, місця пустинні, людьми не заселені, для поселення людьми тих пустинь вічно і пожиттєво від Нас роздавані бути мають. Ми тоді на певних панів Рад Наших причина, службі і гідності шляхетного Михайла Мазепа, зем'янина Нашого землі київської, рекомендації даємо йому, також цим листом Нашим даємо в землі київській землю пустинну, людьми не заселену, що лежить біля ріки Кам'яниці, починаючи від моста, на котрий іде великий гостинець, аж до урочища Почухово, зі всіма вигодами до тої землі належними так, як та земля давно в собі має: про що і Ревізори Наші тої землі київської нам цю справу дали, що та земля пустелею лежить, а користі і служби з неї Нам Господарю ніякої немає, котру землю вищезгадану за тим листом Нашим, має він сам, дружина, діти і потомки їх чоловічого стану, ту землю вищезгадану утримувати і всяких пожитків з неї мати, людьми заселяти і найкраще розуміючи там собі всякі пожитки прибавляти і розширяти вічними часами через кожного чоловіка, служачи Нам, Господарю, і Річі Посполитій з того службу нашу земську, військову так, як інші землевласники повіту Київського виконувати. І на то йому дали цей Наш лист, до котрого на свідцтві і печатку коронну притиснути розказали. - Дано в Варшаві, дня 15 червня року 1572, а панування Нашого 24.» (Реляція В.Валентого Демб'їцького з Демб'їна, канцлера корони польської; у тому привілеї печатка коронна велика притиснена, а підписи руки В. І. П. канцлера корони польської в ті слова: Валентин Демб'їцький).

Мазепа колединські друкувалися з гербом Курч (Красицькій зб. Відом Т. 1 ст. 482) і вважались за одного князівського роду Курчів, але, либонь, текла в їх жилах кров давніх місцевих князів, рід їх колись, може, процвітаючий, при постійних війнах у тім краю з татарами викинені через те саме з доброго існування, понівечилися і здрибніли, із «пшениці в мак перетворилися», як в той час говорилося. Отже, широка і пуста даровизна, яку отримав Михайло Мазепа, була у ту пору менше всього забезпеченою, бо лежала в досить близьким промені від Білої Церкви, де близько 1550 року князь Фредерик Пронський, воєвода київський, збудував оборонний замок для сторожі та охорони кордонів від татар. Але це не перешкоджувало й тому, що й над Кам'яницею стараннями того ж Мазепа вироста також чимала замчина, зародок села Мазепинець - так званий хутір на Кам'яниці. Але, крім тої посілости над Кам'яницею, той

же Михайло Мазепа вже за панування Генріка Валезіуша в 1574 році отримав був привілеї на село Пасічне, коло Любомира, чи пізніших Ставищ. Під роком 1616 виступає як власник «хутора над Кам'яницею» Микола Мазепа Колединський. Тримав він той хутір на праві ленному, і службу воєнну повинен був з нього відбувати (там же). Здається, що сином того Миколи був Адам Мазепа, котрий як то довідемося з певного документа, за жорстоке побиття Яна Зеленського був засуджений на кару «інфамії», і висланий у Велике Князівство Литовське. Але тому що той же Адам Мазепа вдову і дітей по убитому Зеленському заспокоїв, тобто заплатив за голову убитого, отримав за те «глейд» на 6 місяців, під час котрих повинен був постаратися «про зняття інфамії» на нього, через декрет суду трибунальським виконанням. Видно, що мусив те зняття отримати, оскільки в 1659 році король Ян Казимір, в часи, коли гетьман Іван Виговський з Україною піддався Речі Посполитій, підтвердив тому Адамові Мазепі особливим привілеєм володіння селом Мазепинці, як також дружині його і потомству плоти чоловічої, з ленного права на спадковий заміняючи. Ось це є той привілей: «Завше звиклих тих заслуг, котрим добре чинимо мамі, уперед на шалі уваги і розсуду нашого королівського... І звідти тільки величність їх вважає. А то робимо для того, аби знаменитим кожного у вітчизні нашій заслугам, також і благодійності Нашій забезпечувати нагородами. І зараз, коли забезпечуємо за заслуги Адама Мазепу, давнього і доброго Нам в різних okazях заслуженого шляхтича і воїна, до Нас і вітчизні Нашій завжди прихильного, вірного і в багатьох воєнних справах досвідченого, мужністю і відвагою своєю на добру собі славу працюючого, також на рекомендацію В. Івана Виговського, воеводи київського, генерального військ Великого Князівства Руського і Запорізького гетьмана нашого, зважаючи особливо на те, що сина свого Івана, при боці Нашому на послугу Нашої Речі Посполитої залишає, з котрого вітчизна свого часу досягне потіху і оздобу, що з поведінки його проглядається, бажано до того схилиємося, аби йому, дружині і потомству його обох статей давнє село Кам'яницю, що над рікою Кам'яницею лежить, а зараз Мазепинці називається (котре предки його за привілеєм славної пам'яті Жигмунта Августа, антицесора, і вуя нашого коштом своїм поселили) у Київському воеводстві, на траті білоцерковському будуче, з ленного права, під котрим досі згадувано село Мазепинці було, у спадок на вічні часи інкорпоруючи, зараз їх до права шляхетського, дідичного зі всіма приналежностями обернути і перенести зуміли; також тим привілеєм Нашим повертаємо і переносимо це добре згадуване село Адамі Мазепі, дружині і сукцесорові його, як вже власний його спадок, зі всіма давно належачими до того села власностями, околицями, пожитками, починаючи від Мостищ аж до Почуйок, тримати, мати, уживати на вічні віки, міняти, дарувати й продавати, згідно з свого погляду безпечно може і можна, щоби вічна пам'ятка в права і данини згадуваної перед тим Кам'яниці, а зараз Мазепинці названа до всякого залишалася потомства».

Привілеї той (граціозно «конферований») до актів громадських володимирських подав Іван Мазепа, підчасий чернігівський, 1669 року дня 14 травня (з Архіву комісії археографічної в Києві). Видно, що той Адам Мазепа не переставав і після чинно прислужувати королеві, коли той по смерті Солтика призначає його 9 березня 1662 року підчасієм чернігівським, а 1663 році знову екземптом витягує його з-під всяких судів. Екземпта така, як відомо, давалася тільки, якщо хто службу громадську виконував, або для неї мусив залишати край. Але той Адам Мазепа в 1665 році вже не жив, тому що в тому році бере по нім підчашенство чернігівське син його Іван Мазепа той сам, котрий, як було видно у вище даному привілею, «при боці королівським залишався». Той Іван Мазепа, син Адама, кімнатний королівський, був пізніше гетьман Задніпров'я? Бартошевич вагався категорично розв'язати те питання, тоді як сам гетьман Мазепа свідчив в Малоросійському приказі, що батько його був родом з України, що сам він народився в Мазепинцях, і що в молодості батько його влаштував на двір короля Яна Казимира, де також був «покоєвим»(Костомаров: Мазепа, с.10-51 і 118). Проте виникає досить важка до в'яснення обставина, досить складний випадок. Хоч припущення, що він, Іван, з королівського привілею - син Адама - був справді пізніше гетьманом, може бути певним, але звідки і для чого, питаємо, гетьман Задніпров'я постійно писався Степановичем, а не Адамовичем? Те питання можна би в'яснити, розв'язати у той спосіб, що в церемонії тайнства хрещення була різниця в костелах грецьких і латинських. Також з тої причини Свидригайло охрещений Болеславом, для любові дружини русинки прийняв обряд церкви православної і став Левом, те ж саме Вітольд, котрий був Юрієм охрещений, а коли перейшов на обряд латинський, став Олександром. За унії були то випадки часті і поширені - князь Доброгост Яблунівський названий «Козак». Приймавши унію, взяв ім'я Миколи. Але канцелярія коронна і литовська не могла входити в такі дрібниці, і Микола Яблунівський був би, напевно, в її очах залишився Доброгостим, або Бонавентурою. Так само Стефана Мазепу по-старому Адамом писали, а що син його гетьманом в козаччині православної, по батькові взяв ім'я грецького ритуалу, то і не могло бути інакше. Ото є ціле вирішення загадки. Знана є загальна колія життя

Івана Мазепи, гетьмана козацького. Тут нам тільки зазначити треба, що його з Польщі, де в молодості перебував, не любовна пригода, як подає Пасек, в Україну спровадила, але приїхав він на батьківщину у важному посольстві за дорученням короля вручати булаву гетьманові новообраному Павлові Тетері. Поселився він постійно в Україні, коли наприкінці того року Ян Казимір, ідучи в похід задніпровській, затримався був в Білій Церкві. Зостав у Мазепинцях ще старого батька при життю. Але надійшла так звана «руїна». Козацькі й татарські господарювання вогнем і мечем по країні. Далося взнаки вони й Мазепинцям, і ті, як і інші місцевості, спустошені до краю, - зникли. Не було більше про що довідуватися в знищеній батьківській садибі. І коли Україна відтоді почала бути уважною, як каламутна вода до половини спокійна, для користолюбних владик, буянів, то й Мазепа залишається партизаном Дорошенка, і нарешті по гетьману Самойловичу оголошений гетьманом Задніпров'я, «дорогами і заходами» виростає на сильну історичну особу. Маємо також відомості, що мимо багатств і великого майна, яке за гетьманства мав на Задніпров'ї, Мазепа не переставав також цікавитися своєю батьківською власністю і навіть домовлявся зі своїм швагером Іваном Войнаровським, суддею київським, аби той людей в опустілих Мазепинцях поселяв. Також проживало в тому селі сестра Мазепи Войнаровська, але та, розлучившись з чоловіком, померла в монастирі при мамі своїй ігумені Марії Магдалині з дому Матієвських в Києві. Гетьман Мазепа, як відомо, помер в Бендерах 1710 року 18 березня, зрадником названий - ті численні багатства його скарби і добра були конфісковані на Задніпров'ю, а в Мазепинцях його єдиний і улюблений родич не залишився. Він помер на вигнанні в Якутську. Мазепинці також вже як нічі захопило староство Білоцерківське 1765 року, було в тому селі 22 хатини. У нинішніх Мазепинцях залишилися деякі пам'ятки по Мазепах. Недалеко від села в полі по сьогодні існує так званий городок Мазепи, в котрім, як в місці укріпленому, містився двір, чи місце проживання родичів, трохи далі є урочище під назвою півниці Мазепи, а недалеко за рікою, навпроти села, серед степу стирчить «курган Мазепи». Крім того, є так званий «шлях Мазепи», котрий веде з Мазепинець до села Пологів і далі.

Едвард Руліковський

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Тамара Демченко

УСМІШКА ДОВЖИНОЮ В ЖИТТЯ

ОТТ-СКОРОПАДСЬКА Олена. Остання з роду Скоропадських / Пер. з нім. Г.Сварник. - Львів: Літопис, 2004. - 472 + XX с., іл.

У травні 1993 р. у житті автора цих рядків сталася аж ніяк не буденна, як для людини, котра народилася і значну частину свого віку прожила в Радянському Союзі, подія: вперше пощастило побачити справжню аристократку. На секційне засідання в рамках Міжнародної ювілейної науково-практичної конференції, присвяченої 120-ій річниці від народження гетьмана П.Скоропадського та 75-річчя Української держави, до Чернігова прибула пані Олена Отт-Скоропадська - наймолодша донька останнього гетьмана України. Вона прикувала до себе не одну пару очей. Мою увагу привернула її постава, гідність, з якою трималася ця жінка, непідробна зацікавленість у кожному, хто виголошував повідомлення і тим паче підходив до неї під час перерви. З її скромним зовнішнім виглядом надзвичайно гармоніювала усмішка, якій важко знайти адекватне порівняння, якщо не використовувати надто вже складних епітетів. Вона приваблювала і прикрашала гетьманівну, як корона. Пригадую, що довго думала над природою цього шарму: чи він вроджений, бо мають же чимось відрізнятися аристократи від простих смертних, чи наслідок гарного виховання, чи така вже щаслива вдача у пані Олені?

У 1998 р. на конференції, приуроченій до 125-ої річниці гетьмана та 80-ліття його держави, знову спостерігала за О.Отт-Скоропадською. Як і першого разу, - майже магічний вплив від поєднання невимушеності поведінки, щирості і простоти у ставленні до присутніх та доброзичливої усмішки, яка домінувала над президією. Я насмілилась підійти до шанованої гості і отримала автограф, котрий зберігаю в томі мемуарів її великого батька.

Коли через декілька років до моїх рук потрапила книжка спогадів шановної чернігівської гості, я розпочала її читання з дивним відчуттям причетності, емоційним піднесенням, викликаним спостереженням за мемуаристкою. Саме видання сприймалося як чудо, бо з фотографії на передній обкладинці усміхалася юна дівчинка, що стояла поруч батька, а останню прикрашало фото пані Олені з чоловіком, зроблене багато років по тому. Але усмішка не змінилася...

Відразу ж повідомлю, що враження від прочитаної книжки, перевершили найсміливіші сподівання. Авторка володіє даром слова, має чудову пам'ять, їй є про що писати. Шляхетні принципи підбору фактів теж не можуть не привернути увагу. Відвертість мемуаристики не шокує, деякі непринадні сторони життя еміграції показані тактовно, як, до речі, і побут та не завжди прості взаємини у гетьманській родині.

Чотири великі теми у тексті, на нашу думку, об'єднані логічно, переконливо, відповідають як історичній правді, так і канонам мемуарної літератури.

По-перше, це - відтворення важливих віх у житті маленької дівчинки, яка народилася у липні далекого 1919 року в родині політичних емігрантів. Найраніші дитячі враження її пов'язані з будинком у передмісті столиці Німеччини - Ванзее. По-друге, історія славетних і не дуже предків, які переплелися в родині її батьків, трагічні (кожна по-своєму) долі сестер Марії та

Єлизавети, брата Данила. Сама мемуаристка постійно підкреслює, що створює сімейну історію. Це, безумовно, так, сюжети, скомпоновані у вигляді новел, - невичерпна скарбниця інформації і для науковця і для автора захоплюючої історичної епопеї.

Але над приватним життям Скоропадських тяжіє важкий подих ХХ століття - і це третя з вищезазначених тем - революція, поразка гетьманату, становлення і падіння тоталітарних режимів в Європі, Друга світова війна. Його відчули сповна всі представники родини. Чого варта тільки історія зятя П.Скоропадського Адама де Монтрезора. Польський граф з французьким корінням, український патріот за покликком серця, фатального вересневого дня 1939 р. поїхав з приятелем до маєтку останнього. Виявилось, що дана місцевість вже окупована радянськими військами. Пораненого графа захопили в полон (?) червоноармійці, потім сліди його зникли. Всі спроби дружини хоча б що-небудь дізнатися про долю чоловіка виявилися марними. Безслідне зникнення члена родини Скоропадських явно перегукується з загадковою історією викрадення Рауля Валенберга, хоча викликало далеко не такий гучний резонанс, але наслідки одні й ті ж: повна невідомість.

Не менше вражають своєю ширістю, правдивістю, точністю деталей сюжети, пов'язані з реаліями війни. Розповідь про бомбардування союзниками старовинного німецького міста Вюрцбург цілком зівставна з кращими зразками світової літератури - описами різних рукотворних катаклізмів. Історія про те, як в окупованій нацистами Варшаві старша сестра мемуаристки Марія де Монтрезор разом зі своєю служницею - польською патріоткою Бронею - рятували єврейських дітей викликає асоціації з фільмом Р.Поланського «Піаніст». Проте все, що складає зміст мемуарів, аж ніяк не видається переспівом чужих мотивів, бо писалося задовго до виходу фільму. Всі епізоди об'єднані долею самої авторки. Зауважимо, що вона не справляє враження екзальтованої, схильної до перебільшень особи. Навпаки, зі сторінок рецензованої книжки п. Олена Отт-Скоропадська постає людиною тверезомислячою, врівноваженою, яка до всіх перипетій свого нелегкого, як, до речі, і в усіх за доби війни, життя ставилася з розумінням: потрібно працювати, - отже, чистила картоплю в шпиталі, не стало цієї роботи - почала мити туалети. Хай вибачає читач за натуралістичні подробиці, але сама авторка не знаходила в цьому нічого компрометуючого - це була чесна робота.

Нарешті, треба підкреслити четверту лінію, можливо, найменш помітну, але органічно присутню у тексті. Над розмаїттям епізодів, імен, географічних назв панує українська ідея. Людям, котрі ніяк не можуть усвідомити, що вона собою являє, радимо прочитати цю книжку. Пані Олена пройшла довгий шлях в осягненні національної ідентичності. Декілька цікавих епізодів слугують певними віхами на цій тернистій дорозі. Юну дівчинку-підлітка - подружки кличуть записуватися до гітлерюгенду (це модно, привабливо, «класно», згідно з сучасним молодіжним сленгом). Олена проте йде радитися до батька, і він переконує не робити цього, бо «Скоропадські завжди були українцями і за своїм походженням, і за родинною традицією»; «Ми повинні бути лояльними щодо Німеччини, але в першу чергу займати українські позиції й діяти згідно з нашим сумлінням» * (С. 82 - 83). У наступному молода гетьманівна отримувала чимало подібних уроків українства. Щоб зрозуміти, в якій обстановці зростала дівчина, варто ще раз уважно придивитися до форзацу українського видання її мемуарів. На обкладинках - світлина: весілля старшої доньки Скоропадських. Серед гостей - обличчя знакових постатей української історії - В.Липинського, Д.Дорошенка, С.Шемета. Діяльність сестри Єлизавети по збору коштів для голодуючих селян в Україні в 1332 - 1933 рр., лицарське служіння брата Данила, зрештою, приклад батьків - усі ці фактори формували ставлення наймолодшої у родині дитини - доньки, народженої в Німеччині, після одруження - громадянки благополучної Швейцарії, до ніколи не баченої Батьківщини, від якої її відлучила ідеократична держава, побудована на класовій ворожнечі до всіх «буржуїв», контрреволюціонерів і «буржуазних націоналістів», фальсифікації історії, неприйнятті християнських цінностей. Розумієш, що так мусило статися, що це закономірно, бо інакше й самої книжки б не з'явилося, але фінал її вражає: «Люкс [Людвіг - чоловік пані Олени. - Т.Д.] вийшов на пенсію - ми поступово звалили до зручного, спокійного, гармонійного життя швейцарських пенсіонерів, з небагатьма турботами й багатьма маленькими, а часом і великими радостями. Спокійно і вже трохи безпечно дивилися назустріч старості.

І тут раптом усе змінилося: Україна стала незалежною державою. Велика надія моєї родини, якій вона віддала всі свої сили і яка визначила все її життя, нарешті здійснилася. І саме мені, котра ніколи ані Україною, ані політикою української еміграції не переймалася, єдиній з нашої родини довелося пережити це щастя.

У жовтні 1991 року на запрошення Академії наук України ми з Люксом уперше прилетіли до Києва. Наше життя набрало тепер зовсім іншого перебігу. Зі спокійним життям швейцарських пенсіонерів було покінчено. Відтепер у нас усе закрутилося навколо України. Ми знову стали молодшими, у нас з'явилися нові інтереси, багато нових українських друзів і багато-багато

нових клопотів. Україна стала центром нашого життя. Те, що так сталося зі мною, мабуть, природно випливає з мого походження. Але те, що так стало і для мого коханого чоловіка, є для мене великим щастям, ще одним, яке я можу пережити завдяки йому». (С. 468). Це кінцеві рядки тексту.

Сторінки книжки спогадів пані Олени не відпускали від себе, доти не була перегорнута і прочитана остання з них. З властивою їй скромністю авторка підкреслює, що розбиратися в політико-історичних аспектах гетьманського руху, то справа фахівців. Сподіваємося, що дослідники в царині не тільки історії України, але й генеалогії, історії Європи, біографістики, скажуть своє вагомe слово про наукову цінність унікального джерела.

Наші враження більше стосуються людського виміру мемуарів. Якби не були трагедії родинного життя Скоропадських, скільки б невдач не спіткало гетьманський рух і авторку мемуарів, яким би не був гірким її життєвий досвід - над усім вивершується життєрадісна усмішка гетьманівни, домінує її нездоланий оптимізм. Саме ці речі лежать в основі незабутніх вражень від прочитаного, зірвають душу, відживляють надії на національне відродження.

* Тут і далі посилання на книжку спогадів О.Отт-Скоропадської.

Сергій ДЗЮБА

ПРО РОМАНТИКІВ, ФАНАТИКІВ ТА НЕГІДНИКІВ

Вистава Чернігівського молодіжного театру «Танго» за п'єсою Славоміра Мрожека. Режисер-постановник - Олексій Биш.

Відверто кажучи, я нечасто отримую задоволення від вистав у Чернігові. Як на мене, репертуари наших театрів здебільшого розраховані на невибагливого глядача. Та й антрепризи, які сюди привозять столичні театри з Києва і Москви, зазвичай не радують. Власне, чому дивуватися, коли на екранах телевізорів - в основному, посередні серіали, а в кінопрокаті - голлівудські та російські «страшилки», позбавлені глибини і мудрості, власної оригінальної філософії, а головне - позитивної енергетики, яка підносить людину, примушує її замислитися над власними вчинками і очиститися від бруду.

На щастя, така вистава-катарсис у нашому місті з'явилася. Актор молодіжного театру Олексій Биш наважився поставити трагіфарс Славоміра Мрожека «Танго» і, на мою думку, зробив це блискуче. Таке ж сильне враження на мене свого часу справила кінострічка Мілоша Формана «Політ над гніздом зозулі» за геніальним романом Кена Кізі.

Юнак Артур (актор Михайло Андрієць) захиляється від лицемірства та брехні, які панують в його родині. Мати Елеонора (її грає Інна Атрощенко) зраджує батьку Стомілу (актор Віктор Радомський) зі своїм коханцем Едиком - обмеженим, але самовпевненим і нахабним молодиком. Стоміл робить вигляд, що нічого ганебного не відбувається. Головне, що він має дружину, яка терпить його жадливу неохайність і занудні балачки. Едик (актор Руслан Бугай) анітрохи не переймається своєю роллю жигало і в родині Стоміла почувується, мов удома. Дядечко Євген (Олексій Биш) ненавидить примітивного Едика, але говорить про це лише пошепки, так, щоб той, не приведи Господи, нічого не почув. Власне, дядечко почувується втішеним тільки за грою в карти з бабусею Євгенією (надзвичайно вдала гра Юлії Матросової, взагалі, як на мене, це - одна з найталановитіших актрис не лише в Чернігові, а й в Україні).

Терпець Артуру уривається і він починає бунт. Він протестує проти фальші та безладу. Вимагає, щоб всі речі в будинку нарешті знаходилися там, де вони й мають бути, а не деінде, зокрема на стелі, куди чомусь багато років чіпляють старий одяг. Артут просить свою кухню Алю (акторка Руслана Остапко) вийти за нього заміж, бо інтимні стосунки поза шлюбом для нього - непристойні, а отже, неприємні. Алі хочеться кохання, а не порядку. Проте вона погоджується на весілля. Адже родина вже живе за іншими правилами. Артур швидко знаходить собі спільника - дядечка Євгена, який фанатично виконує всі вказівки юного революціонера. Бо дядечко страшенно скучив за «залізною рукою», за «справжнім вождем» на кшталт Сталіна. Старий Євген не сумнівається, що тепер демократії в родині Сталіна настав кінець. Усі мають суворо виконувати накази лідера-інтелектуала Артура, який краще за інших знає, що можна робити, а що ні. Адже саме Артур щиро прагне, аби всі тут стали справді щасливими. А хто

спробує відмовитися, того потрібно примусити скоритися ПОРЯДКУ. Віднині родина Стоміла процвітатиме!

Фанатик Євген пишається плодами перевороту: Стоміл тепер ходить у костюмі і навіть сорочку застібає на всі гудзики. Звісно, ще трішки скаржитися на незручності, але нічого - звикне. Едик тепер знає своє місце - він працює лакеєм, старанно сервірує стіл і подає одяг, та ще й «витискує» посмішку слуги, цілком задоволеного життям...

Але, як відомо, кожна революція, вимагає жертв. Несподівано помирає бабуся Євгенія. Можливо, їй подобалося грати в карти з дядечком Євгеном, і нового порядку її душа просто б не витримала? А далі все відбувається зовсім не за сценарієм Артура і не з волі старого Євгена. Проте залишу інтригу для глядача. Скажу лише, що традиційного голлівудського хепі-енду не буде. І пригадаю вислів одного філософа - про те, що революції задумують романтики, здійснюють фанатики, а їх наслідками користуються негідники...

Фінал вистави вражає - танго «Кумпарсіта» над тілом вбитої людини. Стихає музика, підводяться глядачі, лунають оплески... Але актори не виходять на поклін. Просто неможливо кланятися і вдавати, що все у нас нормально після такої трагічної розв'язки.

Я переконаний, що кожному хочеться жити у чудовій країні. Ось тільки нерідко добрими намірами моститься дорога до пекла. Це - вистава - застереження. Від ейфорії та фанатизму, невважених і невмотивованих рішень, які можуть стати фатальними.

Відомо, що у війську найбільшими тиранами, які жорстоко знущались з молодих солдат, стають ті «діди», які самі колись, в перші місяці служби, ганебно принижувались і буквально лизали чоботи своїм мучителям.

Власне, я не боюсь революцій. Просто не люблю колишніх лакеїв, котрі дорвалися до влади...

